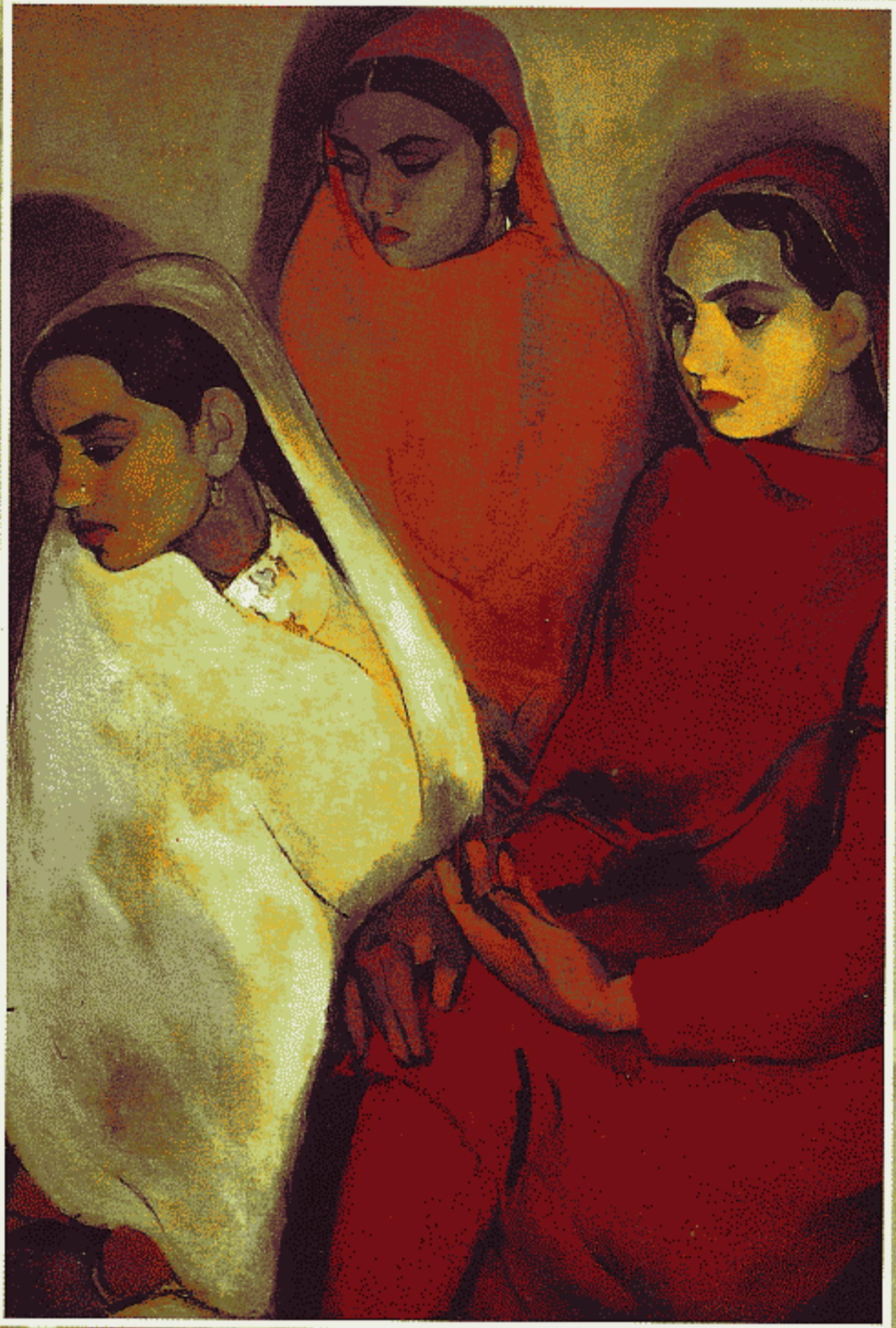

ਤਿਮਰੀ

ਸਾਝ

ਬੁੱਢੇ ਸ਼ਾਹ ਅਸਾਂ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ !

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਿਸੰਬਰ 2007

ਤਿਮਾਹੀ
ਸਾਂਝ
ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਅਸਾਂ ਮਰਨਾ ਨਾਹੀਂ

ਪੁਸਤਕਾ ਲੜੀ 3, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਿਸੰਬਰ 2007

ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਐਡੀਟਰ
ਸਫੀਰ ਰਾਮਾਹ

ਐਡੀਟਰ
ਡਾ. ਮਨੁ ਸ਼ਰਮਾ ਸੋਹਲ
ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਧੀਮਾਨ (ਆਨਰੇਰੀ)
ਜਾਵੇਦ ਬੂਟਾ
ਅਨੰਤ ਕੌਰ

ਸਹਿਯੋਗੀ
ਮੁਹੰਮਦ ਆਸਿਫ ਰਜ਼ਾ
ਸਾਜਿਦ ਨਦੀਮ

ਜਿਲਦਸਾਜ਼ੀ
ਆਰਟਕੇਵ, ਲੁਧਿਆਣਾ 141004, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)

ਵੈਬ ਪੇਜ
www.apnaorg.com

ਮੁੱਲ
ਭਾਰਤ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਕ : 50 ਰੁਪਏ
ਸਲਾਨਾ : 180 ਰੁਪਏ
ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ
ਸਲਾਨਾ : 250 ਰੁਪਏ

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ (ਹਵਾਈ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ)
ਪ੍ਰਤੀ ਅੰਕ : US\$ 10
ਸਲਾਨਾ : US\$ 50
ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ : US\$ 100

ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਚੈਕ ਵਿਚ
25 ਰੁਪਏ ਜੋੜੇ ਜਾਣ ਜੀ

ਰਾਬਤੇ ਲਈ
ਫੋਨ : 098152-98772, 098156-59837

email :
rammah@apnaorg.com
smvedswar@yahoo.com
jagdhiman@rediffmail.com

ਮੁੱਖ ਪੰਨੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ : ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ

ਮਿਲਣ ਦਾ ਪਤਾ:

ਈ 589, ਭਾਈ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਗਰ,
ਲੁਧਿਆਣਾ - 141 004, ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
ਫੋਨ : 0161-4618772, 098152-98772

ਛਾਪਾਖਾਨਾ :

ਆਰਟਕੇਵ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, 1978/2, ਮਹਾਰਾਜ ਨਗਰ,
ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ - 141 004,
ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤ)
ਫੋਨ : 0161-2774236, 98766-68999

ਰਿਸਾਲੇ ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖਾਂ ਨਾਲ ਐਡੀਟਰਾਂ ਦਾ
ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵੇਰਵਾ

ਲੇਖ

ਪਰਵੀਨ ਮੱਲਿਕ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ :	3
ਪੁਛਿਆਰ - ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਦਿਲਾਵਰ ਸ਼ਾਹ	
ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਹਿਜ਼ੇ :	10
ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਔਜਲਾ (ਤਰਜਮਾ - ਸਨਾਉਲੁ ਗੌਂਦਲ)	
ਸੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਵਤਨੀਂ ਫ਼ੇਰਾ :	16
ਅਕਮਾਲ ਅਲੀਮੀ (ਤਰਜਮਾ - ਨਰਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ)	
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਰਸਾ :	22
ਚਮਨ ਲਾਲ (ਤਰਜਮਾ - ਵਸੀਮ ਰਾਏ ਬਰਾੜ)	

ਸ਼ਾਇਰੀ

ਨਜਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਸਾਜਿਦ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਾਹਲੌਂ, ਹਰਸ਼ ਕੁਮਾਰ 'ਹਰਸ਼', ਰਸ਼ੀਦ ਨਦੀਮ	40-46
--	-------

ਕਹਾਣੀਆਂ

ਤਵੀਤ : ਰਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ	47
ਕੁੜੱਤੌਨ : ਮੀਰ ਤਨਹਾ ਯੂਸਫ਼ੀ	57
ਆਲੁਣਿਓਂ ਡਿੱਗਾ ਬੋਟ : ਅਮਰਜੀਤ ਨਾਜ਼	60
ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ : ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਰੀ	65

ਸ਼ਾਇਰੀ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹਿਦ, ਸੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਮੁਹੰਮਦ ਨਦੀਮ ਭਾਬਾ, ਸੁਹਿੰਦਰਬੀਰ, ਪਾਲ ਕੌਰ, ਪਰਮਜੀਤ ਸੋਹਲ, ਸ਼ਮੀਲ	71-80
---	-------

ਲੇਖ

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾ ਸਮਝ ਬੈਠਣਾ : ਕਨੁਈਆ ਲਾਲ ਕਪੂਰ	81
ਬਣ ਗਏ ਅਸੀਂ ਵੀ ਲੇਖਕ : ਫ਼ਕੀਰ ਚੰਦ ਸੁਕਲਾ	86
ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਧਮੀਆਲ ਦਾ ਵਸੇਬੀ ਰੰਗ :	89
ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਲੀ ਰਾਜਾ	
ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੋਣਵਾਂ ਕਲਾਮ	94

ਪਰਵੀਨ ਮੱਲਿਕ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ

ਪੁਛਿਆਰ: ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਦਿਲਾਵਰ ਸ਼ਾਹ

ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਹਿਮ ਤੇ ਗੁਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਹੋਣਾ ਪਈ ਪਿੰਡ ਸ਼ੀਨਾ ਬਾਗ਼ ਖ਼ੁਰਦ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਵਿਚ ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ ਬਾਲੜੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਚੁੰਨੀ ਨੂੰ ਗੰਢ ਤਰੁੱਪ ਕੇ ਮੁੜ ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਕੱਜਣ ਦਾ ਆਹਰ ਕਰਦੀ ਵੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦੇਨੇ ਆਂ।

ਸ: ਪ੍ਰਵੀਨ ਜੀ! ਤੁਹਾਡੀ ਜੰਮਣ ਭੋਏਂ ਤੇ ਜੰਮਣ ਵਰ੍ਹਾ ਕੀ ਏ?

ਜ: ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ 1947 ਈ. ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਿਆ ਤੇ ਇਸੇ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਮੈਂ ਸ਼ੀਨਾ ਬਾਗ਼ ਖ਼ੁਰਦ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ (ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ) ਦੀ ਭੋਏਂ ਉੱਤੇ ਅੱਖ ਖੋਲੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਜਾਵੇ।

ਸ: ਫੇਰ ਤੇ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਏ ਪਈ ਇਹ ਦਿਹਾੜਾ ਸਾਡੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਾਣ-ਤਰਾਣ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਈ ਲੈ ਆਇਆ।

ਜ: ਮੈਂ ਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਾਮੀ ਆਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੌਂਸਲੇ ਜਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

ਸ: ਅਸੀਂ ਬਿਨਾ ਕਾਰਨ ਦੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਆਪ ਦੀ ਬੋਲਦਾ ਏ। ਐਮ.ਏ. ਸਹਾਫ਼ਤ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉੱਠਣ-ਬੈਠਣ ਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਰਖਿਆ। ਇਹਦਾ ਕੋਈ ਉਚੇਚਾ ਕਾਰਨ.....?

ਜ: ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਹ ਵੇ ਪਈ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਬੰਦਾ ਜਿਹੜੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮੇ, ਫੇਰ ਉਹਦਾ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਜਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੋਏਂ ਦਾ ਸਕੀ ਮਾਂ ਹਾਰ ਅਹਿਸਾਨਮੰਦ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਕੀ ਮਾਂ ਹਾਰ ਈ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਏ ਪਈ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਸੁੰਘਾਈ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮੁਕਾਮੀ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹੈਂਡ-ਮਿਸਟਰੈਸ ਸੀ। ਮਜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੇ ਪਈ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜੀ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਰਿਆਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਜੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਰਿਆਜ਼ੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੱਲ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਸ: ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਐ ਤੁਹਾਡਾ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਉੱਲਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਜੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਿਰ ਏ।

ਜ: ਮਾਂ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਵੀ ਸਨ ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਲਦ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਹੋਸਲਾ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਸ: ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠੀ ਕਦੋਂ ਹੋਏ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਕਦੋਂ ਆਖੀ?

ਜ: ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੀ ਉਦੋਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਏ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਬੋਲਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਫੜ ਕੇ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਓ ਦੀ ਕੱਲੀ-ਕੱਲੀ ਔਲਾਦ ਸਾਂ। ਆਪਣਾ ਭੈਣ ਭਰਾ ਤੇ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੋਈ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕਜ਼ਨ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਦੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਪਈ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਰਾਂ ਤੇ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਤੇ ਕਜ਼ਨਾਂ ਨੇ ਖਿਡੌਣੇ ਤੇ ਟਾਫ਼ੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ।

ਸ: ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸੋ ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਜਾਂ ਨਾਨੀ ਦਾਦੀ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ?

ਜ: ਮੇਰਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਾਗਦੀ ਈ ਨਹੀਂ, ਸੌਂਦੀ ਤੇ ਸੋਚਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਇਹ ਸੱਚ ਏ ਪਈ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਮਾਂ ਦੀ ਉਹਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੇਡਦੀ ਖੇਡਦੀ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ ਪਈ ਮੇਰੀ ਗੁੱਡੀ ਤੇ ਗੁੱਡੇ ਦੀਆਂ ਕੀ ਸੱਧਰਾਂ ਨੇ। ਜਦੋਂ ਸਕੂਲੇ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸੋਚਦੀ ਖਬਰੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਗੁੱਡੀ ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹਨੇ ਗੁੱਡੇ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਹੋਣਾ ਏ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਖਬਰੇ ਗੁੱਡਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਗੁੱਡੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ! ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖਬਰੇ ਮੇਰੀ ਗੁੱਡੀ ਰੁੱਸ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਕਸਬ ਏ।

ਸ: ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਬਾਲੜੀਆਂ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਫ਼ਰਕ.....?

ਜ: ਬਸ ਇਕ ਫ਼ਰਕ ਯਾਦ ਏ ਪਈ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਬੇਬੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੌੜੀ ਹੋ ਕੇ ਬਹਿੰਦੀ ਸਾਂ, ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸ: ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵੇਲਾ ਮਿਥਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ?

ਜ: ਨਹੀਂ, ਐਸੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਲਿਖਦੀ ਜਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਸਾਂ।

ਸ: ਪ੍ਰਵੀਨ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਦਬੀ ਕੈਰੀਅਰ ਦਾ ਬਕਾਇਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੋਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ?

ਜ: ਮੈਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਖਦੀ ਤੇ ਮਿਟਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਾਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਏ ਪਈ ਮੈਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਪਟੋਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਈ ਸੋਚਣਾ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ “ਜੰਜ” ਮੈਂ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ। ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਵੀ 1970 ਈ. ਤੋਂ ਈ ਬੱਝਾ।

ਸ: ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਏ ਪਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਵੇਲਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਇੰਜ ਈ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੀ ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ। ਇਹਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਵਜ੍ਹਾ ਦੱਸੋ?

ਜ: ਮੈਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤਾ ਏ ਪਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰਹਿਤਲ ਬਹਿਤਲ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਮੌਜੂ ਮਿਥਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਉਲੀਕਿਆ। ਮੈਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕੀਤੀ।

ਸ: ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛਾਫੀ ਲਹਿਜੇ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕ ਵੀ ਆਈ। ਕੁੱਝ ਇਹਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਾਨਣ ਪਾਉ।

ਜ: ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਜੀ! ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਜੀ ਪਿਆਰਾ ਏ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਆਂ ਪਈ ਛਾਫੀ ਰਹਿਤਲ ਬਹਿਤਲ ਵਿਚ ਜੰਮ-ਪਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੜ੍ਹਨਹਾਰ ਜਾਣੂ ਹੋਣ। ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਛਾਫੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਰਸ ਘੋਲਦੀ ਰਹੇ।

ਸ: ਤੁਹਾਡੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਇੰਜ ਸੱਚੀ ਜਾਪਦੀ ਏ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰੀ ਏ। ਜਦ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਜ: ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਵੰਡਦਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਖਿੱਲਰੇ ਹੋਏ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਫਿਕਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਫੁਨ ਨੂੰ ਘੋਲ ਕੇ ਇੰਜ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਏ ਪਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹਦੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਤੇ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇਗਾ। ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਐਲਬਮ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿੰਜ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਏ ਇਹਦਾ ਫੈਸਲਾ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਕਰੋਗੇ।

ਸ: ਇਹ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਪਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੇ ਲੋਕਾਈ ਤੀਕ ਅਪੜਾਉਣ ਦਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਦੇ ਇਜ਼ਾਜ਼ੀ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਓ। ਇਹ ਦੱਸੋ ਪਈ ਇਹ ਇਦਾਰਾ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਾਈਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ?

ਜ: ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਓ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਓ ਪਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਤੇ ਸੇਵਕ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਨੇ। ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਪਾਰੋਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ ਜਿਹਦੀ ਮੈਂ ਇਜ਼ਾਜ਼ੀ ਐਡੀਟਰ ਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਹ ਆਪਣਾ “ਤਿਮਾਹੀ ਪੰਜਾਬੀ” ਰਸਾਲਾ ਕੱਢ ਕੇ ਘਰ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਏ। ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਇਹ ਬੋਰਡ ਕਈ ਅਹਿਮ ਲਿਖਤਾਂ ਛਾਪੇ ਚਾੜ੍ਹ ਚੁੱਕਿਆ ਏ ਤੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਵੀ ਛਾਪ ਚੁੱਕਿਆ ਏ। ਇਹਦੀਆਂ ਛਾਪੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ- ਅਕਬਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਡੂੰਘੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ, ਚਰਖੇ ਦੀ ਮੌਤ, ਕਿੱਸਾ ਕਹਾਣੀ, ਚੋਣਵੀਂ ਕਹਾਣੀ, ਕਿੱਕਰ ਦੇ ਫੁੱਲ, ਕਾਲੀ ਇੱਟਾਂ ਕਾਲੇ ਰੋੜ, ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ, ਨੂਰੀ, ਇਕ ਓਪਰੀ ਕੁੜੀ, ਕੂਕ, ਚਨਾਂਹ ਦੇ ਓਹਲੇ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ, ਮਨਾ ਕੋਹ ਲਾਹੌਰ, ਮੈਂ ਤੇ ਮੈਂ, ਕਲਜੁਗ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕੰਧ, ਤੁਰਦੇ ਪੈਰ, ਚੁੱਪ ਦੀ ਚੀਕ, ਅੱਕ ਦੇ ਅੰਬ, ਸੀਤੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ, ਮਿੱਟੀ ਉੱਤੇ ਲੀਕ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਸੁਫਨੇ, ਦੂਜਾ ਬਟਵਾਰਾ, ਪਸ਼ਤੋ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ, ਉਨੀਂਦਰੇ, ਪੱਸੂ ਪਾਸ਼ਾ, ਵਿਰਲੀ ਫ਼ੇਨ, ਮੈਂ ਨਾਚੀਜ਼ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁਖ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਜਦੀਦ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਨਾਵਲ, ਡਰਾਮੇ, ਲੋਕ ਗੀਤ, ਇਲਮੀ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਏਰੀਆ ਸਟੱਡੀ, ਤਾਰੀਖ਼, ਸਿਆਸਤ, ਮੁਤਫ਼ਿਰਕ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਨੇ। ਇਸ ਇਦਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿੰਤਰੀ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਬੁੱਕ ਸਟਾਲ ਉੱਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਕਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਗੀਆਂ।

ਸ: ਜੇ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਜੀ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ Medium of Instruction ਸੀ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਇਹਦਾ ਵਾਹਵਾ ਫ਼ੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਦੌੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਏ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰੀਆ-ਤਾਲੀਮ ਨਹੀਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਏਹ ਦੱਸੋ ਪਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਕਿੱਥੇ ਸਟੈਂਡ (Stand) ਕਰਦੀ ਏ।

...ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਜੁੜਤ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਧਰੋ ਹੋ ਰਹਿਆ ਏ। ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾੜੂ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਬੂਹੇ ਬੂਹੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ।

ਜ: ਅੱਜ ਵੀ ਪਿੰਡਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਝੱਲ ਦੇ ਕੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੋਰੀ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸਵਾਉਂਦੀ ਤੇ ਤੜਕੇ ਤੜਕੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਈ ਦੀਨ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਈ ਅੱਖ ਨਾ ਰੱਖੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਬਹਿਤਲ ਤੇ ਵਸੇਬ ਈ ਸਾਡੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਸਾਡੀ ਤਾਕਤ ਨੇ।

ਸ: ਜਿਹੜਾ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾ ਤੁਹਾਡੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅੱਜ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਏ!

ਜ: ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਐ ਪਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚੋਂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੇ ਲਈ ਸੀ ਪਰ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਤ ਏ. ਹਮੀਦ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ, ਖਦੀਜਾ ਮਸਤੂਰ, ਹਾਜਰਾ ਮਸਤੂਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਤੇ ਇੰਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸੀ ਪਈ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾੜੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਅਫਜ਼ਲ ਅਹਿਸਨ ਰੰਧਾਵਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਮਹਿਮੂਦ ਆਸ਼ੁਫ਼ਤਾ, ਸ਼ਫਕਤ ਤਨਵੀਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ ਜਿਹੇ ਵੱਡੇ ਨਾਂ ਲਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕੌੜੀ ਗੱਲ ਵੀ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਵਾਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਨੋ ਕੁਦਸੀਆ ਤੇ ਫਰਖੰਦਾ ਲੋਧੀ ਜਿਹੀਆਂ ਸੁਚੱਜੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕੰਢ ਥਾਪੜੀ। ਇੱਛੇ ਉੱਚੇ ਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਜੁਟੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪੀ ਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪਈ।

ਸ: ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਅੱਜ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਜਾਪਦਾ ਏ?

ਜ: ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲਾ-ਸ਼ੁਊਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਅੱਜ ਸ਼ੁਊਰੀ ਅਹਿਸਾਸ ਘਟਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧਿਆ ਏ।

ਸ: ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਵੇਲਾ ਕਦੋਂ ਸੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਅੱਗੇ ਔਕੜਾਂ ਕਦੋਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ?

ਜ: ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਆਂ ਪਈ ਬਿਓਰੋਕਰੇਸੀ ਤੇ ਮੋਟੇ ਢਿੱਡਾਂ ਵਾਲੇ ਇਹਦੀ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਵੱਟੇ ਪਾ ਗਏ ਨੇ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨੇ ਉਦੋਂ ਖੜਕਾਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ 1872 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਪਈ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਓ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਨੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਪਈ ਉਰਦੂ ਜੁਬਾਨ ਈ ਠੀਕ ਐ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦੇ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਆਏ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਲੋਕ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਉਰਦੂ ਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜੁਬਾਨ ਰਹੇਗੀ। ਹਮਾਤੜ ਅਵਾਮ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਅਨਜਾਣੂ ਅਵਾਮ ਨਾਲ ਤੇ ਉਦੋਂ ਈ ਧਰੋ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵੀ ਹਥ ਖੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸੁਨੇਹੜੇ ਘੱਲ ਘੱਲ ਕੇ ਉਰਦੂ ਤੋਤੇ ਇਧਰ ਸੱਦ ਲਏ।

ਸ: ਤੁਸੀਂ ਜਰਨਲਇਜ਼ਮ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕੀਤਾ। ਸਹਾਫ਼ਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਉਸਤਾਦ ਤੁਹਾਡੀ ਪਸੰਦ ਰਹੇ ਨੇ?

ਜ: ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਅਬਦੁਲ ਸਲਾਮ ਖ਼ੁਰਸ਼ੀਦ, ਡਾਕਟਰ ਮਹਿੰਦੀ ਹਸਨ, ਡਾਕਟਰ ਵਾਰਿਸ ਮੀਰ ਤੇ ਮਸਕੀਨ ਅਲੀ ਹਜ਼ਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਿਆ ਏ।

ਸ: ਅੱਜ ਦੀ ਨਸਲ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਾਉਣ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਪਈ ਐ? ਕੀ ਇਹ ਕੰਪਲੈਕਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਏ?

ਜ: ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਜੀ! ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਸੰਜਾਣ ਦਿੰਦੀ ਐ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੰਪਲੈਕਸ ਦੀ ਗਲਾਜ਼ਤ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਤਮਾਦ ਨਾਲ ਧੌਣ ਉੱਚੀ ਕਰ ਕੇ ਟੁਰਨ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਂਦੀ ਏ। ਅੱਜ ਦੀ ਜਨਰੇਸ਼ਨ ਬੜੀ ਜ਼ਹੀਨ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਏ ਪਰ ਇਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕੁੱਝ ਲਾਬੀਆਂ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਨੇ।

ਸ: ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵੇਖਦੀ ਏ ਤੇ ਕੀ ਅਜੋਕੀ ਕੋ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ (Co-education) ਇਹਦੇ ਲਈ ਘਾਟੇ ਦਾ ਸੌਦਾ ਏ?

ਜ: ਐਸੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਤਾਈਂ ਧਰਤੀ ਰਹੇਗੀ ਇਹਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਜਿਥੋਂ ਤਾਈਂ ਕੋ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਤਾਅਲੁੱਕ ਏ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਤੱਕ ਕੋ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਕੋ-ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੇ ਇਤਮਾਦ ਤੇ ਮੁਕਾਮ ਦਿੱਤਾ ਏ।

ਸ: ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖਲਾਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ?

ਜ: ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਆਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਜੁੜਤ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਅੱਜ ਦੇ ਰੋਸ਼ਨ ਖਿਆਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਧਰੋਂ ਹੋ ਰਹਿਆ ਏ। ਸਾਡੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾੜੂ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਬੂਹੇ ਬੂਹੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਜਦ ਤਾਈਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੁਆਵਨ ਨਹੀਂ ਕਰਣਗੀਆਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ। ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਏ ਪਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰੋ।

ਸ: ਜੇ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਸਾਡਾ ਉਹ ਬਾਲ ਜਿੰਨੇ ਕਦੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਮਿਡਲ, ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਜਾਂ ਐਫ.ਏ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਦੇ ਸੌ ਚੋਂ ਇਕ ਸੌ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਨੰਬਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਏ ਜੇ ਕਈ ਪਾੜੂ ਪੰਜਾਬੀ ਹਾਈ ਫ਼ਸਟ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ।

ਜ: ਇਹੋ ਈ ਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਏ ਪਈ ਅਚਨਚੇਤ ਇਹਦਾ ਸਾਂਗਾ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਐ ਪਈ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਸਲ ਆਪਣਾ ਕਲਚਰ, ਆਪਣੀ ਸਕਾਫ਼ਤ, ਆਪਣਾ ਵਸੇਬ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਲਾਸਿਕ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਭਾਲੇਗੀ ਸਗੋਂ ਅਗਾਂਹ ਇੰਟਰੋਡਿਊਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗੀ।

ਸ: ਜੇ ਸਰਕਾਰ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਕਾਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ?

ਜ: ਗੱਲ ਇਹ ਵੇ ਪਈ ਜੇ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਘੱਟ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਕਰ ਲਵੋ। ਸਾਨੂੰ ਇਹਤਜਾਜ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੂਰ ਦੀ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਦਾ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤਾਂ ਜੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਨਾ ਮਿਲੇ।

ਸ: ਅਵਾਜ਼ ਕਿੰਜ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇ?

ਜ: ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਤਹਿਰੀਕ, ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਕਲਚਰ ਪ੍ਰਮੋਟ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਏ ਪਈ ਉਹਦੀ ਸੇਵਾ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਅਖਬਾਰ, ਪਰਚੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕੱਢਣ। ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ ਬਾਹਰ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਆਉਣ ਜਾਣ। ਤੁਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਓ ਕੰਮ ਹੋ ਵੀ ਰਿਹਾ ਏ। ਜੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਟੀ.ਵੀ. ਚੈਨਲ (ਅਪਣਾ ਪੰਜਾਬੀ) ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਵੰਡਾਉਣ 'ਪੰਜਾਬ ਚੈਨਲ' ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਇੰਜ ਈ ਮਾਹਾਨਾ ਤੇ ਤਿਮਾਹੀ ਪਰਚੇ, ਆਏ ਦਿਨ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੇਵਕ ਕੱਢਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। 'ਸਾਂਝ' ਵੱਲ ਈ ਝਾਤ ਪਾ ਲਵੋ ਅਜੇ ਇਕ ਤਿਮਾਹੀ ਲੰਘੀ ਏ ਤੇ ਇਹਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮੀਆ ਇਹਦਾ ਮਿਆਰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਤ ਦਿਨ ਜੁਟੀ ਹੋਈ ਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕੁੱਝ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸ: ਤੁਸੀਂ ਦੱਸਣਾ ਪਸੰਦ ਫ਼ਰਮਾਓਗੇ, ਕਿੰਨ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ.....?

ਜ: ਇਹੋ ਪਈ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸਲਾਮੀ ਜਮਹੂਰੀਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹਾਨਾ ਕਾਇਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂ ਕਾਇਦੇ-ਆਜ਼ਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ ਪਈ ਉਰਦੂ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਪਈ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਰਾਬਤੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਰਾਬਤੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਕੌਮੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਸ: ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਏ ਤੇ ਇੰਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਏ?

ਜ: ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਜੀ! ਤੁਹਾਡੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੈਂ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਵਾਂ ਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਦੀ ਜਾਵਾਂ ਪਈ ਮੈਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਲਈ ਕੀ ਕਰ ਸਕੀ? ਜੇ ਮੈਥੋਂ ਸਰਿਆ ਪੁੱਜਿਆ.....ਤੁਸੀਂ ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਈ ਮੈਥੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ..... ਹਲਕੀ ਫੁਲਕੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਣਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਾਜ਼ੀ, ਹਾਲ ਤੇ ਮੁਸਤਕਬਿਲ ਵੱਲ ਲੈ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਉੱਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦੇਣੀ ਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੂਜੇ ਪਰਚੇ ਰੱਖੇ, ਜਿਵੇਂ ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ 'ਆਜ਼ਾਦ' ਤੇ ਹਫ਼ਤ-ਰੋਜ਼ਾ 'ਨੁਸਰਤ' ਦੀ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਰਹੀ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਜ਼ਾਰਤਿ ਇਤਲਾਆਤ-ਵ-ਨਸ਼ਰੀਆਤ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੀ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਆਫੀਸਰ ਰਹੀ, ਹਫ਼ਤ-ਰੋਜ਼ਾ ਪਾਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਡਾਇਰੈਕਟਰੇਟ ਫਿਲਮਜ਼ ਐਂਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਵਿਜ਼ਾਰਤਿ ਇਤਲਾਆਤ ਨਸ਼ਰੀਆਤ ਲਹੌਰ ਦੀ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਰਹੀ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਇਨਫਰਮੇਸ਼ਨ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਜ਼ਾਰਤਿ ਇਤਲਾਆਤ ਨਸ਼ਰੀਆਤ ਲਹੌਰ ਦੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਹੀ, ਮਾਹਨਾਮਾ 'ਮਾਹਿ ਨੌ' ਪਾਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਵਿਜ਼ਾਰਤਿ ਇਤਲਾਆਤ ਨਸ਼ਰੀਆਤ ਲਹੌਰ ਦੀ ਈ. ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਬਣੀ ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਕਿਤਾਬਾਂ (ਕੀਹ ਜਾਨਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ, ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਛਾਪੇ ਚਾੜ੍ਹੀਆਂ। ਮਗਰੋਂ 'ਸਿਸਕਤੇ ਲੋਗ' (ਤਰਜਮਾ) ਗਾਡ ਆਫ ਸਮਾਲ ਥਿੰਗਸ (God of small things) ਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਹਦੇ ਮਗਰੋਂ 'ਆਧੀ ਔਰਤ' ਉਰਦੂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਕੀਤੇ, ਕਮਪੋਅਰਿੰਗ, ਫੀਚਰ ਤੇ ਡਰਾਮੇ ਵੀ ਲਿਖੇ। 'ਪੰਜਾਬ ਰੁੱਤ' ਰੇਡੀਓ ਕਾਲਮ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੀਰੀਅਲ 'ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਅਸਾਡੇ' ਲਿਖਿਆ। ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮਸਊਦ ਖੱਦਰ ਪੋਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਐਵਾਰਡ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਦੁੱਖ' ਉੱਤੇ ਮਿਲਿਆ। ਇਕ ਮਾਹਨਾ ਪਰਚਾ 'ਪਲਕ' ਸ਼ਾਇਆ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜਿਹੜਾ ਸਿਆਸੀ, ਅਦਬੀ, ਸਮਾਜੀ, ਰੇਡੀਓ, ਟੀ.ਵੀ. ਤੇ ਫਿਲਮ ਦੇ ਉਖੜਵੇਂ ਸਰਨਾਂਵਿਆਂ ਦਾ ਅਹਾਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ 'ਸਾਰੰਗ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਅਸ਼ਾਅਤੀ ਇਦਾਰਾ ਬਣਾਇਆ ਏ ਤੇ ਚਲਾ ਰਹੀ ਆਂ ਜਿਥੋਂ ਡੇੜ੍ਹ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ।

ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪਈ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਦਿੱਤਾ ਏ? ਮੈਂ ਦਸਦੀ ਜਾਵਾਂ ਪਈ ਇੰਨੇ ਮੈਨੂੰ ਐਤਮਾਦ ਦਿੱਤਾ, ਹਯਾਤੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਢੰਗ ਦਿੱਤੇ ਸਲੀਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ, ਸੁਹਰਤ ਦਿੱਤੀ ਜਿਹਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ 'ਚ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤੇ ਦੁਆ ਏ ਪਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਹਿੰਮਤ ਤਾਕਤ ਦਈ ਰੱਖੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂ।

ਸ: ਅੱਜ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸਟੈਂਡ (Stand) ਕਰਦਾ ਵੇਖਦੇ ਓ?

ਜ: ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਐ ਸ਼ਾਹਿਦਾ ਜੀ ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੇ ਦੀਵੇ ਬਾਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਏ ਪਈ ਇੰਜ ਈ ਦੀਵੇ ਤੋਂ ਦੀਵਾ ਬਲਦਾ ਰਹੇਗਾ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹਰ ਥਾਂ ਚਾਨਣ ਈ ਚਾਨਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਈ ਕੰਡੇ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਹੋਣ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟਾਰਗੈਟ ਤੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਟੁਰਦਿਆਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਹੀਂ ਹਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ।

ਰਾਂਝਾ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਿਓ ਟੁਰੇ ਤੇ ਸਹੀ
ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਸਿਆਲਾਂ ਦਾ ਝੰਗ ਆਉਂਦਾ ਏ

ਸ਼: ਲਿਪੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਇਖਤਿਲਾਫ਼ ਏ ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਲਿਪੀ ਠੀਕ ਐ ਜਾਂ ਨਵੀਂ ਲਿਪੀ ਦੀ ਲੋੜ ਏ?

ਜ: ਥੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਇਖਤਿਲਾਫ਼ ਤੇ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਪਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਿਹੜੀ ਅਸਾਨ ਤੇ ਚਾਲੂ ਲਿਪੀ ਮੌਜੂਦ ਏ ਇਹੋ ਚੰਗੀ ਏ ਤੇ ਇਹ ਸਾਡਾ ਕਲਾਸਿਕ ਏ। ਇਹੋ ਜ਼ਬਾਨ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਾਹੂ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਬਖ਼ਸ਼ ਤੇ ਖ਼ੁਆਜਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੀ ਸੀ।

ਸ: ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਵਿਚ ਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਏ। ਤੁਹਾਡੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਲਾਬੀਆਂ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦੀਆਂ?

ਜ: ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨਿਊ ਜਨਰੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਹੜੀ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ ਉਹਦੇ ਲਹਿਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਫ਼ਰਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਰ ਦੌਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਏ। ਉਹ ਫ਼ਰਕ ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਪਰ ਸਬ ਦੀ ਮਾਂ ਇਕੋ ਈ ਏ।

ਇਹਦੇ ਚਾਹੀਵਾਨ ਤੇ ਸੇਵਕ ਇਹਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਗਰੁੱਪ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀ ਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਇਬਾਦਤ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਫ਼ਿਰਕੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਮਸਜਿਦਾਂ ਤੇ ਇਬਾਦਤ ਦੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰੱਬ ਪਾਕ ਦੀ ਹਮਦ-ਉ-ਸਨਾਅ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਇਹੋ ਹਾਲ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਤੇ ਇਹਦੇ ਲਹਿਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਏ।

ਸ: ਫ਼ਿਤਰਤ ਤੇ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੀ ਕੀ ਸਾਂਝ ਏ?

ਜ: ਜੋ ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੂਹ ਦਾ ਏ। ਬੰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਬਦੇਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਵਿੰਗਾ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਬਿੱਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ (ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ) ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਾਲਾਂ ਵੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਏ।

ਸ: ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਅੱਤਗਰਦੀ ਤੇ ਬਦਅਮਨੀ ਦੀ ਫ਼ਿਜ਼ਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਗੁੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨੇ ਤੁਸੀਂ ਅਮਨ, ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਦੋਸਤੀ ਲਈ ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿਓਗੇ?

ਜ: ਸਾਂਝ! ਸਾਂਝ!! ਬਸ ਸਾਂਝ!!!

□

ਤਰਜਮਾ
ਸਨਾਉਲਾ ਗੌਂਦਲ

ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਹਿਜੇ

ਹਰਜਾਪ ਸਿੰਘ ਐਜਲਾ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ
ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੇ ਨੀਮ-
ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੌਸੀਕੀ ਦੂਜੇ
ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ
ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ
ਪੌਪ ਮੌਸੀਕੀ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਕਿਸਮ
ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ ਵਰਗੇ
ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾਦੂ
ਜਗਾ ਰਹੀ ਏ।

ਸਾਂਝੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਛੁੱਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਜਿਓਗਰਾਫੀਆਈ ਹੱਦਾਂ ਵਿਚ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਨੀਮ-ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਇੰਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਤੇ ਨੀਮ-ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੌਸੀਕੀ ਦੂਜੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੌਪ ਮੌਸੀਕੀ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਕਿਸਮ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੂਰਪ ਵਰਗੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾਦੂ ਜਗਾ ਰਹੀ ਏ। ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਪਰਬਤ, ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਰੀਆ-ਏ-ਸਿੰਧ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਪੰਜ ਚੜ੍ਹਦੇ

ਸੰਗੀ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਾਬਤੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੀ।

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਇਕ ਸੂਬਾ ਸਮਝ ਲਊ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਮਰਕਜ਼ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਗਵਰਨਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ ਸਰਹਿੰਦ, ਲਾਹੌਰ, ਪਿਸ਼ੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਧੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਬੇਦਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਬਿਲੁਸ਼ਬਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਫ਼ਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਵਾਲਾ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਬਹੁਤਾ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੋਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਰਤਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਲਿਪੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਹੋਰਾਂ ਆਪ ਘੜੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਗਈ ਏ। ਮੇਰੇ ਗੋਚਰੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੱਕੇ ਆਂਕੜੇ ਨਹੀਂ। ਇੰਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਰ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ

ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਰਤਦਾ ਏ। ਇਕ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਇਹਦੀ ਸ਼ਦੀਦ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੱਬੀ ਗਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘਟਦੀ ਪਈ ਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਮਲ ਮਾਰ ਲਈ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਈ ਬੰਦੋਬਸਤੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਡਵੀਜ਼ਨ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਮੁਲਤਾਨ, ਲਾਹੌਰ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲਹਿਜਾ ਹਿੰਦਕੋ ਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਲ ਮਗਰਬੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ ਬਣੇ।

ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹਿੱਸਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਹੁਣ ਅੰਬਾਲਾ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰਲਵਾਂ ਲਹਿਜਾ ਹਰਿਆਣਵੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕੇ ਗੁੜਗਾਓਂ, ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ (ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿੱਕੇ ਰਜਵਾੜੇ ਸਨ) ਰੋਹਤਕ, ਹਿਸਾਰ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਮੁਰੱਕਬ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ ਮਾਲਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਪਵਾਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਮਲਾ, ਪਹਾੜੀ ਲਹਿਜਾ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। 1857 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁੜਗਾਓਂ, ਰੋਹਤਕ, ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹ ਤੇ ਹਿਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਟ ਬੈਲਟ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਭਰਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਜਿਹੜਾ ਅਜੋਕਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ਏ) ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਆਗਰਾ ਤੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਮੇਰਠ ਡਵੀਜ਼ਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

1857 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਟ ਇਲਾਕਿਆਂ ਭਰਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਾਟ ਬਰਾਦਰੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਟ ਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਕਰ ਛੱਡੇ। ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਜਾਟ ਲੈਂਡ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਆਲ-ਦੁਆਲਾ ਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਇਹਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸੂਬਾ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਰਹਿਤਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਣਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ, ਹਿੰਦਕੋ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ, (ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ) ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਵਜ਼ੀਰ ਆਜ਼ਮ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਵੀ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਕੜੀ ਬਰਾਦਰੀ (ਖੱਖਰੀ ਖੱਤਰੀ ਬਰਾਦਰੀ) ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦਕੋ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਹਿਜੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨੇ।

ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਰਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਨਾਂਅ ਨਾਲ 1 ਨਵੰਬਰ 1966 ਈ. ਨੂੰ ਵੱਖਰੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣ ਗਏ। ਹੁਣ ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵੀ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਡਵੀਜ਼ਨ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਮੁਲਤਾਨ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਜਲੰਧਰ) ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੇ ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਜਵਾੜੇ ਦਾ ਜੰਮੂ ਡਵੀਜ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਲਹਿਜਾ "ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ" ਜਾਂ "ਡੋਗਰੀ ਪੰਜਾਬੀ" ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਏ।

ਲਾਹੌਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਲਹਿਜੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ "ਹਿੰਦਕੋ ਲਹਿਜਾ" ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ "ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਹਿਜਾ" ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ "ਸਰਾਇਕੀ ਲਹਿਜਾ" ਏ। ਇੰਜ ਲਾਹੌਰੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਲਹਿਜੇ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ "ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ" "ਦੁਆਬੀ ਪੰਜਾਬੀ" ਤੇ "ਮਾਲਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ" ਨੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਪਾਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਇਸ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਮਰਕਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਪੁਰਾਣੇ ਲਾਹੌਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਹਿੱਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਏ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਤੇ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਏ। ਇਹ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹੁਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਨੇ। ਪੁਰਾਣੇ ਜਲੰਧਰ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ ਹੁਣ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਏ ਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਇਕ ਹੋਰ ਡਵੀਜ਼ਨਲ ਹੈੱਡ ਕਵਾਟਰ ਬਣ ਗਿਆ ਏ। ਹਿੰਦਕੋ ਆਪਣੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਤੋਂ ਲਿਆ ਏ। ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਇਕ' ਆਹਨੇ ਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦਕੋ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਿਚ ਇਹਨੂੰ 'ਹਿੱਕ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਆਪਣੀ ਚੋਖੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਲੈਂਦੀ ਏ ਪਰ ਮੁੜ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੜਵਾਂ ਫ਼ਰਕ ਏ। ਲਾਹੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲੜਕਾ ਜਾਂ ਮੁੰਡਾ ਆਂਹਦੇ ਨੇ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ "ਜਾਤਕ" ਆਂਹਦੇ ਨੇ। ਲਾਹੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ' ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਜੁਲੁਨਾਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਲਾਹੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਯਾਫ਼ਤਾ ਲਹਿਜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ।

ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਤੋਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਬਣਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ, ਹਿੰਦਕੋ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ, (ਵਜ਼ੀਰਿ ਆਜ਼ਮ) ਤੇ ਅਜੋਕੇ ਵਜ਼ੀਰਿ ਆਜ਼ਮ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਵੀ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਤੇ ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਤਕੜੀ ਬਰਾਦਰੀ (ਖੋਖਰੀਂ ਖੱਤਰੀ ਬਰਾਦਰੀ) ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਿੰਦਕੋ ਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਹਿਜੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨੇ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਸਨ, ਮਗਰੋਂ ਇਹ ਬੁਲੇਟਿਨ ਸਟੈਂਡਰਡ ਲਾਹੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਜਨਾਨਾ ਨਿਊਜ਼ ਐਡੀਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਾਟਰਾ, ਸ਼ੀਲਾ ਸਾਹਨੀ ਤੇ ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਕੋਫ਼ਰ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਸਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਈਆਂ।

'ਸਰਾਇਕੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਦਾ ਰਹਤਲੀ ਮਰਕਜ਼ ਕਦੀਮ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਏ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਲੋਕ ਮੌਸੀਕੀ ਪਾਰੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲੋਕ ਮੌਸੀਕੀ ਦਾ ਮਨ-ਖਿਚਵਾਂ ਰੰਗ ਮੁਲਤਾਨੀ ਕਾਫ਼ੀ ਏ। ਮੁਲਤਾਨੀ ਮੌਸੀਕੀ ਦੀ ਨੀਮ ਕਲਾਸਿਕੀ ਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਮਾਹਿਰ ਫ਼ਨਕਾਰਾ ਆਬਿਦਾ ਪ੍ਰਵੀਨ ਏ। ਸੁਰੱਯਾ ਮੁਲਤਾਨੀਕਰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕਾ ਏ। ਅਤਾਉੱਲਾ ਨਿਆਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਸਰਾਇਕੀ ਅੰਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕੀਤਾ ਏ।

ਨੀਮ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੌਸੀਕੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੁਮਰੀ ਤੇ ਦਾਦਰਾ ਦਰੀਆ-ਏ-ਸਿੰਧ ਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ

ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਾਫੀ ਛਤੀ ਸੂਬੇ ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਸਰਾਇਕੀ ਲਹਿਜੇ ਉੱਤੇ ਪਰਬਤੀ ਸਿੰਧੀ ਪਰਬਤੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਏ। ਬਲੋਚੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਸੁਮਾਲੀ ਲਹਿਜੇ ਸਰਾਇਕੀ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੱਖਣੀ ਲਹਿੰਦੀ ਗੁੱਠੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਾਇਕੀ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਉਹ ਆਦਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਜਿਹੜਾ 'ਮਰਕਜ਼ੀ' ਜਾਂ ਸਟੈਂਡਰਡ ਲਹਿਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।

1947 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਸਰਾਇਕੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਜਿਓਗਰਾਫੀਆਈ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। ਉੱਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੜੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਮੁਨਾਸਬ ਇਨਾਮ ਦੇਣਾ ਲੋੜਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸ ਵਾਹੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਗਦੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਦੋ ਇਲਾਕੇ ਸਨ। ਇਕ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਜਵਾੜੇ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਨਗਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਮੁਲਤਾਨ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਜੰਗਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੇ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਦੋ ਨਵੇਂ

1936 ਈ. 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇਕੋ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਿਰਫ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ 'ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਹਿਜ਼ਾ' ਵਰਤਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੋਵੇਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾਏ। ਮਹਿਕਮਾ ਮਾਲ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਹਰ ਰਿਟਾਇਰਡ ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਕਿੱਲੇ (ਦੋ ਮੁਰੱਬੇ) ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀ। ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰਿਟਾਇਰਡ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਜਦੀਦ ਨਹਿਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਬਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜੰਗਲ ਵੱਢਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਅਣ-ਬੀਜੀ ਭੋਏਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਸਾਲ ਭਰਵੀਂ ਫਸਲ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸਿੱਖ ਅਬਾਦਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਅਬਾਦਕਾਰੀ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਲਹਿਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਹੜਾ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ ਤੇ ਲਾਇਲਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹਿੰਦੂ ਇੰਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬ ਟੁਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਘਰ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਤੋਂ ਪਟੀਵੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਲਾਇਲਪੁਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਲਹਿਜ਼ਾ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਏ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕ ਨੁਸਰਤ ਫਤਿਹ ਅਲੀ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਟੱਬਰ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ

ਏ ਤੇ ਹੁਣ ਫ਼ੈਸਲ ਅਬਾਦ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਏ, ਜਿਹਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਸੀ। ਤੁਫ਼ੈਲ ਨਿਆਜ਼ੀ ਦਾ ਟੱਬਰ ਵੀ ਫ਼ੈਸਲ ਅਬਾਦ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।

1936 ਈ. 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕੋ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸ਼ਹਿਰ ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਹ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਿਰਫ਼ ਸਟੈਂਡਰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਵਰਤਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਹ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਣਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ 'ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਹਿਜਾ' ਵਰਤਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ ਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੋਵੇਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੁਲਤਾਨ ਸੱਠ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬਣਿਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ 'ਸਰਾਇਕੀ ਲਹਿਜੇ' ਤੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਬੋਲੀ ਛਾ ਗਈ ਏ। ਸਰਾਇਕੀ ਬੈਲਟ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਏ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਛਤਾ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਤਰੱਕੀ ਪਿਆ ਦਿੰਦਾ ਏ।

ਜਦ ਅਸੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਛਾਈ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮਵਾਜ਼ਨਾ ਕਰਦੇ ਆਂ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਾਹੌਰ, ਮੁਲਤਾਨ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ, ਫ਼ੈਸਲ ਅਬਾਦ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਛਾਈ ਹੋਈ ਏ। ਪਰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਜਲੰਧਰ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰਾਜ ਏ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਜਾਂ 'ਡੋਗਰੀ ਲਹਿਜੇ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਆਂ। ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਜੰਮੂ ਐਂਡ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜੰਮੂ ਡਵੀਜ਼ਨ (ਪੁਰਾਣਾ ਸੂਬਾ ਜੰਮੂ) ਦੀ ਵੱਡੀ ਬੋਲੀ ਏ। ਇਹ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਾਂਗੜਾ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਚੰਬਾ, ਕੁਲੂ, ਮਨਾਲੀ, ਊਨਾ ਤੇ ਹਮੀਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਲੀ 'ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰੀ ਏ। ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਹਨੇ ਆਂ: 'ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ' ਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ 'ਕੀਤਾ ਦਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ 'ਮਜ਼ਦੂਰ' ਨੂੰ 'ਮਜੂਰ' ਆਂਹਦੇ ਨੇ। ਮੁਢਲੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ' ਦੀ ਚੋਖੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਲੀ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਪਹਾੜੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪੁੰਗਰਿਆ। ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਲੋਕ ਮੌਸੀਕੀ ਮਰਕਜ਼ੀ ਬੈਲਟ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮੌਸੀਕੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਏ। ਰੇਡੀਓ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜੰਮੂ ਦੀ ਗ਼ਾਲਬ ਬੋਲੀ ਪਹਾੜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਏ।

ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਏ, ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਜਲੰਧਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ 'ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ' ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਏ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੌਸੀਕਾਰਾਂ ਪਾਰੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਏ। ਸੁਥਰੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗਾਇਕ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਤੇ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ 'ਸ਼ਾਮ ਚੁਰਾਸੀ' ਤੋਂ ਹਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੋਕ ਫ਼ਨਕਾਰ ਤੁਫ਼ੈਲ ਨਿਆਜ਼ੀ ਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਮੌਸੀਕੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਸ਼ਗਨ ਦਾ ਅਸਲਾ ਰਜਵਾੜੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੋਂ ਸੀ। ਸੁਲੱਖਣਾ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪੰਡਤ ਉਮਰ ਲਾਲ ਤੇ ਉਹਦੇ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾ ਹਸਨ ਲਾਲ ਤੇ ਭਗਤ ਰਾਮ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ 'ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ' ਤੋਂ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਇਕ ਵਜ਼ੀਰਿ ਆਜ਼ਮ ਵੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੋ ਫ਼ੌਜੀ ਹਾਕਮ ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਜ਼ਿਆ ਉਲਹਕ ਵੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਸਨ। ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤੇ ਜ਼ਿਆ ਉਲਹਕ ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰਿ ਖ਼ਾਰਜਾ ਸਰਦਾਰ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਜਲੰਧਰੋਂ ਸਨ। ਅਫ਼ਸਾਨਵੀ ਫ਼ਿਲਮੀ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਗਾਇਕ ਕੇ.ਐਲ. ਸਹਿਗਲ ਵੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਦੁਆਬੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਵਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਏ ਪਰ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਨਿੱਖੜਵਾਂ ਫ਼ਰਕ ਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਿਗਾੜ ਦੁਆਬੀ ਲਹਿਜੇ ਦਾ 'ਵ' ਨੂੰ 'ਬ' ਬੋਲਣਾ ਏ। ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ 'ਵੀਰ' ਨੂੰ 'ਬੀਰ' 'ਵਾਲੀ ਬਾਲ' ਨੂੰ 'ਬਾਲੀ ਵਾਲ' 'ਵਿਸਾਖੀ' ਨੂੰ 'ਬਿਸਾਖੀ' ਤੇ 'ਵਿਚ' ਨੂੰ

'ਗੱਭੇ' ਬੋਲਦੇ ਨੇ। ਦੁਆਬੇ ਦਾ ਲਹਿਜਾ ਹੁਣ ਉੱਘੜਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਬਦਲਦਾ ਪਿਆ ਏ। 1947 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ, ਲਾਹੌਰ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੁਹਾਜਰ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਗਏ। ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਪੇਂਡੂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਭੋਲੱਥ ਤਹਿਸੀਲ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਦਸੂਇਆ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਹਾਜਰ ਬੜੇ ਡਰੇ ਤੇ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਰਾਦਰੀ ਮਨਵਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਬੋਲੀ ਮੁਕਾਮੀ ਦੁਆਬੀਆਂ ਨੇ ਮੰਨ ਲਈ ਏ। ਹੁਣ ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਤੇ ਦੁਆਬੀ ਦਾ ਮਿਕਸਚਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰ ਜਾਓ ਤਾਂ ਉਥੇ ਤਕਰੀਬਨ ਲਾਹੌਰੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਜਲੰਧਰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਢਵਾਂ ਮੀਡੀਆ ਮਰਕਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਏ ਇਸ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿੱਖਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਏ।

ਮਾਲਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਲਫਜ਼ਾਲੀ ਤੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖਰੀ ਏ। 'ਤੁਹਾਡਾ' ਨੂੰ 'ਬੋਡਾ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। 'ਮੁੰਡੇ' ਨੂੰ 'ਜਵਾਕ' ਜਾਂ 'ਜਬਾਕ' ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਪਟਿਆਲੇ, ਅੰਬਾਲੇ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ 'ਨਾਲ' (ਲਾਗੇ) ਨੂੰ 'ਗਿੱਲ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। 'ਗਿਆ ਸੀ' ਨੂੰ 'ਗਿਆ ਤਾ' ਜਾਂ 'ਗੀਆ ਤੀ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। 'ਵੇਲਣੇ' ਨੂੰ 'ਕਲਹਾੜੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। 'ਕਮਾਦ' ਨੂੰ 'ਇਖ' ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। 'ਲੱਭਿਆ' ਨੂੰ 'ਥਹਾਈਆ'। 'ਹੇਜ' ਨੂੰ 'ਹੇਖ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਲਹਿਜਾ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਹਰਿਆਣਵੀ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ ਏ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਲਾਗਲੀਆਂ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਜ਼ੀਰਾ ਤੇ ਜਲਾਲ ਆਬਾਦ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵੀ ਰੀਜਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨੇ ਪਰ ਬੋਲੀ ਪਾਰੋਂ ਬਹੁਤਾ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਮੇਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਉਸ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤਿਕੋਣ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ-ਲਾਹੌਰ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੈਲਟ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ।

ਵੰਡ ਵਜੋਂ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਗਲਬੇ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਸਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵੀ ਰਲ ਗਏ ਨੇ। ਸਗੋਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਰਹੀ ਏ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਮਾਲਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਇਮ ਏ ਸਗੋਂ ਵੱਧ ਰਹੀ ਏ। ਲਾਹੌਰੀ ਮੁਹਾਜਰਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਪਾਰੋਂ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਲਾਹੌਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਰਹੀ ਏ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਮੁਆਸ਼ੀ ਮਰਕਜ਼ ਏ, ਮਾਲਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਰਕਜ਼ ਬਣ ਰਿਹਾ ਏ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਅਪਣੀ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਘੜ ਰਿਹਾ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਮਰਕਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਮਾਲਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਮੇਲ ਏ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ 'ਤੁਹਾਡਾ' ਨੂੰ 'ਬੋਡਾ' ਬੋਲਦੇ ਨੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਉੱਭਰਦੀ ਬੋਲੀ ਉੱਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖਾ ਅਸਰ ਏ।

ਰੱਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਵੇਖੋ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਅਬਾਦ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਤਖ਼ਤ ਸ਼ਹਿਰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਨੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ।

ਮੇਰੇ ਇਕ ਲਾਹੌਰੀਏ ਸੱਜਣ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਿਹਾਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਵਧਦੀ ਰਹੇਗੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਗੱਜ ਵੱਜ ਕੇ ਜਿਊਂਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਉਹਦੇ ਮੂਜਬ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਤੋਂ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਸਿਖ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਪਰ ਪੇਂਡੂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਲਚਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਸਤਕਬਿਲ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਤਬਸਰਾ ਏ। □

ਲੇਖ

ਤਰਜਮਾ
ਨਰਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਸੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਮੁੜ ਵਤਨੀਂ ਫੇਰਾ

ਅਕਮਾਲ ਅਲੀਮੀ

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸੂਬੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿੱਚ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਡੇ ਤੇ ਢਿਲਵਾਂ ਦਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾਇਮੰਡ ਜੁਬਲੀ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲਈ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਬੈਠਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲਿਦ 100 ਮੀਲ ਉੱਤਰ-ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ, ਅਗਵਾ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਖੂਨੀ ਸਾਕਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇੰਨ੍ਹੀ ਵਡੀ ਅਬਾਦੀ ਦਾ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਣਾ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਆਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਰਹਿਨੁਮਾ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਉਸ ਕਾਲੇ ਯੁਗ ਵਲ ਪੱਛੜ ਗਈ ਜਦੋਂ ਮੱਠੂਖੀ ਆਮਦ-ਓ-ਰਫ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਧੰਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਵੇਰ, ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਵਾਹਗਾ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬਚਕਾਨਾ ਜਿਹਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਿੜੀ ਪੀਲੀ ਸਰੋਂ ਅਤੇ ਕਮਾਦ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਈਆਂ ਘੋਲਦੀਆਂ ਸਨ।

ਲਾਲਾਮੂਸਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈਂਡਵਰਕਜ਼ ਕਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਅਟਕਿਆਂ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਵਾਲਿਦਾ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜਿੰਦਰਾ ਮਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਲੰਧਰ ਵੱਲ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦਾਰੀ ਪਰਤੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਪਰ ਐਸਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਪੂਰਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਮੈਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਇਹ ਇਕ ਐਸੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਪਨਾਹਗੀਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ

ਕੁ ਫਰਕ ਨਾਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਜਿਰ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਅਗੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਵੇਰ, ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਜੋਂ ਮੈਂ ਵਾਹਗਾ ਬਾਰਡਰ ਪਾਰ ਕਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵੇਖਣ ਦਾ ਬਚਕਾਨਾ ਜਿਹਾ ਸੁਫਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖਿੜੀ ਪੀਲੀ ਸਰੋਂ ਅਤੇ ਕਮਾਦ ਦੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਫਸਲਾਂ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰੀ ਪਈਆਂ ਘੋਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਮੇਰੇ ਇਕ ਯਾਰ ਦਾ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਦਿਮਾਗ ਭਤੀਜਾ ਸੁਖਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ (ਐਸ.ਪੀ.) ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਢਿਲਵਾਂ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਟਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ 45 ਮਿੰਟਾਂ ਦੇ ਸਫਰ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ੀਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਨੂੰ ਜੋੜਣ ਵਾਲੀ ਗਰੈਂਡ ਟਰੰਕ ਰੋਡ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਿਛਲੇ 60 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਮੁੜਣ ਲਈ ਸੜਕ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੋੜ ਕੱਟਦਿਆਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਬੈਰ ਮਕਦਮ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੰਝ ਸੀ:

*ਅਲਿਫ਼ ਆਓ ਸੱਜਣ ਢਿਲਵਾਂ ਅੰਦਰ
ਕਸਬਾ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਨਾ ਜੀ
ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਵੱਲ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਆਵੇ
ਫੇਰ ਸਾਮੁਣੇ ਦਿਸਦਾ ਥਾਨਾ ਜੀ
ਕਣਕ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵੱਡਾ
ਉਹ ਦੇ ਬਾਦ ਸਕੂਲ ਜਨਾਨਾ ਜੀ।*

ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਸੁੰਗੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਜੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ, ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਰੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਹਰ ਪਾਸੇ ਭੀੜ, ਰੌਲਾ ਅਤੇ ਗਰਦ ਸੀ। ਇਹ ਏਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਛਾਨਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਦੀ ਸਫ਼ਬੰਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪੁਰਾਨੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਆਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਚੁਪਚਾਪ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਬਿਜਲੀ, ਟਰੈਕਟਰ ਅਤੇ ਮੋਟਰ-ਕਾਰਾਂ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਦਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੁੱਖ ਮੋੜ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਐਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਦਰਗਾਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਿਹਤਰ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨਵੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਚੱਦਰਾਂ ਵਿੱਛਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਨੰਬਰ 786 ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ

ਢਿਲਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਗਡੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵੇਖ ਕੇ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਕਿ 60 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੰਬੇ ਪੈਂਡੇ ਪੈਦਲ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਆਦਤ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ-ਕੰਢੇ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਕੀਆ ਬਾਬਾ ਲਾਹੌਰੀ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਤਜ਼ਬੀਜ਼-ਬੰਧ ਬਗੀਚੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਲਾਨਾ ਜਸ਼ਨ ਜਾਂ ਪੀਰ ਦੇ ਉਰਸ ਲਈ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਇਸ ਜ਼ਿਆਰਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ। ਫੁਲਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਕਬਰਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲਮ ਹਰੀਆਂ ਚੱਦਰਾਂ ਨਾਲ ਢੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਮੀਆਂ ਮੁਖਤਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਜ਼ਹਬੀ ਟੀਚਰ ਕਹਾਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਧਸਿਆ ਕਿ ਮੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਗਿਰਦ ਇਕ

ਜਿੰਨ੍ਹ ਸੀ, ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਅਲਾਹੀ ਰੂਹ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਮੀਆਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਬਹੁਤ ਭਾਰਾ ਸਤੀਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਇੰਜ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਤੀਲ੍ਹਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਵੀ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ ਜਿੱਥੇ ਲੰਬੀਆਂ ਜਟਾਂਵਾਂ ਵਾਲਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਰਿਆਈ ਸ਼ਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਣ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸਲਾਨਾ ਤਾਜ਼ੀਆ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਲਗਾਮ ਫੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੀਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਾਲਮ ਸੀ। ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਮੁਸਲਿਮ ਚੁਗਿਰਦਾ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲਗਦਾ ਅੰਬਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੱਤ ਸਾਲ ਇਕੋ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਭੀੜੀ ਜਿਹੀ ਗਲੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਪੇਂਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ, ਨੇਮ-ਪਲੇਟ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਹ ਬਲਦੇਵ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਘਰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆ ਰਹੇ।

ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਲਦੇਵ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਰਿਟਾਇਰਡ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਆੱਫ ਰਿਸਰਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਂਪਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਐਸਪੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਆਰੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਡਾ. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਸੀ। ਐਸਪੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੱਠ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਰਿਟਾਇਰਡ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੀ। ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਫੋਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਜੀ ਭਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆ ਕੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਾਨਾ ਖਾਣ ਲਈ ਦਾਵਤ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਯਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਇਕ ਸਮਝਦਾਰ ਮੁਖੀਆ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੋਟਰ ਵਾਹਨ - ਇਕ ਨਾਰਟਨ ਮੋਟਰ-ਸਾਇਕਲ - ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਈ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੇ.ਡੀ.ਜੇ ਵਿੱਚ ਸਾਈੰਸ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਸੀ। ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਸਾਡੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨੇ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਲਾਹ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪੱਗ ਵਲੋਟ ਕੇ ਰਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚੋਕਾਕੀ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਸਾਇਕਲ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਚਿੱਟੀ ਕਲੀ ਕੀਤੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕਬਾਲ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਖੁਸ਼ਖ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ:

*‘ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੈ ਉਸ ਕੇ ਜ਼ੋਰ-ਏ-ਬਜ਼ੋ ਕਾ -
ਨਿਗਾਹ ਏ ਮਰਦ ਏ ਮੋਮੀਨ ਸੇ ਬਦਲ ਜਾਤੀ ਹੈਂ ਤਕਦੀਰੇ’*

ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਨੇ 'ਮਰਦ-ਏ-ਮੋਮੀਨ' ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ 'ਮਰਦ-ਏ-ਕਾਮਿਲ' ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਨੂੰ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਛੇੜਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਮਜ਼ਹਬੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਮੈਨੂੰ - ਨੰਬਰਦਾਰ ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ ਜੋ ਜ਼ੈਲਦਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਬਾਕੀ ਸੱਭ ਦੋਸਤਾਂ ਲਈ ਦਿਲ ਖੋਲ ਕੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ; ਗਿੱਠਾ ਅਤੇ ਮੋਟਾ ਹਾਕਿਮ ਸੇਨਾਪਤੀ ਜੋ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਡਾਕਟਰ ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਜੋ ਐਲੋਪੈਥੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੰਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦਵਾਖ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ ਚਲਾ ਕੇ ਰਖਦਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੁਲਿਸ ਅਫ਼ਸਰ ਬਿੱਲ੍ਹਾ ਜੋ ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਿਆਸਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਵੀ ਯਾਦ ਸੀ ਜੋ ਕਦੀਂ-ਕਦਾਈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਡਾਂਗ ਚੁੱਕੀ ਢਿਲਵਾਂ ਆਉਂਦਾ, ਸਰਕਾਰੀ ਹਮੀਰਾ ਭੱਠੀ ਚੋਂ ਕੱਢੀ ਬਾਦਾ-ਏ-ਜ਼ਰੀਨ ਜਾਂ ਰਾਹਤਏ-ਜਾਨ ਦੀ ਬੋਤਲ ਇਕ ਬੋਅ ਮਾਰੇ ਖੋਖੇ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਪੀਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਰਜ਼ੀ ਮਿੱਦੀ ਨੂੰ ਖੁਲੇ-ਆਮ ਲੜਾਈ ਲਈ ਲਲਕਾਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਚੇਤੇ ਹੈ ਕਿ ਟੇਲਰ ਮਾਸਟਰ ਮਿਹਤਾਬ-ਉਦ-ਦੀਨ ਨੇ ਪੈਦਲ ਸਾਉਦੀ ਅਰਬ ਜਾ ਕੇ ਹੱਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਬੂਟਾ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਰੇਲਵੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਖ਼ਾਤਰ ਪੁਲਾਂ ਦਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਬਨਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਖਾਪੱਟਮ ਤੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਰਹਿਮਤ ਅਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਜੰਗੇ-ਰਾਹਤ ਲਈ ਗੀਤ ਵਿਭਾਗ ਕਹਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਾਨੇ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਵਾਏ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਹਨ: ਫ਼ੱਜ਼ਾ ਗੁਰਜ਼ਮਾਰ, ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੰਬੀ ਸਾਰੀ ਬੋਦੀ ਉਸ ਦੇ ਗੰਜੇ ਸਿਰ ਪਿੱਛੇ ਝੁਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਹਿੰਦੂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀਮ ਅਤੇ ਹਨੁਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ੈਰਾਤ ਮੰਗਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ “ਹਥਿਆਰ” ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰ ਲਏਗਾ ਜੋ ਕਿ ਅਮਰੀਕੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੁਰਜ਼ ਜਾਂ 'ਬਿਲੀ ਕਲੱਬ' ਵਰਗਾ ਦਿੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਚਮੁਚ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਚੋਂ ਲਹੂ ਨਿਕਲਦਾ

ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਮੋਟਾ, ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦਾ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਨੰਗਾ 'ਮੰਗਲ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਫਕੀਰ ਸਿਰਫ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਗਣ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਦਿਨ ਯਾਦ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬੌਧ ਮਾਰਦੇ ਖੋਖੇ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਭਗਵੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਲਗਾਉਣ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਬੱਡੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਕੋਈ ਟਿੱਡ-ਫਹੁੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੋੜੀਂਦੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਖਿਡਾਰੀ ਨਿਰਭੈਅ ਸਿੰਘ, ਹਰਬੰਸ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ ਅਤੇ ਅਸਲਮ ਖਾਨ ਸਾਡੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਹੀਰੋ ਸਨ। ਬਾਸਕਟ-ਬਾਲ ਜੇ.ਡੀ.ਜੇ. ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਚੌਂ ਬਹੁਤ ਜਣੇ ਗਾਂਧੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਨੈਸ਼ਨਲ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸੁਫਨੇ ਵੇਖਦੇ ਸੀ।

ਢਿਲਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਗਡੀਆਂ ਦੀ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵੇਖ ਕੇ ਚੇਤੇ ਆਇਆ ਕਿ 60 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਘੱਟ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੰਬੇ ਪੈਂਡੇ ਪੈਦਲ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਆਦਤ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਮੈਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਿਲ੍ਹੇ 'ਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਨਹਿਰ ਦੇ ਕੰਢੇ-ਕੰਢੇ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਕੇ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਢਿਲਵਾਂ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਜੇ.ਡੀ.ਜੇ ਰੁਕੇ। ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਹੁਣ 10+2 ਤੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਬਾਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਉਜੜੀ ਅਤੇ ਸੁੰਝੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਸਕੂਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਮਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਬਲਦੇਵ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਹੈਂਡ-ਮਾਸਟਰ ਬਨਵਾਰੀ ਲਾਲ, ਜੋ ਸਖ਼ਤ ਤਬੀਅਤ ਪਰ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਡਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਰਾਉਂਡ ਤੇ ਜਾਦਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਖਾਲੀ ਆਫ਼ਿਸ ਵੀ ਤੱਕਿਆ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰੀਆ ਨਾਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਠੱਲ੍ਹ ਪਈ ਜਦੋਂ ਹੈਂਡ-ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਲੀਬਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਜਨਮਦਿਨ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਜੰਗ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਕਿੱਲਤ ਕਾਰਨ ਛੋਟੇ ਗੈਸ ਪਲਾਂਟ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਸੀ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜੋਧਪੁਰੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਇਕ ਚੁਸਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਗਰੁਪ ਬਨਵਾਰੀ ਲਾਲ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਰੁਕਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸਾਨੂੰ ਖਾਣਾ ਖਵਾਇਆ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਵਾਇਆ ਕਿ ਜੇ.ਡੀ.ਜੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਏਗਾ।

ਮੈਂ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਐਸਪੀ ਦੇ ਵਾਲਿਦ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਜਲੰਧਰ ਵਿੱਖੇ ਉਸ ਮਹਿਲਨੁਮਾ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਕੱਟੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਾਲਾ ਮੂਸਾ, ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ 1947 ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ ਸਨ, ਤੋਂ ਹਿਜਰਤ ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਟੀਆ ਭਰਾ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਮਾਡਲ ਦੀ ਹੌਂਡਾ ਐਸਯੂਵੀ ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਲੈ ਕੇ ਗਏ। ਬਲਦੇਵ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੋਡ ਤੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਘਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ 60 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਬਾਅਦ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਡੀ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਾਲਿਦ ਦਾ ਨਾਮ ਠੀਕ ਲੈ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੋਡ ਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਨਾਮ ਨਾਲ

ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਫਿਰ ਮੈਂ 1971 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਢਿਲਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਂਢ-ਗਵਾਂਢ ਬਾਰੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਿਦ ਦੀ ਨੇਮ-ਪਲੇਟ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਘਰ ਉਸ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਫਕੀਰ ਸ਼ਾਇਰ ਮੀਰਾਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਨਗਰੀ ਨਗਰੀ ਫਿਰਾ ਮੁਸਾਫਿਰ ਘਰ ਕਾ ਰਸਤਾ ਭੁਲ ਗਿਆ

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਡਾਇਨਿੰਗ ਟੇਬਲ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਭਾਟੀਆ ਭਰਾ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਉਣ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਵਿਖਾ ਲਿਆਏ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਜਿਹਾ ਚੱਕਰ ਲਗਵਾਇਆ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਗੱਡੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਇਮਾਰਤ ਅੰਦਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਸਿੱਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ, ਮੈਂ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਨੇ ਵਕੀਲ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟਿਆ ਸੀ, ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਡਾ. ਢਿੱਲੋਂ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਪੀਏਯੂ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫ਼ੈਸਲਾਬਾਦ ਨਾਲ ਫ਼ਸਲਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਫ਼ਸਲ ਲਈ ਰਾਫ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਕੀਪੀਡੀਆ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੱਕੀ ਦੀ ਬਾਇਓ-ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰੇਨਹੇਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਸਟੱਟਗਾਰਟ, ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਰਿਸਰਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ 340 ਦੇ ਕਰੀਬ ਰਿਸਰਚ ਪੇਪਰ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਵਾਰਡ ਜਿੱਤੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਜੇ.ਡੀ.ਜੇ., ਢਿਲਵਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਹੈ।

ਜਲੰਧਰੋਂ ਮੈਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਫ਼ੇਰੇ ਬਾਰੇ ਦਸਣ ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਫੀ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਸਕਿਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਨਹੀਂ। ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਾਡਰ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਤਰਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ-ਭਰ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਆਉਣੀ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਅਟਾਰੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਇਕ ਬੱਸ ਵੇਖੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਦੋ ਜੀਪਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਬੱਸ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵੀਜ਼ੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਵਜੋਂ ਪੂਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲਣ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਹੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

(ਅਕਮਾਲ ਅਲੀਮੀ ਵਾਇਸ ਆੱਫ ਅਮਰੀਕਾ, ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿੱਚ ਸੀਨੀਅਰ ਐਡੀਟਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇੰਟਰਨੈਟ ਤੇ ਗੁੱਗਲ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੈਬ-ਸਾਈਟ www.akmalaleemi.net ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ) □

ਲੇਖ

ਤਰਜਮਾ
ਵਸੀਮ ਰਾਏ ਬਰਾੜ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਰਸਾ

ਚਮਨ ਲਾਲ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਯਾਤੀ (28 ਸਤੰਬਰ 1907 ਈ. ਤੋਂ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਈ.), ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫਿਕਰ ਸਰਮਾਇਆ-ਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ, ਸਾਮਰਾਜ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜੱਥੇ-ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਏ। ਹੱਥਲੇ

ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫਿਕਰ ਸਰਮਾਇਆ-ਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ, ਸਾਮਰਾਜ, ਜ਼ਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜੱਥੇ-ਬੰਦੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਏ। ਹੱਥਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਜਜ਼ਬੇ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਖਿਆਲਾਤ, ਨਜ਼ਰੀਆਤ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਏ।

ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਜਜ਼ਬੇ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ, ਖਿਆਲਾਤ, ਨਜ਼ਰੀਆਤ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਭਰਵਾਂ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਏ। ਇਹ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਈ. ਸੀ ਜਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀ. ਕੇ. ਦੱਤ ਨੇ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ “ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਅਤੇ “ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਤੋਸ਼ੀਅ-ਪਸੰਦੀ ਮੁਰਦਾਬਾਦ” ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨਾਂ ਨੂੰ ਕੀਲ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ 1947 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਕਦੇ ਏਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਅੱਜ ਏ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੌਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਲ ਮਾਰੂ ਇਰਾਦੇ ਨਾ ਛੜਾ ਭਾਰਤ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਜੱਗ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਨਾਲ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਅਰਬ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਪਏ ਨੇ। ਇਰਾਕ, ਲਬਨਾਨ ਅਤੇ ਫ਼ਲਸਤੀਨ ਵਿਚ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਸਾਵਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇਜ਼ਰਾਇਲ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਮੁਦਾਖ਼ਲਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਏ। ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਸੁਮਾਲੀ ਕੋਰੀਆ ਨੂੰ ਪੌਂਸਪੱਛੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਏ ਜਦ ਕਿ ਕਿਊਬਾ ਅਤੇ ਵੇਨਜ਼ਵੇਲਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜਰਮਾਨਾ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਨੇ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਦੂਜੇ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਓ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਏ ਜੋ ਖ਼ਾਰਜਾ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਦੇ

ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਮੁਲਕੀ ਪਾਲਿਸੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੁਦਾਖਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਏ।

ਇਹ ਔਖਾ ਵੇਲਾ ਸਾਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਚੀ. ਗੁਏਰਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੱਲ ਮਾਰੂ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਲੜੀ। ਚੀ ਗੁਏਰਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕੁਲ ਜੱਗ ਜਾਣਦਾ ਏ ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਏ ਕਿਉਂ ਜੋ ਚੀ ਗੁਏਰਾ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਾਂਗੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਤਆਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਏ।

ਇਹ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਈ. ਸੀ ਜਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀ.ਕੇ. ਦੱਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਅਜੋਕਾ ਪਾਰਲੀਅਮੈਂਟ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ, ਵਿਚ ਬੇ-ਜ਼ਰਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਹ ਉਹ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦ ਦੋ ਨਾਅਰਿਆਂ “ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਅਤੇ “ਸਾਮਰਾਜ ਮੁਰਦਾਬਾਦ” ਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਅਰਿਆਂ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਜਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਅਰੇ “ਬੰਦੇ ਮਾਤਰਮ” ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਲਈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਛਤੀ ਜੁਬਾਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਨਾਅਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਨਾਅਰੇ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਬੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵਧਣ ਦੀ ਅਲਾਮਤ ਸੀ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਆਗੂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ “ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਬਈ ਧਰਤੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਏ। ਮਤਲਬ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਬਈ ਇਹਨੂੰ ਮੁਕਾਇਆ ਕਿਵੇਂ ਜਾਵੇ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝਣੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਏ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਚੌਧਵੇਂ ਜਾਂ ਪੰਧਰਵੇਂ ਸਾਲ ਹੀ ਇਸ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਧ ਲਿਆ ਸੀ। 1947 ਈ. ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵੇਲਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਕੁੱਢਤ ਅੱਜ ਮਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਭੈੜੀ ਸ਼ਕਲ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰੀ ਬੈਠੀ ਏ।

ਜਾਣਕਾਰੀ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ 28 ਸਤੰਬਰ 1907 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਇਲ ਪੁਰ (ਫ਼ੈਸਲ ਅਬਾਦ) ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ 'ਬੰਗਾ' ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਦੂਜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਇਹ ਮਿਲੀ ਬਈ ਉਹਦੇ ਚਾਚੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਟੀ.ਬੀ. ਹੋ ਗਈ ਸੀ, 24 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਹਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਚਾਚਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਆਗੂ ਵੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨਾਲ 1909 ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਦੋ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਈ ਸੀ। ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇਸ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਰਤਿਆ ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਅਗਲੇ ਦਿਹਾੜੇ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਈ. ਨੂੰ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਜਲ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਕਤਲੇ-ਆਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੱਤ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਰੇਤ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ।

12 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਜਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਕਤਲੇ-ਆਮ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੱਤ ਵਿਚ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਰੇਤ ਚੁਕ ਲਿਆਇਆ। 14 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਹੌਰ ਦੇ ਇਕ ਸਕੂਲੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਦੀ 1921 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਵਿਖਾਲੇ ਨੂੰ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ' ਆਖ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ 4 ਫ਼ਰਵਰੀ 1921 ਈ. ਦੀ ਉਹ ਹੋਈ ਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਹੰਤ ਨਰਾਇਣ ਦਾਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ 140 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਭਗਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਉਹਦੇ ਪਿਓ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਸਨ, ਇਕ ਉਸ ਦੇ ਚਾਚੇ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਵਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਬੀਬੀ ਹਰਿਨਾਮ ਕੌਰ, ਜਿਹੜੀ ਉਹਦੀ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲੇ ਚਾਚੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤੀਵੀਂ ਸੀ। ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਬਈ ਜੇ ਵਿਆਹ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਭਗਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖੇਗਾ? ਭਗਤ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਚਾਚੀਆਂ ਲਈ ਦੁਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਮੋਹ ਆਪਣੀ ਚਾਚੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਭਗਤ ਦੇ ਸੰਗੀ ਜੈ ਦੇਵ ਗੁਪਤਾ ਮੁਜਬ, ਭਗਤ ਨੂੰ ਮਾਂ ਪਿਓ ਨੇ ਚਾਚੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹਦੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਲੰਮਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਅਖ਼ੀਰ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਅਜੀਤ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੁਜਬ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਂਗਰੇਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਰਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਤਲਬ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਮ ਕਾਂਗਰੇਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਪਾਰੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਆਸ਼ੀ ਬਦਹਾਲੀਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ।

ਉਸ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਤੋਂ, ਚੋਰੀ-ਚੋਰਾ ਦੇ ਵਾਕੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ Non-Cooperation ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ 1922 ਈ. ਵਿਚ ਚੋਰੀ-ਚੋਰਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ Non-Cooperation ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣ ਨੇ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਈ ਇਕ ਸੀ ਜਿਸ 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕੀ ਜੈ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਵਣ ਉੱਤੇ ਮਾਰ ਖਾਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਮੁਕਾਉਣ ਦਾ ਏਨਾ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਜੋ ਉਸ ਮੁੜ ਕਦੇ ਵੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸ਼ੇਖਰ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਆਰ ਦਾਸ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਅਤੇ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਨਾਲ ਜੁੜਤ ਰਹੀ ਪਰ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁਖਦੇਵ ਦੇ ਖ਼ਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਸ ਦੇ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ 'ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ' ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਏ ਬਈ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹ ਪੱਤਰ ਵਸੂਲਿਆ ਹੀ ਉਦੋਂ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਦੇ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

1922 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਵਲ ਨਾਫ਼ਰਮਾਨੀ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਈ ਸਾਂਝੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਇਯੋਸ਼ਲਨ ਅਤੇ ਯੋਗੀਤਰਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਿਪਬਲੀਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ (HRA) ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

1923 ਈ. ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਓ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਆਇਆ ਬਈ ਹੁਣ ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਂਵੇਂ ਲਾ ਛੱਡਿਆ ਏ। ਉਸ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਇਕ ਉਸਤਾਦ ਜੈ ਚੰਦਰ

ਵਿਦਿਆਲੰਕਾਰ ਨੇ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਰਸਾਲੇ 'ਪਰਤਾਬ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਕਾਂਗਰੇਸੀ ਲੀਡਰ ਦੇ ਨਾਂਵੇਂ ਇਕ ਤਿਆਰਫੀ ਖਤ ਵੀ ਲਿਖ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ 'ਪਰਤਾਬ' ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜ਼ੇਰ-ਏ-ਜ਼ਮੀਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਨਜ਼ੀਮ HRA ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਿਆ। ਉਸ ਤਨਜ਼ੀਮ ਦੇ ਆਗੂ ਸਚਨਾਰ ਨਾਥ ਸਨੀਆਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਬਾਂਧੀ ਜੀਵਨ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੋਗੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਜੇਏ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ, ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ, ਜੀਦਰ ਕਪੂਰ, ਬੀ.ਕੇ. ਦੱਤ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅਜੈ ਘੋਸ਼, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੇਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਕਾਮਰੇਡ ਸਨ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ 'ਪਰਤਾਬ' ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਦੇ ਕਲਮੀ ਨਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖਣ, ਵਕਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਲਈ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈੱਡ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੀ ਦਾਦੀ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਉਸ ਘਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਤਾਰਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਈ ਉਹ ਏਡਾ ਸਿਆਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਣ ਪਾਰੋਂ ਇਕ ਇਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1924-25 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰੇਮ (ਜੱਗ ਨਾਲ ਪਿਆਰ) ਅਤੇ 'ਯੋਕ' ਲਿਖੇ ਜਿਹੜੇ "ਮੱਟ ਵਾਲਾ" ਵਿਚ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਛਪੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਇਕ ਆਰਟੀਕਲ ਜਿਹੜਾ 1926 ਈ. ਵਿਚ ਛੇ ਬੱਬਰ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਵਣ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਹੋਲੀ ਕੇ ਦਿਨ ਰੱਤ ਕੇ ਛੀਂਟੇ' ਸੀ, 'ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਸਲ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਛਪਿਆ। 1930 ਈ. ਵਿਚ ਉਸ 'ਮੈਂ ਬੇ-ਦੇਣ ਕਿਉਂ ਆਂ' ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ 1926 ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲਾਦੀਨੀਅਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਿਖੇ ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਮਸਾਂ 19 ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ।

1924 ਈ. ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੋਰਕਾ ਦਾਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਅਦਬ ਉਪੜਿਆ। ਭਗਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੋਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਗੌਹ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਰਤੀ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ, ਜਿਹੜਾ ਗਦਰਾਈਟ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਮੁਖਤਲਿਫ ਮੌਜੂਆਤ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ' 'ਅਫ਼ੂਤਾਂ ਦਾ ਮਸਲਾ' ਅਤੇ 'ਦੇਣ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼' ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਗਦਰਾਈਟ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਖਤਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਉਹ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ ਬਈ ਦੇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੀਂਦਰ ਤੋਂ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਲੋਨੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਏ।

ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਏਜੰਡਾ

1928 ਈ. ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸਗੋਂ ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੇਹਰਾ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਜੇਏ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ' ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਜੇ ਦਿਓ ਕਪੂਰ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜੋ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪਾਰਟੀ ਲਈ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਏਜੰਡੇ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਪਹੁਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ HRA ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਇਕੱਠ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਕੋਟਲਾ ਦਿਲੀ ਵਿਚ 8-9 ਸਤੰਬਰ 1928 ਈ. ਨੂੰ ਹੰਗਾਮੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੱਦਿਆ। ਭਗਤ ਦੇ ਨਾਲ ਲੰਮੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸੁਖਦੇਵ, ਬਿਜੇਏ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ, ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਜੇ ਦਿਓ ਕਪੂਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦੇ ਨਾਲ HRA ਦਾ ਨਾਂ (HSRA) ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਰੀਪਬਲਿਕਨ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ 'ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ' ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇੰਡੀਅਨ ਆਈਨ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਾਂਗੂੰ ਬਣਾਉਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੰਡੀਅਨ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਖ਼ਾਸ

ਮਕਸਦ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਜਿਹੇ ਸੂਝਵਾਨ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਕੀਤੀ ਸੀ।

HSRA ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਨੱਜ਼ਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮ ਵਾਂਗ ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ (NBS) 1926 ਵਿਚ ਬਣਾਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦਾ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਚਰਨ ਵੋਹਰਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪੇਗੈਂਡਾ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ NBS ਦਾ ਇਕ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਦਾ ਸੋ ਆਰਗਿਨਾਇਜ਼ ਕਰਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮੁਤਾਸਰ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ 1915 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉੱਨੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਫੋਟੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਬਟੂਏ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਵਿੱਚ ਈ ਗਦਰਾਈਟ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਥਿਊਰੀ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਬੀਅਤ ਲੈ ਕੇ ਪਰਤ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤੀ ਜੱਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰਸਾਲਾ 'ਕਿਰਤੀ' ਕੱਢਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੌਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਇਸ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਬਣੇ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਛ ਚਿਰ ਤਾਈਂ 'ਕਿਰਤੀ' ਦੇ ਕਾਮੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਸੌਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ NBS ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੀ।

NBS ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਉਹ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਵਰਕਿੰਗ ਕਲਾਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਸੱਤਿਆ ਬਖ਼ਤ, ਰਾਧਾ ਮੋਹਨ ਘਲਕ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਉਸਮਾਨੀ ਵਰਗੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭਦਾ ਏ ਜੇ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਅਹਿਮਦ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ 1924 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਨਪੁਰ ਕੇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਭੋਗ ਕੇ ਆਏ ਸਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਰਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਝਾਕਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਆਪਣੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਨਜ਼ੀਮ HSRA ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣ ਸੀ ਬਈ ਆਖ਼ਿਰ ਕਾਰ HSRA ਨੂੰ ਕਾਮਿਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਪੜ੍ਹਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਨਾ ਏ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਬਈ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੁੱਤੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੰਨਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਤੰਬਰ 1928 ਵਿਚ HSRA ਦੇ ਬਣਨ ਮਗਰੋਂ ਕੁੱਝ ਸਿਆਸੀ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਜਿਸ ਪਾਰੋਂ HSRA ਨੂੰ ਇਕ ਤਗੜੀ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਤਨਜ਼ੀਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਨਾ ਲੱਭਿਆ। ਪਰ NBS ਤੋਂ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਬਈ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਮਾੜੀ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਏ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੁੱਤੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵੱਖ ਲਾਹੌਰ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ, ਬਾਲ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਬਾਲ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਜਿਹੀਆਂ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਬੜੀ ਅਚਰਜ ਗੱਲ 'ਏ ਜੋ NBS ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆਰ ਰਲੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਤਵਾਰੀਖ਼ਦਾਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਤੱਵਜਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਲ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਦਰ ਖ਼ਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ, ਤ੍ਰੈਅ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਯਸ਼ ਨੂੰ, ਜਿਹੜਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਸ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਲ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਜਨਰਲ ਸੀ। ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰੋਜ਼ਨਾਮਾ "ਮਿਲਾਪ" ਉਰਦੂ ਦਾ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਤ੍ਰੈਅ ਮੁਕੱਦਮੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਸਿਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ NBS ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ 1192 ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸਨ, ਫੜਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਲ ਭਾਰਤ ਸਭਾ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਬਾਲ ਭਾਰਤ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਵੀ ਫੈਲਾਉ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਸਗੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸਿਟੀ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਬਹੁੰ ਮੁਤਾਸਰ ਸੀ। ਬਲਦੇਵ ਰਾਜ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਬਾਲ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਹਾਂਤ ਰਾਏ - ਸਦਰ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਫੈਲੀ ਸੀ।

ਸਾਮਰਾਜੀ ਧੜੇ ਅਤੇ ਖੋਰ

ਜਵਾਨ ਨਸਲ ਉੱਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੰਜਾਬ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮਈ 1927 ਈ. ਵਿੱਚ ਦੁਸਹਿਰਾ ਬੰਬ ਕੇਸ (ਅਕਤੂਬਰ 1926 ਈ.) ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਵੱਡੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਪਲਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਰਾਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਸਾਈਮਨ ਕਮੀਸ਼ਨ ਇੰਡੀਆ ਉਪਤਿਆ। ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਬਾਰੇ ਇਖ਼ਤਿਲਾਫ਼ ਤੋਂ ਵੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਉਹ 30 ਅਕਤੂਬਰ 1928 ਨੂੰ NBS ਵੱਲੋਂ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਖਾਲੇ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਇਸ

ਜਲਸੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ NBS ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਆਹਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਫੱਡਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਐਸ.ਪੀ. ਮਕਾਨ ਨੇ ਲਾਠੀ ਚਾਰਜ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸਾਂਡਰਸ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਉੱਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹ 17 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਜੱਗ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਗਏ।

ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਬਸੰਤੀ ਦੇਵੀ, ਜਿਹੜੀ ਸੀ.ਆਰ. ਦਾਸ ਦੀ ਬੇਵਾ ਸੀ, ਦੇਸ ਦੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਵਾਈ ਜੋ ਉਹ ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਧਰੋਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ HSRA ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਬਈ ਸਕਾਟ ਜਿਸ ਨੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੂੰ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ "ਅੱਤਵਾਦ" ਦਾ ਦਾਗ਼ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਜ ਦੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਲੱਭਣ ਦੀ ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੀਕਰ ਆਪਣੀ ਵਾਜ ਉਪਤਾ ਸਕਣ।

ਸਕਾਟ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮਾ ਉਹਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਪੂਰੇ ਜੱਥੇ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਭਗਤ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸੀ ਪਰ ਜੈ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਜਗੁਰੂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਭਗਤ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਵਾਜ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਬਈ “ਇਹ ਸਕਾਟ ਨਹੀਂ” (ਲਾਹੌਰ ਕੇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲਾਂ 'ਸੁਖਦੇਵ') ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਰਾਜਗੁਰੂ ਡਿਪਟੀ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਵੀ ਸਾਂਡਰਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤਾਂ ਜੇ ਉਹਦੇ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਾ ਰਵੇ।

ਅਗਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਸਵੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਡਿਪਟੀ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਕਬੂਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਉਹ ਵੀ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਕਾਟ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝੇਦਾਰ। ਇਸ ਕੰਮ ਪਾਰੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਫਿਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਬਈ ਬਾਕੀ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

HSRA ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਾਕੋਰੀ ਦੀ ਟਰੇਨ ਡਕੈਤੀ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋਣ ਪਾਰੋਂ ਰੂਪੋਸ਼ ਸਨ। ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਮਗਰੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੁਰਗਾ ਭਰਜਾਈ ਨਾਲ ਕਲਕੱਤਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬੰਗਾਲੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਜਤਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਥੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬ ਬਣਾਉਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ HSRA ਇਕ ਥਾਂ ਹੀ ਬੱਝੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਐਜੰਡਾ ਰੱਖਣ ਪਾਰੋਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਬਈ ਕਾਮਿਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਪੜ੍ਹਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਪਾਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਅਤੇ ਨਾ ਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਛਾਂ ਲੱਭੀ ਜੋ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮੁੱਢਲੇ ਇਖਤਿਲਾਫ਼ਾਤ ਸਨ।

ਇੰਜ ਦੇ ਔਖੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਵੇਖ ਸਕਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਸੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਇੰਜ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜੋ ਪੂਰੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਕਾਸਿਦ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ HSRA ਤੋਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ “ਅੱਤਵਾਦ” ਦਾ ਦਾਗ਼ ਧੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਜ ਦੀਆਂ ਥਾਂਵਾਂ ਲੱਭਣ ਦੀ ਖ਼ਵਾਹਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੀਕਰ ਆਪਣੀ ਵਾਜ ਉਪੜਾ ਸਕਣ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਗੌਰ ਕਰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਬਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੋਬਨ ਰੁੱਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਜਾਵਣ। ਦਿਨ ਦਿਹਾੜੇ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਨੇ HSRA ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਪਾਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕੀ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋਏ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਦਾਲਤੀ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਖੁੱਲ ਕੇ ਆਖੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਜਾਂ ਅਦਾਵਤ ਨਹੀਂ।

ਬੋਲੇ ਦੇ ਕੰਨੀ ਵਾਜ

ਜਤਨ ਦਾਸ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕਰਾਏ ਦੇ ਕੁੱਝ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਦੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਾਵਣ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਰਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਰਮ ਲੋੜੀਂਦਾ ਸੀ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਤਹੱਫ਼ੂਜ਼ ਦਾ ਬਿਲ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਬਿਲ ਨੂੰ ਕਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਨੂੰਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਵੱਡੀ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਅਤੇ

ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਕਾਮਰੇਡ ਸੰਗੀਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਬਈ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਪਟਾਕੇ ਛੱਡੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸਿਰਫ਼ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲਬਾਤ ਉੱਤੇ HSRV ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਮਤਲੂਬ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਇਸ ਅੱਖੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚੰਗਾ ਲੀਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।

ਜਦੋਂ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਕ ਕਰੀਬੀ ਸੰਗੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਿਹਣਾ ਮਾਰਿਆ ਬਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਏ। ਹਾਲਾਂ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੱਕ ਸੀ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਡ ਕੋਈ ਵੀ ਬੰਦਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੈਂਟਰਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੜ ਇਜਲਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਬਈ ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਮਗਰੋਂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਾਰਟੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਫ਼ਰਾਰ ਹੋ ਜਾਵਣ ਪਰ ਅਖ਼ੀਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਹ ਕੰਮ ਫ਼ਾਂਸ ਦੀ ਪਾਰਲੀਆਮੈਂਟ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਵਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਗੁਰਬਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ - “ਇਕ ਧਮਾਕੇ ਦੀ ਲੋੜ ਏ ਤਾਂ ਜੋ ਬੋਲਿਆਂ ਤੱਕ ਵਾਜ਼ ਅੱਪੜ ਸਕੇ”। ਇਹ ਉਹ ਨਾਅਰਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀ.ਕੇ. ਦੱਤ ਨੇ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਖ਼ਾਲੀ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਬੇ-ਜ਼ਰਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਧਮਾਕੇ ਨੇ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਡਤ ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਅਤੇ ਜਿਨਾਹ ਵਰਗੇ ਕੁੱਝ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ। ਬਹੁਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਵੀ ਸੀ, ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਨੱਸ ਪਏ। ਕਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮੇਜ਼ਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਲੁਕ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਦੋ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਨਾਅਰੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਏ - “ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਅਤੇ “ਸਾਮਰਾਜ ਕਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ”। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਵਿਚ ਈ ਨਾਅਰੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ “ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਰੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਅਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਂਗਰਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਹਾਲਾਂ ਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਆ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕ ਸੰਗ (RSS), ਹਿੰਦੂ ਮਹਾ ਸਭਾ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਦਾ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਲੈਣਾ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿਚ “ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” Long live Revolution ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ “ਕਰਾਂਤੀ ਚਿਰੰਜੀਵ ਹੋ” ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਤਰਜਮਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸਗੋਂ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਆਗਰਾ ਤੋਂ ਚਿਨਾਈ ਅਤੇ ਸਿਰੀਨਗਰ ਤੋਂ ਮੁੰਬਈ ਤੀਕ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਸਗੋਂ ਦੂਜੇ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਤੀਕਰ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਅਪੜਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ ਦੇ ਨਾਅਰੇ “ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ” ਨੇ ਵੰਦੇ ਮਾਤਰਮ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਬਦਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ 1905 ਈ. ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਈ. ਤੀਕਰ ਨਾਅਰਾ ਸੀ। ਕੌਮੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਅਰੇ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ।

ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ

ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾਵਣ ਵਾਲੇ ਧਮਾਕੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਲਈਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ

ਬਿਆਨ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸੇ ਦਿਨ 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਈ. ਨੂੰ ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੱਕ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਅਪੜਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੁਲਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਿਸਤੌਲ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਸਤੌਲ ਮੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨੇ। ਪੁਲਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਈ ਵਧੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਸਤੌਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਈ ਜੈ ਦੇਵ ਕਪੂਰ ਅਸੰਬਲੀ ਹਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੱਥੇ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਕਸਦ ਪੂਰਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪੈਗ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਅਪੜਾਉਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚੰਗਾ ਮਨਸੂਬਾ ਬਣਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਦਿਫ਼ਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਬਿਆਨਾਂ ਦੇ ਫੈਲਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੋਈ ਵਕੀਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਮਨਦੇ ਰਹੇ। ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਵਕੀਲ ਆਸਿਫ਼ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਦਮਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਇਹ ਆਸਿਫ਼ ਅਲੀ ਉਹ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹੇ 6 ਜੂਨ 1929 ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੇ. ਦੱਤ ਦੇ ਤਾਰੀਖ਼ੀ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਲੀ ਬੰਬ ਧਮਾਕੇ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦੇ ਮਕਾਸਿਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਏ (“ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸੈਂਟਰ ਨਈ ਦਿੱਲੀ 1986 ਈ. ਸਫ਼ਾ 71”)।

“ਅਸੀਂ ਬੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਆਖਨੇ ਆਂ ਬਈ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਿਆਰ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੇਬ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਆਂ। ਸਾਡਾ ਇਹ ਅਮਲੀ ਵਿਖਾਲਾ ਉਸ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਬਣਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇਪਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਨਮੋਲ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਦਾ ਪਿਆ ਏ ਪਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਏ। ਅਸੀਂ ਜਿੰਨਾ ਵਿਚਾਰਨੇ ਆਂ ਸਾਨੂੰ ਓਨਾ ਈ ਪੱਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ਜੱਗ ਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਦੀਆਂ ਗ਼ੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ, ਬੇ-ਯਾਰੋ ਮਦਦਗਾਰੀ ਵਿਖਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਹ ਲਾ-ਕਨੂੰਨੀਅਤ ਅਤੇ ਨਾਕਾਬਲ-ਏ-ਮੁਜ਼ਾਹਮਤ ਦੀਆਂ ਅਲਾਮਤਾਂ ਨੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਕਨੂੰਨ ਘਰ ਵਿਚੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵਣ ਵਾਲਾ ਸਲੋਮਨ ਕਨੂੰਨ ਨਾਮ-ਨਿਹਾਦ ਇੰਡੀਅਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਅਤੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਰੁਲਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ।”

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਾਜ਼ਿਹ ਕਰਦੇ ਨੇ: “ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਏ ਤਾਂ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕੀਤਾ ਏ ਤਾਂ ਜੋ ਹੱਥ ਟੋਕੇ ਮੁਫ਼ਾਦ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚਾਨਣ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ। ਦੋ ਆਮ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਨਾਲ ਕੌਮ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ (ibid, p-73)” ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਾਮਰਾਜ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ— “ਕੀ ਕਨੂੰਨ ਅਤੇ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤੀ ਬਿੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਬਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਭਾਂਬਤ ਬੁਝਾ ਸਕਦੇ ਓ? ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਕੇਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਖਾਏ ਪਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਵਕਤੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਚਿਤਾਉਣੀ ਏ ਜੋ ਤੱਵਜਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਚਿਤਾਉਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਏ, ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। (ibid, p-73-74)।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ਿਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿੰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਕੇ ਖ਼ਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬੇ-ਜ਼ਰਰ ਬੰਬ ਸੁੱਟਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਾਲੀ ਮੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਸ਼ਾਂ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਆਪਣੇ

ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਖੂਨ-ਖਵਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਹ ਬੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਰਾਹ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਪਰ 'ਬਗ਼ਾਵਤ' ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਮਾਇਆ-ਦਾਰਾਨਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਆਮਰੀਅਤ ਬਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਬਈ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਦੀ ਖੂਬੀ ਏ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀ ਪੁਰ-ਅਮਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੀ ਲਿਆਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਈ ਮੁਮਕਿਨ ਏ ਜਦੋਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਏ। ਬਿਆਨ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ "ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮਤਲਬ ਏਨਾ ਵਾਜ਼ਿਹ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਾਰੀ ਤੱਵਜਾ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਮਰੇਡ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜੀ

ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ 'ਮਾਡਰਨ ਰੀਵਿਊ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਚਿਟਰਜੀ ਨੇ Lcng Live Revolution ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਹੀਂ 'The Tribune' ਵਿਚ 24 ਦਸੰਬਰ, 1929 ਈ. ਨੂੰ ਛਪਿਆ।

“ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਕਦੀ ਵੀ ਖੂਨ-ਖਵਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਹ ਬੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਸ ਨੂੰ ਤੋੜ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਰਾਹ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਪਰ 'ਬਗ਼ਾਵਤ' ਇਨਕਲਾਬ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਖੀਰ ਵੱਲ ਟੁਰ ਜਾਂਦੀ ਏ (ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ-p-81) ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਖਣਾ ਏ, ਇਨਕਲਾਬ ਇਕ ਰੂਹ ਦਾ ਚੰਗਿਆਈ ਲਈ ਬਦਲਾਉ ਹੁੰਦਾ ਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸ ਏ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਰੂਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੁੰਦੀ ਏ ਤਾਂ ਜੇ ਰੱਦ ਅਮਲ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਹੇਠ ਨਾ ਆ ਜਾਣ”।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਮਕਾਸਿਦ ਸਨ: (1) ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਬਣਾਉਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ। (2) ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਹਵਸ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਵੱਲ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਤੱਵਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਪਾਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ। ਤੀਜੀ ਸ਼ੈਅ ਸੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਪਲਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ। ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਸੀ ਕਿ ਮਰਨਘਾਟ ਵੱਲ ਨਿਤ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਹਯਾਤੀ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਖੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਗ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਗ਼ਰਕ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਿਆਨਾਂ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰਕਸਿਜ਼ਮ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪੁਲਸ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਖਿਆ।

ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ -

1. ਆਈਡੀਅਲ ਆਫ਼ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ।
2. ਜੀਵਨ ਕਥਾ।
3. ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।
4. ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ।

ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਦੇ ਮੁਜਬ ਇਹ ਕਿਤਾਬਚੇ, ਕੁਮਾਰੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਆਫ ਜਲੰਧਰ ਰਾਹੀਂ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਲੁਕਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ 1938 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਡੇਮਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਬਿਜੋਏ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸਿਨਹਾ ਨੇ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਮਿੱਤਰ ਕੋਲ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਪਾਰੋਂ ਰਖਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੁਲਸ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੇ ਡਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਨੋਟ ਬੁਕਸ, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵੀ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਮਾਰੀ ਲਾਜਵੰਤੀ ਜਿਹੜੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਐਕਟੀਵਿਸਟ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਡਿਫੈਂਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ, ਅਕਸਰ ਲਾਹੌਰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਕਨੂੰਨੀ ਪਹਲੂਆਂ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਨਹਿਰੂ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਔਰਲ ਹਿਸਟਰੀ ਸੈਲ ਨੂੰ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਕਾਗਜ਼ ਲਿਆਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਪੀਪਲਜ਼' ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਚੰਦ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਦੀ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ, ਵਿਖਾਏ ਸਨ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਾਗਜ਼ ਚੁਣ ਲੈਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਕਾਗਜ਼ ਚੁਣ ਲਏ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲਾਜਵੰਤੀ ਨੂੰ ਪਰਤਾ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨੇ 1938 ਈ. ਸਮੇਂ ਬਿਜੋਏ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਚੰਦ ਨੇ 27 ਸਤੰਬਰ 1931 ਈ. ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਲ-ਗਿਰ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਮੈਂ ਬੇ-ਦੀਨ ਕਿਉਂ ਆਂ?' ਛਾਪ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਵਰ੍ਹੇ 23 ਮਾਰਚ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ 29 ਮਾਰਚ ਨੂੰ 'ਨੌਜਵਾਨ ਸਿਆਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਖ਼ਤ' ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਟੋਟੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਆ ਕੀਤੇ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਏ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਚੰਦ ਨੇ "ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ" ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪਾਰੋਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਜ਼ਾ-ਏ-ਮੌਤ ਸੁਣਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਉਹ ਖ਼ਤ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਨੌਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਖ਼ਤ ਵੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ "ਪੀਪਲਜ਼" ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਇਸ ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਏ ਬਈ ਕੁਮਾਰੀ ਲਾਜਵੰਤੀ, ਫ਼ਿਰੋਜ਼ ਚੰਦ ਅਤੇ ਬਿਜੋਏ ਕੁਮਾਰ ਸਿਨਹਾ, (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਲੀ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਲੱਭ ਕੇ ਨੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਤਾਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕਿੰਜ ਅੱਪੜੇ, ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਭੇਦ ਈ ਏ। ਖ਼ਬਰੇ ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਕਰ ਅੱਪੜੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਪੂਰੇ ਕਿਤਾਬਚੇ ਸੀ ਜਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਏ ਬਈ ਇਸ ਭੇਦ ਤੋਂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਭੇ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਉੱਤੇ, ਜਿਹੜੇ ਖ਼ਾਸੇ ਮਸ਼ਕੂਕ ਵੀ ਨੇ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ?

8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਈ. ਤੋਂ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਈ. ਦੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਾ ਔਖਾ ਲਗਦਾ ਏ ਬਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਦਕਿ ਉਹ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਨੇ- ਇਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਜੀਵਨ ਕਥਾ' ਏ ਦੂਜੀ 'ਮੌਤ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ'। ਪਰ ਦੂਜੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤਾਂ, ਜੋ ਛੋਟੇ ਪੰਛਲਿਟ ਨੇ, ਲਗਦਾ ਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਈ ਲਿਖੇ ਹੋਣਗੇ। ਪਰ ਇੰਡੀਆ ਦੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣਾ, ਉਹ ਵੀ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਦੋ ਔਖੇ ਤਰੀਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲਗਦਾ ਏ ਪਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਾਇੰਸ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਨਸੂਬਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਤਫ਼ਸੀਲੀ ਨੁਕਤੇ ਉਹਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਨੇ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਅੰਦਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਟੇਟ ਦੇ ਤਾਰੀਖੀ ਇਰਤਕਾਅ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਵੀਂ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਸਟੇਟ ਬਣਨ ਤੱਕ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕੀ ਉਹ ਇਹ ਕਿਤਾਬ

ਲਿਖਣ ਲਈ ਵੇਲਾ ਕੱਢ ਸਕਿਆ? ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨੋਟਸ ਉੱਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਤਜਜ਼ੀਏ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਥ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਨੋਟਸ, ਜਿਹੜੇ ਬਚ ਗਏ ਸਨ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਭੋਜਾ ਨੇ ਐਡਿਟ ਕਰ ਕੇ 1994 ਈ. ਵਿਚ ਛਾਪੇ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨੇ। ਇਹ ਨੋਟ-ਬੁੱਕ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗਰਾਮਿਸਕੀ ਜਾਂ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਵਰਗੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਈ ਚੀ-ਗੁਏਰਾ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਜਾਪਦੀ ਏ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟਸ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ।

ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਮੁਜਬ ਵਧੀਆ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਇਹ ਨੋਟਸ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੀ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੋਟਸ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਗਤ ਅਦਬ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਖਾਸ ਹਿਰਖ ਵੀ ਵਖਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਹਦੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਨੇੜਲੇ ਸੱਜਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਵੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਏ। ਉਹ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਨ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਅੰਕਲ ਟਾਮਜ਼ ਕੈਬਿਨ, ਅਤੇ ਥੀ ਮਸਕੀਟੀਅਰਜ਼, ਵਰਗੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਚੰਗਾ ਗਵੱਈਆ ਹੋਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਅਦਬ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਆਰਟਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਇਹੋ ਈ ਕਾਰਨ ਏ ਜੋ ਰਾਮ ਸਰਨ ਦਾਸ ਵਰਗੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰੀ ਪਰਾਗੇ 'ਡਰੀਮਲੈਂਡ' ਦਾ ਪੇਸ਼ ਲਫਜ਼ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਇਹ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਬਈ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੂਸੀ ਇੰਡੀਆਲੋਜਿਸਟ, ਆਈ.ਵੀ. ਮੈਥਰੋਕਿਨ ਨੇ 1981 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਇੰਡੀਆ ਆਨ ਲੈਨਿਨ' ਵਿਚ ਬੜੀ ਤਫਸੀਲ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਏ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਤਰਜਮਾ 1990 ਈ. ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਾ ਬਾਬ 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਨ' ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਏ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏ.ਵੀ. ਰਾਕੋਫ ਦਾ 1971 ਈ. ਵਿਚ 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਮਜ਼ਮੂਨ, ਮਿਤਰਨ ਕੋਫ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ', 1971 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਇੰਡੀਆ ਆਨ ਲੈਨਿਨ' ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਬਾਰੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਲਾਏ ਗਏ ਨੇ।

ਮੈਂ 1984 ਈ. ਵਿਚ ਨਹਿਰੂ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਅਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀ (NMML) ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਦੇਖੀ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਜਾਣ ਕੇ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਜੋ ਅਜੇ ਤੀਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। NMML ਨੇ ਇਸ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਦੀ ਨਕਲ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਛਾਪਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ 1992 ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਜਦੋਂ ਮਰਹੂਮ ਭੁਪਿੰਦਰ ਭੋਜਾ ਜਿਹੜੇ 'ਇੰਡੀਅਨ ਸਰਗਜ਼ਸ਼ਤ ਕਿਤਾਬ' ਦੇ ਚੀਫ ਐਡੀਟਰ ਸਨ ਆਪਣੇ ਮਾਹਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸਤ-ਵਾਰ ਛਾਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੇਰੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਤਾਅਰੀਫੀ ਖ਼ਤ ਨੇ ਹੋਜਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਪੁਰ-ਐਤਮਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 1994 ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਨੋਟਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਤਾਬੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਚੰਗੇ ਤਜਜ਼ੀਏ ਅਤੇ ਇਕ ਤਾਰੀਖੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਓਨੀ ਤੱਵਜਾ ਹਾਸਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਜਿੰਨੀ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਤਰਜਮੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਰਾਹਿਆ। ਪਰ ਬਾ-ਹਿੱਮਤ ਭੁਪਿੰਦਰ ਭੋਜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਨੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਦਾ ਨਵਾਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦਾਨਾਂ, ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੱਖ ਦੇ

ਪੜ੍ਹਿਆਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਤੱਵਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਏਗਾ।

ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਮੈਂ ਬੇ-ਦੀਨ ਕਿਉਂ ਆਂ?' 'ਅਦਾਲਤੀ ਬਿਆਨ' 'ਨੌਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਖਤ' ਵਗੈਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜਿਹੜੇ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਨੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਮਹੂਰੀ ਸਿਆਸੀ ਨਜ਼ਰੀਆਤ ਦੇ ਪਰਵਾਨ ਕਲਾਸਿਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਦੇ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਾਰਕਸਿਸਟ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਰਹਿਨੁਮਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਏ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਏ, ਬਈ ਕਿੰਜ 23 ਮਾਰਚ 1931 ਈ. ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਦਿਹਾੜੇ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਜਾਬੀ

ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰ ਪਾਸ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਵੇਲੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਲਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਏ “ਇੰਡੀਅਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਵਰਕਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਜਿਹੜਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਿਹਾੜੇ ਪਲਟਿਆ ਏ।”

ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਹਥਿਆਰ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਗ਼ੈਰਮਸ਼ਰੂਤ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਬਹੁਤ ਤਗਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬੀਬੇ ਕਾਮਰੇਡ ਜਤਨ ਦਾਸ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ 13 ਸਤੰਬਰ 1929 ਈ. ਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ 63ਵੇਂ ਦਿਹਾੜੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਫੇਫੜੇ ਬਹੁਤ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਗਏ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਸੰਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਤਰਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੱਤ ਨੇ ਜਤਨ ਦੇ ਮਰਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫ਼ਤੇ 115 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕਾਇਆ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਦੋਂ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚੱਲਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਜੱਜ ਦੇ ਆਖਣ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੁਟਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਇੰਡੀਅਨ ਜੱਜ ਆਗਾ ਹੈਦਰ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਮੁਆਸ਼ਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਆਪਣਾ ਤਗਤਾ ਅਸਰ ਰੱਖਦੀ ਏ। ਆਪ ਮਾਰਧਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਏ ਕਿ ਆਪ ਮਾਰਧਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਮੁਕਾਉਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਏ। ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕੌਮ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਗੀ ਕਾਮਰੇਡ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਆਪ ਮਾਰਧਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਫ਼ਰਕ ਏ ਕਿ ਆਪ ਮਾਰਧਾੜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਲਈ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਮੁਕਾਉਣ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਹਮਦਰਦੀਆਂ ਗੁਆ ਦਿੰਦਾ ਏ।

ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਕਤਲਾਂ ਅਤੇ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਦਾਗ਼ਾਂ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਵਖਾਉਂਦੀ ਏ। ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁੰ ਅਸਰ ਰੱਖਦਾ ਏ ਅਤੇ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਏ।

ਮੁਕੱਦਮਾ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੇ ਸਾਂਡਰਸ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਏ.ਜੀ. ਨੂਰਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਡਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਜੁੱਸੇ ਵੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਦਰੀਆਏ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ, ਪਿੰਡ ਗੰਡਾ ਵਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਲੂਹ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਵਿਹਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।

ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਿਚ ਖੁੱਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੌਤ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮਤਲਬ ਇੰਡੀਅਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕਤਲ ਸੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਤ੍ਰੈਅ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ 20 ਮਾਰਚ 1931 ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਾਹੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਬਹੁਤਾ ਡਰਪੋਕ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਵੇਰੇ 6 ਤੋਂ 7 ਵਜੇ ਫ਼ਾਹੇ ਲਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੰਭਲ ਸਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ 23 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸਤ ਵਜੇ ਫ਼ਾਹੇ ਲਾ ਛੱਡਿਆ। 'ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ' ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਜਲਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ 24 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੇਲੇ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਛੇ ਵੱਡੇ ਕੱਠ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਮੂਹਰੇ ਕੱਠੀਆਂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਕੰਮ 23 ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਸਤ ਵਜੇ ਈ ਨਬੇੜ ਛੱਡਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਲੁਕਾਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ ਅਤੇ ਇਸ ਜਲੂਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਡਰਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਜੁੱਸੇ ਵੱਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹਿਓਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਦਰੀਆ-ਏ-ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਦੇ, ਪਿੰਡ ਗੰਡਾ ਵਾਲਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਲੂਹ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ।

24 ਮਾਰਚ ਦਾ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਧ ਸੜੇ ਜਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਜੁਸਿਆਂ ਦੀ ਬੇ-ਹੁਰਮਤੀ ਬਾਰੇ ਇਕ 'ਸੱਚ ਭਾਲ ਕਮੇਟੀ' ਬਣਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਲਾ ਆਬਾਦ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਭਵਿਸ਼ਅ' ਵਿਚ ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਛਪੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਤਾਸਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਇਸ ਹੋਣੀ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੱਵਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਵਾਲਿਆਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਛਾਪਿਆ। ਬੜੀ ਅਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਗੋਹ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਫ਼ਸਾਦ ਇਸ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ

ਸਨ ਅਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿਚ ਕਨੇਸ਼ ਸ਼ੰਕਰ (ਪੱਤਰਕਾਰ, ਕੌਮ ਪਰਸਤ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ, ਜਿਹੜੇ ਭਗਤ ਦੇ ਬੜੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਸਨ) ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋ ਗਈ।

ਇਹੋ ਹਾਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਨੌਜਵਾਨ ਭਾਰਤ ਸਭਾ' ਨੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੇੜੇ 'ਹੁਸੈਨੀ ਵਾਲਾ' ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਉਹੋ ਈ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਧਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਥੇ ਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੁਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੂਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹੋ ਉਹ ਥਾਂ ਏ ਜਿੱਥੇ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਏ ਜੋ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਏ ਜਿਹੜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰ-ਚਸਮਾ ਹੋਣ। ਹੁਣ ਤੋਂ 75 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛਾਂਹ ਵੇਖੀਏ ਕਿੱਡੀ ਹੈਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਏ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਦੇਵ ਦੀਆਂ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਜੰਮਣ ਭੋਏ ਉੱਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਯਾਦਗਾਰ ਉਸਾਰੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਆਸ ਕਰਦੇ ਆਂ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਲ ਕੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਗੋਂ ਫ਼ੈਸਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਬਣਾਉਣ। ਪਰ ਖ਼ਬਰੇ ਉਹ ਇਕੋ ਈ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀਅਤ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਬਾਰੇ ਨਾਬਰੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਜਗਾਇਆ। ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਡੋਰ ਏ, ਜਿਹੜੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਾਡੀ ਮੁਜ਼ਾਹਮਤ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਦੇ ਸਕਦੀ ਏ।

ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੀ ਪਛਾਣ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਪੱਖ ਨੇ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ, ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਅਤੇ ਦੂਏ ਕੌਮੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਜੁੜਤ ਸੀ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਲਾ ਆਬਾਦ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਣੀ ਬਾਰੇ ਨਹਿਰੂ ਆਪ ਆਖਿਆ ਜੋ ਇਹ ਕੋਈ ਖ਼ੁਸ਼ਗਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਰੂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਲਈ 1000 ਰੁਪਈਆ ਚੰਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਜ਼ਾਦ ਦੀ ਮੌਤ ਕਾਰਨ ਇਹ ਚੰਦਾ ਉਥੇ ਨਾ ਅੱਪੜ ਸਕਿਆ। ਸੁਭਾਸ਼ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਤਹਿਰੀਕ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰਾਂ ਅਤੇ ਨੌਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਰਾਹਾਂ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜਤਨ ਕੀਤੇ। ਜਦੋਂ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹਮ-ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕਾਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਰੇੜ ਨਾ ਆਈ। ਲਾਲਾ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ 'ਬਾਲ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ' ਦਾ ਸੈਕਟਰੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਭਗਤ ਤੋਂ ਮੁਤਾਸਰ ਹੋ ਕੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਮੋਤੀ ਲਾਲ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਹਿਲੂ ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਸੀ। ਜੇ 'ਦਲਤੀ ਤਹਿਰੀਕ' ਅੱਜ ਅੰਬੇਦਕਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੌਮੀ ਹੀਰੋ ਮੰਨਦੀ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਏ।

ਨਹਿਰੂ, ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਅਤੇ ਦਿਵਾਨ ਚਮਨ ਲਾਲ ਹੋਰਾਂ ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਹੋਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕੀਤੀ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਆਖਿਆ: “ਇਹ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪਾਗਲ-ਪਨ ਸੀ”।

ਭਗਤ ਨੇ ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਦਿਵਾਨ ਚਮਨ ਲਾਲ ਨੂੰ 'ਝੂਠੇ ਤਰੱਕੀ ਪਸੰਦ' ਆਖਿਆ। ਤਾਜ ਬਹਾਦਰ ਸਪਰੂ ਤੋਂ ਵੱਖ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਸੁਭਾਸ਼ ਚੰਦਰ ਬੋਸ ਅਤੇ ਜਿਨਾਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੁਖ ਹੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਹਰ ਮੁਮਕਿਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੌਮਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਤਾਂ ਰਹੇ ਪਰ ਔਖੇ ਵੇਲੇ ਮੁੜ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਆਸਿਫ਼ ਅਲੀ, ਕੈਲਾਸ਼ ਨਾਥ ਖਤਜੋ, ਚੰਦਰ ਭਾਨ ਗੁਪਤਾ, ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਸਕਸੈਨਾ ਵਰਗੇ ਵਕੀਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਖਲੋਤੇ ਰਹੇ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਅਤ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪਹਿਲੂ ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਸੀ। ਜੇ 'ਦਲਤੀ ਤਹਿਰੀਕ' ਅੱਜ ਅੰਬੇਦਕਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੌਮੀ ਹੀਰੋ ਮੰਨਦੀ ਏ ਤਾਂ ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਏ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਲਤੀ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮੁਹੱਬਤ ਅਤੇ ਹਮਾਇਤ ਭਰ ਛੱਡੀ ਏ। ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਫਾਂਸੀ ਘਾਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਲੈਨਿਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹੇ ਉਹ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਵਿੱਥਾਂ ਮੇਲੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਦਲਤੀ ਕਾਮੇ ਭੋਗੇ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬੇਬੇ ਦੇ ਹਥ ਦਾ ਪੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਖਾਣ ਦੀ ਵੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਸਮਾਨ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਭਗਤ, ਸੁਖਦੇਵ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਹੱਸਦੇ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਫਾਂਸੀ ਘਾਟ ਵੱਲ ਪਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਚਰਾਟ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕੈਦੀ ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾ ਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ।

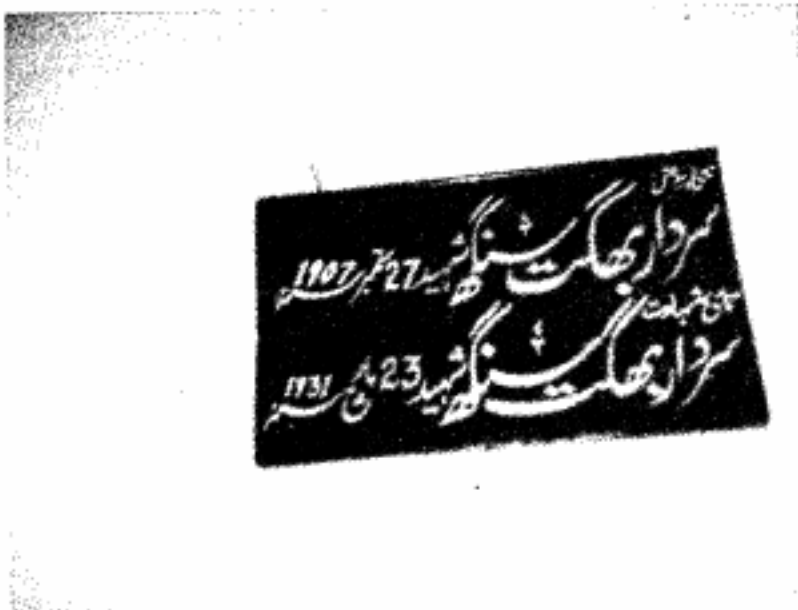
ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਏ ਜੇ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਤਨਜ਼ੀਮਾਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਇਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ ਜੋ, ਇਹ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਤਨਜ਼ੀਮ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵਿੱਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਹਿਰੀਕ ਨੂੰ ਮੋਢਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਇਹ ਤਨਜ਼ੀਮ ਖੱਬੇ ਧੜੇ ਦੀ ਸੱਚੀ ਵਾਰਿਸ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਜੋ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕਦਾ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਆਤ ਸਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਆਪਣੇ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਆਤ ਉੱਤੇ ਪੱਕੇ ਖੜੇ ਸਨ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਅਖ਼ੀਰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਬਈ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਲੈਨਿਨ ਬਣਦਾ ਵਿਖਾਲੀ ਦਿੰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਮੁੱਕ ਮੁਕਾ ਵਾਰੇ ਖਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਤਾਕਤ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਈ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਆਸ਼ੀ ਫ਼ਾਇਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਟ ਵੱਜਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਂਦਾ। ਓਹਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਆ ਦਾਰੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਮੁਕਾਉਣਾ ਈ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਰਾਹ ਸੀ, ਇੰਜ ਈ ਬਰਤਾਨੀਆ ਕੋਲ ਨੌ-ਆਬਾਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ। ਏਹੋ ਈ ਵਜ੍ਹਾ ਸੀ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੱਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤਗੜੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਰਾਹ ਚੁਣੀ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। 'ਪਾਥਾਬੀ ਸੱਤਿਆ

ਮਾਇਆ' ਜਿਹੜੇ ਗਾਂਧੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁਭਾਸ਼ ਬੋਸ ਦੇ ਤੁਰੀ ਪੂਰੀ ਕਾਂਗਰੈਸ ਦੇ ਤਾਰੀਖੀ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਪਈ ਜੋ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਚੜ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰ ਦੇ ਉਸ ਬੰਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਤੋਂ ਸਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸਿਆਸੀ ਕੈਰੀਅਰ ਸੀ। ਸਜ਼ਾਏ ਮੌਤ ਦੇ ਐਲਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜੇ ਦਿਓ ਕਪੂਰ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ: ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਉਮਰੇ ਮਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੜੀ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: “ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਰਾਹ ਤੇ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਚੁੱਕਿਆ ਸਾਂ, ਜੇ ਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹਯਾਤੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ 'ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਫੈਲਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਏਗਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਲੱਭ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਦੀਆਂ ਸਲਾਖਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਨਾਅਰੇ ਵੀਲਿਆਂ ਵਾਜਾਂ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਸਾਮਰਾਜੀਅਤ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਵਾਂਗੂੰ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਰਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹਯਾਤੀ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ”।

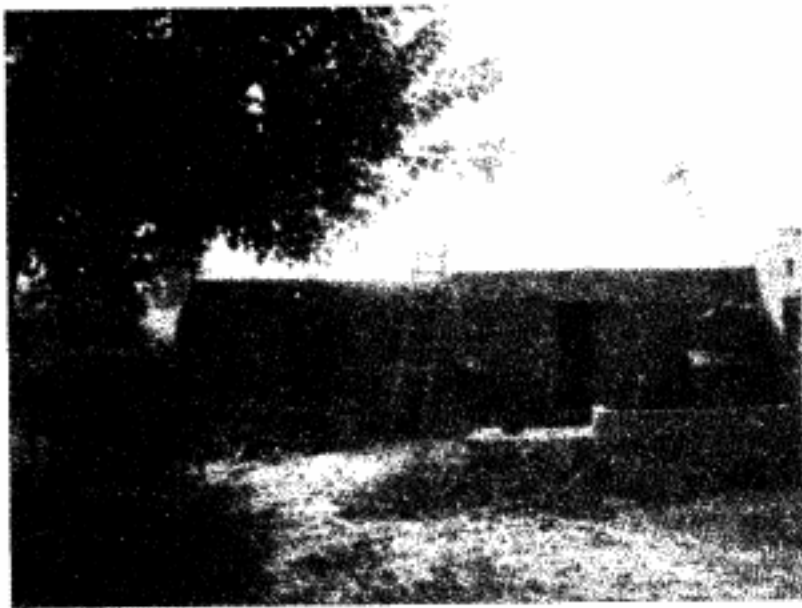
ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਜੁਲਾਈ 1930 ਈ. ਦਾ ਇਕ ਵਾਕਿਆ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਲਹੌਰ ਦੀ ਬਰਾਇਲ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਸੈਂਟਰਲ ਜੇਲ੍ਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਆਏ, ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਗੁਰੂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਆਖਿਆ, ਉਹ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਤੀਕਰ ਫਾਂਸੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਦਿਹਾੜੇ ਉਹ ਮੌਜ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਵਾਜ ਵਿਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਸਟਾਈਲ ਸੀ। ਦਿਖਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਬਰੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਲਫ਼ਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ: (ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸਫ਼ਾ 41) “ਇਹ ਦੇਸ ਭਗਤ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਇਨਾਮ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਏ ਜੋ ਮੈਂ ਇਸ ਇਨਾਮ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਜਾ ਰਿਹਾਂ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਨੇ ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਚਲ ਸਕਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਇਕ ਬਦ-ਦੁਆ ਵਾਂਗ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕਰ ਉਹ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਨੱਠਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ”। ਭਰਪੂਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦਾ ਏ: “ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਰਤਾਨਵੀ ਆਕਾਵਾਂ ਲਈ ਜਿਉਂਦੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਸਾਡੀ ਇਸ ਸੋਹਣੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਖਿੱਲਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਜਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਦੇਵੇਗੀ, ਜਿਹੜੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜੀਅਤ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਾ ਦੇਵਣਗੇ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਈਮਾਨ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਦੀ ਬੜੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਏ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਾਰੋਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਇਨਾਮ ਲੱਭੇਗਾ”। ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਖ਼ਰਾਜਿ ਤਹਿਸੀਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਏ, “ਉਹ ਠੀਕ ਆਂਹਦਾ ਸੀ, ਰੂਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗਾ” (ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਐਡੀਸ਼ਨ: ਸਫ਼ਾ 42) ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ 1931 ਈ. ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਏ, ਮੈਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਰਨ ਦਾਸ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਏ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। (ਸ਼ਿਵ ਵਰਮਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ਸਫ਼ਾ 123)। ਬਰਾਏ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਏ ਇਸ ਉੱਤੇ ਤਨਕੀਦ ਕਰੋ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੌਰ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ”।

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੰਮਣ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਯਾਦਗਾਰੀ ਤਖ਼ਤੀ

ਚੱਕ 105 ਬੰਗਾ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗ ਨਾਲ ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਡੇਰਾ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ ਘਣਾ ਅੰਬ ਦਾ ਬੂਟਾ

ਜੱਦੀ ਪੁਸ਼ਤੀ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ

ਸਾਂਝ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ (ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, ਲਿਓਨਾਰਡ ਡੀਸੋਜ਼ਾ, ਸੈਫ ਖਾਲਿਦ) ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ 100ਵੀਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ, 27 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਜੰਮਣ ਪਿੰਡ ਬੰਗਾ ਚੱਕ 105, ਤਹਿਸੀਲ ਜੜਾਂਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਆਬਾਦ) ਦਾ ਫੇਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ, ਸਕੂਲ, ਬਾਗ ਤੇ ਡੇਰੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਬਣਾਈਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਂਝ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨੇ।

ਨਜ਼ਮਾਂ

ਨਜ਼ਮ ਹੁਸੈਨ ਸੱਯਦ

ਇੱਕ

ਸੁਣਿਆ ਏ ਨੀ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਤੋਪ ਚਲ ਪਈ
ਹਾਈਕੋਰਟ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਫੰਡੀਆਂ ਗਈਆਂ
ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਗੁੰਬਦ ਸੁਣਿਐ ਤ੍ਰੇੜਿਆ ਗਿਐ
ਪਰ ਟਿਕਟ-ਲਫ਼ਾਫ਼ੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਨੇ
ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਸੂ
ਉੱਥੇ ਬੁਤ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਜਾਮੇ
ਗਏ ਸਮਿਆਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ
ਤੋਪ ਆਪ ਤੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ
ਗੋਲਾ ਏਵੇਂ ਸਵੱਬੀਂ ਉਡ ਕੇ ਨਾ ਓਧਰ ਜਾ ਵੱਜੇ
ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਆਖਣ ਅਸੀਂ ਵੀ ਚਲ ਪਏ ਆਂ।

ਤਿੰਨ

ਪੂਆਂ ਧੁਖਦਾ ਏ
ਫੋਲਿਆ ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਥੀਂਦਾ
ਵਿਚ ਪੋਲੀਥੀਨ ਦੇ ਸ਼ੋਪਰ ਅਦੋ ਸੁਧ ਨੇ
ਘਰਾਂ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਦੇ
ਦਰਦ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
ਆਖੇ ਫੋਲਣਹਾਰਾਂ ਨੂੰ
ਢੰਗ ਨਵਾਂ ਕੋਈ ਢੂੰਢਣ
ਧੂੰ ਧੁਖਾਵਣ ਦਾ।

□

ਦੋ

ਭੁਖ ਭੰਡਾਰ ਦੇ ਵਰਤਾਵੇ ਜੋ ਰੱਜੇ ਨੇ
ਵਾਲ ਵਾਲ ਨੇ ਬੱਝੇ ਖੁੱਲੇ ਦਿੱਸਣ ਜੋ
ਨੰਗ ਦਾ ਲੰਡਾ ਚਲਾਵਣ ਜੇਹੜੇ ਕੱਜੇ ਨੇ
ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ ਕਰਣ ਭਲਾ ਤੇ ਆਖਣ ਕੀਹ
ਕੁਰਸੀਆ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸੇ ਏਹ ਗੜ ਗੱਜੇ ਨੇ
ਆਉਂਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਡਰਦੇ ਅੱਖ ਝਮਕਦੇ ਨਹੀਂ
ਫਜ਼ਰੋ-ਫਜ਼ਰੀ ਬੂਹੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਜੇ ਨੇ।

ਨਜ਼ਮਾਂ

ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ ਸਾਜਿਦ

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਐਵੇਂ!
 ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ!
 ਈਦ ਬਰਾਤੀਂ!
 ਦਿਲ ਮੰਗਦਾ ਏ ਵਿਸਰੇ ਅੰਗਸਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ
 ਖਿੜਦੀ ਰੁੱਤ ਦੇ ਉਹਲੇ ਨਿੱਸਰੀਆਂ ਕਣਕਾਂ ਨੂੰ
 ਕਿਰਕ ਦੀ ਤੱਤੀ ਚਾਦਰ ਅੰਦਰ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ ਸਾਵਿਲ ਨੂੰ
 ਧੁਦਤ ਵਿਚ ਖੜੇਂਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਲਾਵੇ ਪਾਰੋਂ

ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਦਿਨ!
 ਸੱਜ ਜੰਮਿਆਂ ਬਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ
 ਕੁਲੀਆਂ ਛੱਲੀਆਂ
 ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਤਲੀਆਂ ਤੇ ਤਰਦੀ ਠੰਢੀ ਸੀਤ ਤ੍ਰੇਲ
 ਰਾਵੀ ਦੀ ਬੁੱਢਾਂ ਤੇ ਖਿਡਦੇ ਰੰਗ ਦੀ ਪੀਲੀ ਬੋ
 ਜੰਡ ਦੀ ਭੂਰੀ ਭਾਂਵਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਖ ਸੰਗਰ ਦੀ ਫਲੀਆਂ
 ਲਈ ਦੀ ਚੀੜੀ ਛਮਕ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਪੀਡੀ ਹੁੰਦੀ ਲਾਸ
 ਉਭੇ, ਲਾਹੰਦੇ, ਕਦੀ ਹਠਾੜੀਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਰਚਦੇ ਰਾਸ
 ਖੋਰਣ ਮੇਰਾ ਮਾਸ

ਆਂਹਦਿਨ!
 ਪਾਣੀ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਮੁੜਦਿਨ ਮਿਲਖੋਂ ਵਾਂਝੇ ਪੱਖੀ
 ਇਨ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਪੈਂਦੀਆਂ ਭੋਏਂ ਨਾਲ
 ਜੁੜੀਆਂ ਰੂਹਾਂ
 ਰੁੱਤ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਆਵਣ ਡਾਲੀਓਂ ਡਿੱਗੇ ਬੋਟ
 ਮੁੜ ਕਿਉਂ ਈਦ ਬਰਾਤੀਂ
 ਅਪਣੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀ ਛਿੱਕ ਦਾ ਪੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੈਨੂੰ
 ਅਪਣੇ ਹੋਵਣ, ਨਾ ਹੋਵਣ ਤੇ ਸੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੈਨੂੰ!

ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਤਾਈਂ

ਸਰਸਵਤੀ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਤਾਈਂ ਹਿਕੋ ਤਾਣਾ ਤਣਿਆ
 ਉਹਾ ਨਲੀਆਂ, ਉਹਾ ਅਟੀਆਂ, ਉਹਾ ਤੰਦਾਂ, ਛੱਲੀਆਂ
 ਉਹਾ ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਣੀ, ਉਹਾ ਠਰਦੀ ਮਿੱਟੀ
 ਉਹਾ ਉੱਭੇ ਸਾਹ ਖਾਬਾਂ ਦੇ, ਉਹਾ ਸੌਖੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ
 ਉਹਾ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹੀ ਖਰਮਸਤੀ, ਉਹਾ ਭੂਰੀਆਂ ਕਣਕਾਂ
 ਉਹਾ ਕਾਨੇ, ਉਹਾ ਗਾਣੇ, ਉਹਾ ਲਈ ਦੀਆਂ ਛਮਕਾਂ
 ਉਹਾ ਡੇਲੇ, ਉਹਾ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਮੰਗੂ ਉਹ ਛੇੜੂ
 ਉਹਾ ਮੱਝੀਂ, ਉਹਾ ਗਾਂਵਾ, ਉਹਾ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ
 ਉਹਾ ਘਾਹ ਵਿਚ ਲੁਕ ਕੇ ਮਰਦੇ ਪੂੰਗ ਦੀ ਕਾਲੀ ਚਾਦਰ
 ਉਹਾ ਬੇੜੇ, ਉਹਾ ਝੇੜੇ, ਉਹਾ ਵੰਝ ਮੁਹਾਣੇ
 ਉਹਾ ਲਾਈ, ਉਹਾ ਲਈਪਣ, ਉਹਾ ਬਾਲ ਇਆਣੇ!
 ਉਹਾ ਪਾਣੀਓਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਬੁਢਾਂ ਅੰਦਰ ਇੱਟ ਦਾ ਵਾੜਾ
 ਉਹਾ ਚੁਪ ਏ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ, ਉਹਾ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ

ਸਾਉਣੀ

ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਮਸਤੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਬੇਲੇ ਤੋਂ
 ਸਾਵਿਲ ਭਿੰਨੀਆਂ ਵਾਵਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਈ
 ਕਿੱਕਰ, ਕਾਨੇ, ਸਰ, ਮਜੇਠ ਤੇ ਲਈ ਪਾਰੋਂ
 ਪੋਲੇ ਪੈਰੀਂ ਲੰਘਦੀ ਰਾਤ ਪਈ ਆਹੰਦੀ ਏ
 ਲਹੂ ਤੇ ਸੁਰ ਦਾ ਸੇਕ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਮੁੱਕ ਸਕਦਾ
 ਸੱਜਰੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਵਹਿਣ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ

ਕਿਣਮਿਣ ਕਿਣਮਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੀ ਦੱਸਣ
 ਘਰ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ, ਗਲੀਆਂ ਕੀਕਣ ਮਹਿਕਦੀਆਂ
 ਹੋਠਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁਪ ਦੇ ਜੰਦਰੇ ਕਿਉਂ ਵੱਜਦੇ
 ਕਾਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੜਕੇ ਰੂਹਾਂ ਸਹਿਕਦੀਆਂ!

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਰੁੱਤਾਂ
ਭੁੱਖਣ ਜੁੱਸਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਲ ਬੂਟੇ
ਸੁਕਣ ਕਾਲੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਚੜ੍ਹਦਾ ਤਾਪ ਸਫਰ ਦਾ
ਜੰਗਲ ਬੇਲੇ ਮਾਰੂ ਵਜਦਾ
ਸੱਸੀ ਸੱਸੀ ਕਰਦਾ

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਖਿੰਡਣ ਅਜ਼ਲੀ ਧੁੱਪਾਂ
ਸਾਵੇ ਰੰਗ ਦਾ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ
ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਚੁੱਪਾਂ

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਖਿੜਦਿਨ ਖ਼ਾਬ ਦੀ ਗਲੀਆਂ
ਸੋਨੇ, ਰੁੱਪੇ ਵਰਗੀਆਂ ਆਸਾਂ
ਸੂਹੇ ਸੱਚ ਦੀ ਕਲੀਆਂ

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਉੱਗਦੀ ਰੂਪ ਦੀ ਲਾਲੀ
ਜਿਹਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇਂ
ਦੇਂਹ ਚਿੱਟਾ, ਧੁੱਪ ਕਾਲੀ

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ
ਵਗਦੇ ਨੂਰ ਦੇ ਪਾਣੀ
ਜਿਹੜੇ ਦੇਂਹ ਬਰ ਰਾਤੀਂ ਲਿਖਦਿਨ
ਮੇਰੀ ਅਮਰ ਕਹਾਣੀ!

□

ਗੀਤ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਰੂਲਾ

ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ

ਜੇ ਤੈਂ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਨਾ ਛਾਂਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।
ਰਾਵਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ 'ਚ ਵਡੀਆਂ ਬਲਾਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

ਜੰਮਣੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਕਰਜ਼ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਖਿੜਨੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਫੁੱਲ ਜ਼ਰਦ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਇਕ ਪੋਹ, ਉੱਤੇ ਤੇਜ਼ ਨੇ ਹਵਾਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੱਤਣਾ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਸੀਬ ਏ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸੂਤ ਵੀ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਬਰੀਕ ਏ
ਰਹੀਆਂ ਫਿਕਰਾਂ 'ਚ ਮਾਂਵਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

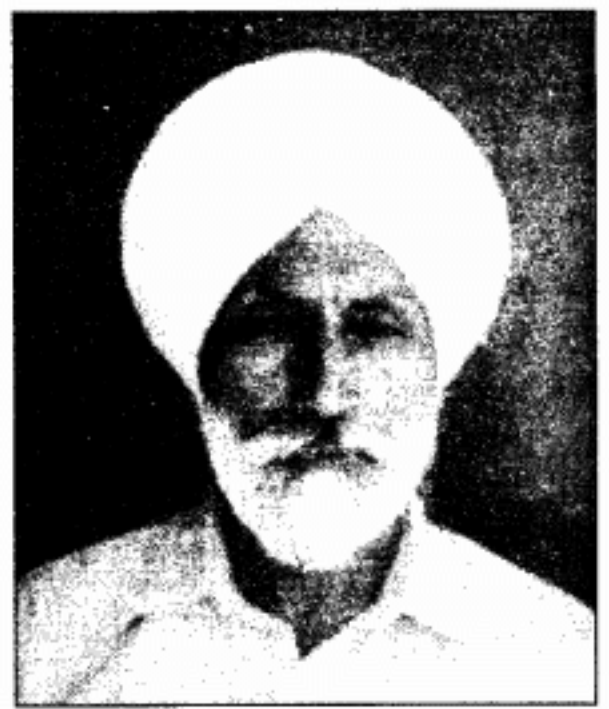
ਹਰਨੇਟੇ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਚੁੰਗੀਆਂ ਭਰਣਗੇ
ਸਾਗਰਾਂ 'ਚੇ ਪੂੰਗ ਨਿੱਡਰ ਹੋ ਤਰਨਗੇ
ਕਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਸਿਰ ਹੋਣਗੀਆਂ ਛਾਂਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ੀਰੀ ਲਈ ਨਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ
ਦੁੱਖ ਜਰੀ ਜਾਣ ਬੰਦੇ ਡੋਰੀ ਸੁੱਟ ਪੀਰ ਤੇ
ਫਰਹਾਦ ਦੀਆਂ ਥੱਕੀਆਂ ਨਾ ਬਾਹਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਲਾ ਸਿੰਜਦੇ ਰਹੇ ਨੇ
ਰਾਤਾਂ ਝਾਗ ਬੰਦਿਆਂ ਉਨੀਂਦੇ ਕਈ ਸਹੇ ਨੇ
ਲੱਗੇ ਕੰਡੇ ਕੰਡੇ ਤੇ ਫੁੱਲ ਟਾਂਵਾਂ ਟਾਂਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

ਲੋਹਾ ਲਾਖਾ ਲਾਲ ਕਰ ਅਹਿਰਨ ਉੱਤੇ ਧਰੀਦੈ
ਤਦਬੀਰ ਦੇ ਵਦਾਨ ਮਾਰ ਤੁਕ ਸਿੱਧਾ ਕਰੀਦੈ
ਰਾਜ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਾਵਾਂ,
ਤੂੰ ਨਾ ਘਬਰਾਵੀਂ ਪੂਰਨਾ।

□

ਗੀਤ

ਸੁਰਿੰਦਰ ਕਾਹਲੋਂ

ਫੁੱਟ ਪਏ ਨੇ ਤੂਤ

ਫੁੱਟ ਪਏ ਨੇ ਤੂਤ, ਨਾਲੇ ਫੁੱਟ ਪਈਆਂ ਟੁਾਣੀਆਂ
ਜੇ ਝੱਖੜਾਂ ਨੇ ਝੰਬੀਆਂ ਤੇ ਕੱਕਰਾਂ ਨੇ ਜਾਲੀਆਂ!

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਪੋਹ ਜਦੋਂ ਰੋਹ ਤੇ ਹੈ ਆਂਵਦਾ
ਚੰਗੇ ਭਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੰਮੋ-ਝੂੜ ਕਰ ਜਾਂਵਦਾ
ਥੱਕਣ-ਹੁੱਸਣ ਦੀਆ ਪੈੜਾਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਵਿਖਾਲੀਆਂ!

ਸਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ ਰੰਗ ਪਤਝੜਾਂ-ਖਿਜ਼ਾਂ ਦਾ
ਕੋਹ ਕੋਹ ਸੁਟਦਾ ਏ ਠਾਰ ਇਹਦੀ ਛਾਂ ਦਾ
ਮੁਕ ਜਾਣਾ ਹੁਣ ਜ਼ੇਰੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖਿਆਲੀਆਂ!

ਸਾਂਭੀ ਹੋਈਆਂ ਸਦਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਆਂਵਦੀ
ਪ੍ਰੰਝ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਫੁੱਲ ਫੇਰ ਤੀਂ ਖਿੜਾਂਵਦੀ
ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਰੋਲੇ ਸਨ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਕੰਗਾਲੀਆਂ!

ਫੁੱਲ ਆਉਣ ਤੋਰੀਏ ਨੂੰ, ਸਰ੍ਹੋਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਉਂਦੇ
ਫੁੱਲਾਂ ਭਰੇ ਖੇਤ ਤਨ-ਮਨ ਨਸ਼ਿਆਂਵਦੇ
ਮਹਿਕ ਪਏ ਚੁਫੇਰਾ, ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਮੰਦਹਾਲੀਆਂ!

ਗੱਲ ਬਸ ਏਨੀਂ ਕੁ, ਏਂਵੇ ਹਾਰ ਮੰਨ ਜਾਈਏ ਨਾ
ਰਹੀਏ ਸਬੂਤੇ ਤੁਰੇ, ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਭੁਲਾਈਏ ਨਾ
ਸਭੈ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਸੁੱਚੜੇ ਖਿਆਲੀਆਂ!

□

ਨਜ਼ਮ

ਹਰਸ਼ ਕੁਮਾਰ 'ਹਰਸ਼'

ਬਾਪੂ

ਬਾਪੂ
 ਤੇਰੇ ਜਨਮ-ਦਿਹਾੜੇ
 ਆ ਤੈਨੂੰ ਹੋਟਲ ਲੈ ਜਾਵਾਂ,
 ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਘਟ
 ਤੇ ਨਾਲੇ
 ਕੱਚ ਦੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ
 ਥਿਰਕਦੇ,
 ਜਿਸਮਾਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਦਿਖਾਵਾਂ।

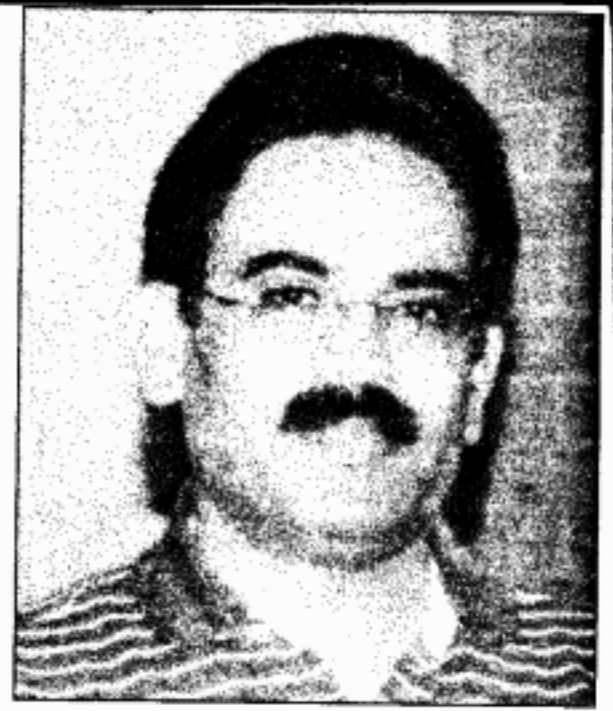
ਤੇਰੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ
 ਪੀ ਕੇ ਮਦਿਰਾ
 ਨੱਚ ਰਹੀਆ ਨੇ
 ਬੇਸੁਧ ਹੋਈਆਂ
 ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਕਿੱਲੇ ਪੁੱਟੀ,
 ਦੇਖਣ ਆਏ
 ਬਦ ਪੈਸੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਵਾਲੇ
 ਵੀਰ, ਪਿਤਾ, ਭੈਣਾਂ ਤੇ ਮਾਂਵਾਂ।

ਅੱਗੇ ਹੋ
 ਤਾਕੀ ਥੀਂ ਦੇਖੀਂ
 ਬੇਬੱਸ ਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੁੰਦਾ
 ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਰੋਣਾ ਰੋਂਦਾ,

ਅਸਮਾਨਤਾ, ਘੋਰ ਗਰੀਬੀ
 ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੇ ਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਪੱਟਿਆ-
 ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈ
 ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਫੜ ਫੜ ਬਾਹਾਂ।

ਗੋਲੀ ਸੰਗ ਬਾਰੂਦ ਬੀਜਦਾ
 ਵੇਲੂੜ ਗਭਰੂ
 ਲੱਕ ਟੁੱਟਿਆ ਹੈ,
 ਸੱਤ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਦਾ
 ਰੰਗ ਉੜਿਆ ਹੈ,
 ਬਾਂਦਰ ਤਿੰਨ ਮਕਾਣੇ ਬੈਠੇ
 ਬੋਲਣ, ਸੁਣਨ, ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ
 ਭੁੱਖਣਭਾਣੇ ਵਾਂਗ ਭਰਾਵਾਂ।

ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਸਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ
 ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਆਨੇ ਪਥਰਾਏ
 ਚੱਕਰ-ਵਿਯੂ ਰਚਾ ਕੇ ਆਗੂ
 ਹਰ ਕੋਈ ਦੋ-ਦੋ ਹੱਥੀਂ ਖਾਏ
 ਸਾਰੇ ਮੁਲਕ ਅਸਾਡੀ ਪਿੱਠ ਤੇ
 ਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਨਾਲ ਹੈ ਤੁਰਦਾ
 ਅੱਜ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਧੁਰੇ ਇਕਮੁੱਠ
 ਵਿਦ੍ਰੋਹੀ ਹੋ ਚਲਣ ਹਵਾਵਾਂ।

ਨਜ਼ਮ

ਰਸ਼ੀਦ ਨਦੀਮ

ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਫ਼

ਆ ਜਾਓ ਸਾਰੇ ਜਾਣ ਨਾ ਦੇਣਾ
ਇਹਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਬਾਂਗ ਦਿਓ ਜੀ
ਇਹਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ
ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਲਾਓ

ਵੱਢ ਟੁੱਕ ਕਰ ਕੇ
ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਕਰ ਲਓ ਇਹਨੂੰ
ਅਪਣੀ ਉਂਗਲੀ ਹਥ ਫੜਾ ਕੇ
ਪਾਈਓ ਪਾਈਓ ਅਪਣੀ ਕੋਝੀ ਟੋਰ ਸਿਖਾਓ

ਪੂਰਨੇ ਪਾ ਕੇ ਦੇ ਦਿਓ ਇਹਨੂੰ
ਲਿਖਦਾ ਰਹੇਗਾ ਅਪਣੀ ਫੱਟੀ
ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਖਿੱਦੋ ਵਾਂਗੂੰ
ਲੀਰਾਂ ਲੀਰਾਂ ਸੋਚਾਂ ਭਰ ਦਿਓ

ਇਹਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਟੋਪੀ, ਹੈਟ ਜਾ ਪੱਗ ਪਵਾ ਦਿਓ
ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਨਟੋਪ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਓ
ਹਿਜਰ ਅਜ਼ਾਬਾਂ ਅੰਦਰ ਪਾ ਦਿਓ, ਕੂੜ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਦਰ ਪਾ ਦਿਓ
ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ

ਬੁਲਿਆ ਕੀ ਜਾਣਾਂ ਮੈਂ ਕੌਣ ਦਾ ਉਠ ਕੇ ਨਾਅਰਾ ਲਾ ਦੇਏ
ਕੰਨ ਵਿਚ ਬਾਂਗ ਤੋਂ ਕੁਲਾਂ ਤੀਕਰ ਜਾਨ ਨਾ ਛੱਡਣਾ
ਅਨ ਡਿਠੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਪਾਣਾ
ਐਸਾ ਇਹਨੂੰ ਨਾਚ ਨਚਾਣਾ
ਇਹਨੂੰ ਅਪਣਾ ਆਪ ਭੁਲਾਣਾ!

□

ਤਵੀਤ

ਰਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਹਿਮਦ

'ਮਾਈ ਭਾਗੀ' ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਰੁਕਿਆਂ ਪੂਰਾ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਬੜੀ ਡਾਢੀ ਜਨਾਨੀ ਸੀ। ਖਬਰੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗਿਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਈ ਵਿਗੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਤੋਂ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਵੀ ਕੁਝ ਇੰਜ ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਸੱਪ ਸੁੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਗਲੀ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਘਰ ਸੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੋਕ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਗਾਲਾਂ ਵੀ ਉਹ ਜਿਹਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਸੁਣੇ ਤੇ ਕੰਨ ਵਲੋਟ ਲਵੇ। ਇੱਛੇ ਇੱਛੇ ਭਾਰੇ ਫਕੜ ਤੋਲਦੀ ਸੀ ਜੇ ਤੌਬਾ ਈ ਚੰਗੀ। ਹੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਉਹਦੇ ਘਰ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ, ਲਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਹਿੰਦੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਤੇ ਇਹ ਹੋਈ ਜੋ ਉਹਦਾ ਛੇਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਇਕੱਲਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਘਰੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ।

ਉਹ ਵੀ ਕੀ ਕਰਦੀ। ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣਾ ਉਹਦਾ ਰੋਗ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਆਦਤ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾ ਸਕਦੀ। ਖਬਰੇ ਨਫ਼ਸੀਆਤ ਵਿਚ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦੁਕਵਾਂ ਨਾਂ ਏ। ਉਹਦੀ ਜੀਭ ਇਨਸਾਨਾਂ ਤੇ ਜਨੌਰਾਂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂਵਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਭ ਰਾਹੀਂ ਗੰਦ ਫਰੋਲ ਫਰੋਲ ਕੇ ਖਬਰੇ ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਚਲੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਥੋੜਾਂ, ਸਿੱਕਾਂ ਤੇ ਸੱਧਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਪੱਤੀ ਜਨਾਨੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਬਖਸ਼ਿਆ, ਜਿਹਨੇ ਆਪਣੇ ਲੱਕੌਂ ਲਾਹ ਕੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ।

ਉਹਦਾ ਖਸਮ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਫੌਜੀ ਹੋਵਣ ਪਾਰੋਂ ਬਰਮਾ ਦੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਭਾਗ ਭਰੀ ਨੇ ਜਾਤਕ ਜੰਮਿਆ ਉਸੇ ਦਿਨ ਉਹਦੇ ਘਰ ਉਹਦੇ ਮਰਦ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਆਈ ਤੇ ਉਹਨੇ ਪਿੱਟ ਪਿੱਟ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉਹ ਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਹਦੇ ਕਪੜੇ ਵੀ ਪਾਟ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਉਹਨੂੰ ਚਾਦਰ ਨਾਲ ਕੱਜਿਆ।

ਖਸਮ ਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਹੱਥੋਂ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਾਲੇ ਜਿਸ ਲੋੜ ਵਾਸਤੇ ਉਹਦਾ ਜਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਪੈਨਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਰਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕਾਲ ਤੇ ਭੁੱਖਾਂ ਪਰ ਇਕੱਲੀ ਜਨਾਨੀ ਦਾ ਢਿੱਡ ਪਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਖਬਰੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਈ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਹਨੂੰ ਹਾੜੀ ਸਾਉਣੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਪੈਨਸ਼ਨ ਈ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਲਾਭ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਸਾਰੀ ਹਯਾਤੀ ਉਹਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਹ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਮਝੋ ਜੋ ਉਹਦੇ ਫਕੜ ਬਾਂਗਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ।

ਉਹਨੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਬਥੇਰੇ ਚੱਕਰ ਮਾਰੇ ਪਰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਬੈਠਾ ਚਪੜਾਸੀ ਉਹਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ "ਪਾਗਲ" ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਡਿਸਟਰਬ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਪੱਲੇ ਬੱਧੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਈਏ ਦੇ ਕੇ ਚਪੜਾਸੀ ਕੋਲੋਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੇ ਲੈ ਲਈ ਪਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਲੰਚ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋਵਣ ਪਾਰੋਂ ਉਹਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਸੁਣੀ। ਉਹ ਬੱਸ ਦੇ ਭਾੜੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਪਿੰਡ ਅਪੜੀ। ਗਿਰਾਂ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਉਹਨੇ ਪੂਰੇ ਗਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀਆਂ ਈ ਲਾਅਨਤਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਉਹਨੇ ਲੰਚ ਲੰਚ ਦਾ ਏਨਾ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਉਹਦੀ ਆਦਤ ਸਮਝ ਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ। ਖੱਜਲ ਖੁਆਰੀ ਦੇ ਵਲੂਣੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਦਾ ਤਾਪ ਢੇਰ ਚੋਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਅਖੀਰ ਥਕ ਹਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਮਦਦ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

“ਬੱਚਿਆ ਕੀ ਦੱਸਾਂ” ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਹਿਜੇ ਸੁਭਾਉ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। “ਮੇਰੀ ਪੈਨਸਲ ਰੁਕ ਗਈ ਏ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ।”

ਮੈਨੂੰ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ।

“ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਦੰਦ ਕੱਢਦਾ ਏਂ।” ਉਹ ਝੱਟ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿੱਤਾ।

“ਮਾਈ ਭਾਗੀ ... ਇਹ ਪੈਨਸਲ ਨਹੀਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਐ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਠੀਕ ਕਰ ਲਉ।”

“ਖਸਮਾਂ ਨੂੰ ਖਾਵੇ। ਪੈਨਸਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੈਨਸ਼ਨ। ਹੈਣ ਤਾਂ ਰੁਪਈਏ ਨਾ। ਤੇ ਜੇ ਤੂੰ ਮੁੜ ਦੰਦ ਕੱਢੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੂਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਪੁਣਾਂਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਏ”

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਮੈਂ ਜੁਰਅਤ ਕਰ ਕੇ ਮਾਈ ਦੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਹਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

“ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕਰਨਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ। ਅਗਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤਾਈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਹ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਆਖਣ ਲੱਗੀ- “ਉਹ ਹਰਾਮ ਖ਼ੋਰ ਸੂਰ ਖਾਣੇ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮੰਗਦੇ ਨੇਂ। ਚਪੜਾਸੀ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਆਖਦਾ ਏ- ਤਮੀਜ਼ਦਾਰ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰ। ਇਹ ਕਾਲੀ ਚੱਦਰ ਲੱਕ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਆ ਜਾਨੀ ਏ ਮਾਈ। ਅੰਦਰ ਹੈਡ-ਕਲਰਕ ਹਰਾਮਖ਼ੋਰ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮੰਗਦਾ ਏ। ਚਾਅ ਪਾਣੀ ਮੰਗਦਾ ਏ। ਜੇ ਮੈਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਰੁਪਈਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆਂ ਤੇ ਸ਼ੈਂਤ ਬਾਕੀ ਨੌਵਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਲੱਭ ਈ ਜਾਣ। ਕੀ ਕਰਾਂ ਮੇਰਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ। ਉਹ ਰੁੜ੍ਹ ਪੁੜ੍ਹ ਜਾਣੇ ਤਿਤਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖ਼ਨਜ਼ੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂਵਾਂ

“ਬਸ ਬਸ ਮਾਈ ਭਾਗੀ। ਉੱਥੇ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇੱਥੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਣੀ ਜਾਂਦੇ ਓ।” ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਕਹਿਆ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੀਹਦੇ ਨਾਲ ਕਰਾਂ ਗਾਲ ਕੱਢਾਂ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇਂ ਮਾਈ ਸ਼ਰਮ ਕਰ ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਈ ਏਂ। ਕਿਹੜੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਏਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਲਗਦਾ ਏ ਉੱਥੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋਸੀ। ਮੇਰੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਗਸੀ।”

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ, ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਏ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਬਾਉ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਦੱਸੋ।”

ਪੈਨਸ਼ਨ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਕਲਰਕਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਿ ਰਹੇ ਨਾਂ ਸਾਈਂ ਦਾ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਬੋਲਣ ਤੇ ਹੱਕੇ ਬੱਕੇ ਹੋ ਗਏ। ਝੱਟ ਪੱਟ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਦਾ ਰਿਕਾਰਡ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਖ਼ਿਰ ਇਹਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਿਸ਼ਵਤ

ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਕਾਣੇ ਤੇ ਚੋਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਗੜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪੈਨਸ਼ਨ ਕੀ ਬਹਾਲ ਹੋਈ, ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਚਮਕਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੰਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਭੇਤ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

“ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਤੁਹਾਡੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਦੇ ਤਵੀਤ ਨਾਲ ਬਹਾਲ ਹੋਈ ਏ।”

ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂਈ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

“ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆ! ਸ਼ਾਲਾ ਵਸਦਾ ਰਹਵੇਂ। ਨੇਕ ਔਲਾਦ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੱਤੀ ਵਾਅ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ।”

ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਈ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਦੇ ਹੱਥ ਚੁੱਮੇ ਤੇ ਮੁੜ ਇਹੋ ਦੁਆ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ

ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਆਪਣੀ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਆਈ ਤੇ ਵੇੜੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵੱਲ ਹਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ।

“ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆ! ਸ਼ਾਲਾ ਵਸਦਾ ਰਹਵੇਂ। ਨੇਕ ਔਲਾਦ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤੱਤੀ ਵਾਅ ਵੀ ਨਾ ਲੱਗੇ।”

ਗਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਖਿੱਲਰਦਿਆਂ ਕਿਹੜੀ ਦੇਰ ਲਗਦੀ ਐ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਵਾਕਈ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤੇ ਦੇ ਤਵੀਤ ਨਾਲ ਕੰਮ ਸਿੱਧਾ ਹੋਇਆ ਏ ਜਿਹੜਾ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਰਕਮ ਲੱਭ ਗਈ ਏ। ਪੂਰੇ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸੀ। ਬੰਦੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗਵੇੜ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਪਲੇਠੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਏ ਤੇ ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਜਾਤ ਮਿਹਰਬਾਨ ਏ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਬੰਦਾ ਮੇਰੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੁਗਤ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਆਪਣੀ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਇਸ ਖਾਹਿਸ਼ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਵੀਤ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲੇ ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੋਰਟ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੇ। ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਤੇ ਪਟਵਾਰੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬਣ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ।

ਹੁਣ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਿਲ ਤੋੜਨਾ ਵੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੇਰ ਅਕੀਦਾ ਈ ਅਜਿਹੀ ਆਸ ਏ ਜਿਹਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹਯਾਤੀ ਘੁਮਦੀ ਪਈ ਐ। ਇਹ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਭਤ ਹੋ ਈ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਉਹ ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਕੀਦਤ-ਮੰਦ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿਉਂ ਖ਼ਾਲੀ ਪਰਤਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ-

“ਇਹ ਤਵੀਤ ਤੇਰੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵੇ।”

“ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਵਾਸਤੇ?” ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

“ਹਾਂ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਵਾਸਤੇ, ਕਿਉਂ ਜੇ ਉਹਨੇ ਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੰਤਕਾਲ ਭੁਗਤਾਉਣ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਏ।”

“ਜੀ .. ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਗਲ ਕਿਵੇਂ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲਗਦਾ ਏ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਤਵੀਤ ਦਿਓ ਜਿਹੜਾ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਚਾਅ ਵਿੱਚ ਘੋਲ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆ ਦਿਆਂ ਪਰ ਚਾਅ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਵੇਂ?”

ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ- ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ।

“ਜੇ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਚੱਲ ਗਿਆ ਬਈ ਮੈਂ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਚੱਕਰ ਚਲਾ ਰਿਹਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਬਲਕਿ ਮੇਰੇ ਦੂਜੇ ਮਰਲੀਆਂ 'ਚੋਂ 'ਕਰੂੰ' ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ ਖਾਤੇ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏਗਾ। ਜੇ ਤਵੀਤ ਦੇਣਾ ਜੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਹਥ ਫੜਾਉ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਇਮਾਮ ਜ਼ਾਮਨ ਵਾਂਗਰ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲਵਾਂਗਾ। ਬੱਸ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ ਜੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਨਰਮ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਸੰਵਾਰ ਦੇਵੇ।”

“ਨਹੀਂ ਯਾਰ। ਇਹ ਤਵੀਤ ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿੱਲਾ ਕੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੱਟਿਆ ਕਮਾਇਆ ਏ। ਤੂੰ ਇੰਜ ਕਰੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾ ਸੁੱਟਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਉਹਦੇ ਹਥ ਫੜਾ ਦੇਵੀਂ। ਉਹ ਵੇਖੇਗਾ, ਨਝਾਵੇਗਾ, ਗੌਰ ਕਰੇਗਾ..... ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਸ ਮੇਰੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਦੁਆ ਕਰੀਂ।”

“ਉਹ ਤੇ ਪੰਜਾ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟਦੇ। ਖਬਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥ ਮੈਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਨਾਲੇ ਉਹ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸਿੱਧੇ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਖੁਰਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਨੇ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਹੁੰਦੇ ਫੇਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਆਂ, ਜ਼ਮਾਨਾ ਸਮਝਨਾ ਵਾਂ।”

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। “ਤੂੰ ਇਹ ਤਵੀਤ ਉਹਦੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਦੇਵੀਂ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਮੁੱਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰੀਂ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਐ.....”

“ਜੀ ਹੁਕਮ..... ਅੱਲ੍ਹਾਦਿੱਤਾ ਸਾਹਿਬ!”

“ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਐ ਤਵੀਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਖੋਲਿਆ ਤੇ ਕੰਮ ਖਰਾਬ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਠੀਕ ਐ..... ਮੈਂ ਅਜ਼ਮਾ ਵੇਖਸਾਂ।”

“ਉਹ ਕੋੜੀਆ..... ਕੀ ਅਜ਼ਮਾ ਵੇਖਸੈਂ..... ਮੈਂ ਕਹਿਨਾ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਅੱਖਰ ਲੀਕੇ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਤਰਬੱਲੀ ਆ ਗਈ ਏ। ਉਹ ਬੰਦੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣ ਗਿਆ ਏ। ਇਸ ਤਵੀਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕਾਲਖ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਅ ਲਿੱਤਾ ਏ, ਉਹ ਹੁਣ ਕੰਮ ਕਰੇ ਈ ਕਰੇ। ਤੂੰ ਜਾ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜ.... ਜੇ ਉਹ ਪੁੱਛੇ ਇਹ ਕੀ ਐ?... ਤੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵੀਂ.... ਅੱਲ੍ਹਾਦਿੱਤੇ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਅੱਲ੍ਹਾਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਕੋਈ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੱਲ੍ਹਾਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ.... ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਆਖਰੀ ਦੁਆ ਅੱਲ੍ਹਾਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਏ।”

ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰੇ ਤੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਮਿੱਠੇ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਦੇਗ ਵੰਡੀ ਗਈ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇੰਤਕਾਲ ਉਹਦਾ ਦਾਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕੇ ਉਹ ਅੱਲ੍ਹਾਦਿੱਤੇ ਦੇ ਤਵੀਤ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਇਹ ਦੇਗ ਉਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ ਏ। ਲੋਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਅਸਲ ਕੰਮ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤਵੀਤ ਨਾਲ ਈ ਹੋਇਆ ਏ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਈ ਖਵਾਈ ਜਿਹੜੀ ਇੰਤਕਾਲ ਬਣਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਿਜਵਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਫੇਰ ਇਕ ਟੀ ਬੀ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਆਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਤਵੀਤ ਲੈਣ ਲਈ। ਉਹਦੀ ਖੰਘ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੇ ਉਹਦਾ ਹੁਲੀਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਖੌਫ਼ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ ਜੋ ਇਹ ਬੰਦਾ ਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਏ। ਪਰ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਕਰਨੀ ਵੇਖੋ, ਮੈਂ ਮਿਊ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਡਾਕਟਰ ਸਈਦ ਦੇ ਨਾਂ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਤਵੀਤ ਘਲ ਦਿੱਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰੇ ਤਵੀਤ ਦਾ ਠੀਕ ਠਾਕ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਮਰੀਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਧਿਆਨ ਕਬੂਲ ਹੋਏ ਮਰੀਜ਼ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਡਿਸਚਾਰਜ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਸਿਹਾਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ... ਕਿੱਥੇ ਉਹ ਸੁੱਕਾ ਸਤਿਆ ਫਜ਼ਲੂ ਦਰਜੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਤਗੜਾ ਮੋਟਾ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਫਜ਼ਲ ਦੀਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ 'ਫਜ਼ਲ ਦੀਨ' ਯਾਦ ਆਇਆ। ਪੂਰਾ ਪਿੰਡ ਉਹਨੂੰ ਫਜ਼ਲੂ ਦਰਜੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਏ ਜੋ ਹਸਪਤਾਲੋਂ ਫਾਰਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਈ ਉਹਨੂੰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰ 'ਆਤਿਸ਼ ਬਾਜ਼ੀ' ਕਰਾਈ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਐਮ.ਏ. ਪਾਸ ਜਰਨਲਿਸਟ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ-

“ਸਰ, ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮੈਂ ਜਰਨਲਿਜ਼ਮ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕੀਤਾ ਏ।”

ਮੈਂ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਤੇ ਜਰਨਲਿਜ਼ਮ ਦਾ ਲਫਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਤਰਬਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ—

“ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਮੈਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਤੇ ਕੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਫੇਰੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਥੱਕ ਗਿਆ ਵਾਂ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ... ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਏ ਇੰਪਲਾਇਮੈਂਟ ਐਕਸਚੇਂਜ ਦੇ ਦਫਤਰ ਮੁਹਰੇ ਈ ਚਾਅ-ਸੈਂਡਵਿਚ ਦਾ ਖੋਖਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਵਾਂ। ਉਥੇ ਕਾਫੀ ਬੰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਏ ਜੇ ਉਥੇ ਮੇਰਾ ਬਿਜਨਸ ਵੀ ਚੱਲ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਪਾਰੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਥੀਸਿਸ ਲਿਖ ਕੇ Ph.D. ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਏ ਬਲਕਿ ਪਤਾ ਏ ਜੇ ਤੁਹਾਡਾ ਤਵੀਤ ਬੜੀ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਏ। ਜਿਹਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਫਤਰ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਤਵੀਤ ਦੇ ਦਿਓ। ਜੇ ਉਹ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਦਵਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਟੀ ਐਂਡ ਏਸ (ਚਾਅ ਤੇ ਸੈਂਡਵਿਚ) ਦਾ ਖੋਖਾ ਲਾਉਣ ਦੇਵੇ। ਬਾਕੀ ਮੇਰੀ ਮਿਹਨਤ... ਮੈਂ ਵੀ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿਆਂਗਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਨੇ ਦੁਆ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਨੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ....”

ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਤਵੀਤ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਜੇ ਇਹ ਤਵੀਤ ਇਨਸਾਨ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਲਈ ਬਿਹਤਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਸ ਤਵੀਤ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਰ ਏ ਜੋ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਤਵੀਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਏਨੀ ਮਸ਼ਕ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਫਟਾਫਟ ਲਿਖ ਮਾਰਿਆ। ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਲਮ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ....

“ਕੱਲ੍ਹ ਜਾਂ ਪਰਸੋਂ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ... ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣਾਵੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀਆਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ.... ਜੇ ਢਿੱਲ ਮੱਠ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ ਤਵੀਤ ਫਰੋਲਣਾ ਨਹੀਂ... ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ... ਮੇਰੇ ਇਜ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ.... ਕੰਮ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜੇ ਮੇਰੇ ਡਿਸਿਪਲਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ... ਵੈਸੇ ਤੂੰ ਜਰਨਲਿਸਟ ਏਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਏ ਤੂੰ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰੇਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਫਰੋਲਾ-ਫਰੋਲੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਏਂ ਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਤਵੀਤਾਂ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਨੇ... ਪਰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਤਵੀਤ 'ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ' ਵਾਸਤੇ ਈ ਐ। ਹਾਂ ਤੂੰ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦਾ ਏਂ? ਉਹ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਖਲੂਕ ਏ, ਤੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਆਇਆ ਏਂ.... ਨਾਲੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿਹੜੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਆਇਆ ਏਂ.... ਮੈਂ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਪੁਛਨਾ ਵਾਂ...”

ਮੈਂ ਉਹਦੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਭਉਂਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਚ ਈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਉਹ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਬਗ਼ੈਰ ਸਲਾਮ ਦੁਆ ਤੋਂ ਟੁਰ ਗਿਆ।

ਗੱਲ ਆਈ ਗਈ ਹੋ ਗਈ। ਕਿੰਨਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਉਹਨੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾ ਦਿੱਤੀ... ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਭਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਜਿਹਾ ਬੇ-ਫ਼ੈਜ਼ਾ ਜਰਨਲਿਸਟ ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਵੇਲੇ ਤੇ ਪਿਛਾਂ ਨਾ ਮੁੜਿਆ। ਕੋਈ ਖ਼ੈਰ ਖ਼ਬਰ..... ਕੋਈ ਪਤਾ ਠਿਕਾਣਾ.... ਕੋਈ ਖ਼ਤ ਪੱਤਰ.... ਮੈਂ ਲਗ-ਭਗ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤਵੀਤ ਲਿਖੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਈ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਏ..... ਪਰ ਉਹ ਬੰਦਾ.... ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦਾ.... ਮੈਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਨੇਕੀ ਕੀਤੀ.... ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਖੋਜ ਦੀ ਲੱਤ ਪੈ ਗਈ.... ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਮੈਨੂੰ ਸਤਾਵਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸੱਧਰ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹਾਵਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਤਵੀਤ ਬਾਰੇ ਭਾਂਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਭਾਲ ਮੇਰੇ ਯਕੀਨ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਬਦਰੰਗਾ ਤਾ ਦੇ ਗਈ। ਆਖ਼ਿਰ ਹੋਇਆ ਕੀ.... ਉਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਰਤਿਆ.... ਮੈਂ ਤੇ ਉਹਦੀ ਭਲਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹਦਾ ਬਦਲਾ ਇਹ ਜੇ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਏ। ਉਹਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਭਲਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਫ਼ੈਜ਼ ਹਾਸਲ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਏ.... ਪਰ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ.... ਇਕ ਹਾਜ਼ਰੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਚੰਗਾ ਸੀ.... ਕੁੱਝ ਦੁਆ-ਏ-ਖ਼ੈਰ, ਕੁੱਝ ਹਾਲ ਸੁਣਨ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਚਾ.... ਦੁਆ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਰਹਿਮ ਮੌਲਾ.....

ਖਬਰੇ ਉਹ ਚੋਟੀ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਖਬਰੇ ਉਹ ਟੀ.ਵੀ ਵਿਚ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ ਦੀ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਖਬਰੇ ਉਹਦੇ ਮਸ਼ਵਰੇ, ਮਹਿਕਮੇ ਤੇ ਹਕੂਮਤਾਂ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਹਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਉਰੂਜ ਮਿਲਿਆ ਹੋਣਾ ਏ.... ਖਬਰੇ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਇੰਪਲਾਇਮੈਂਟ ਐਕਸਚੇਂਜ ਅਪੜਿਆ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ... ਖਬਰੇ ਕਿਧਰੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿਸੀ ਹਾਦਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਖਬਰੇ ਉਹਦਾ ਟੀ ਐਂਡ ਏਸ ਸਟਾਲ ਦਾ ਖਾਬ ਕਿੱਥੇ ਅਪੜਿਆ। ਖਬਰੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਏ.... ਖਬਰੇ ਉਹ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਤਜਾਰਤ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਵੱਡਿਆਂ ਤਾਜਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਥੋੜਾ ਜਹਿਆ ਸੁਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਹ ਕੁੱਝ ਕਰੇ ਈ ਕਰੇ.... ਉਹਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵੀ ਪੁਰ-ਇਸਰਾਰ ਸੀ।

ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਪੇਂਡੂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਰਗੀ ਸੀ.... ਖੈਰ ਮੈਂ ਤੇ ਫੈਜ਼ ਵੰਡਣਾ ਏ, ਮੈਂ ਤੇ ਇਸ ਕੰਮੋਂ ਬਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਭਾਂਵੇਂ ਕੋਈ ਸੂਲੀ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਦੇਵੇ.... ਬੜਾ ਸੋਚਿਆ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਈ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਿਧਰੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਭਾਂਡਾ ਤੋੜਨ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿਚ ਨਾ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤਵੀਤਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਮੁਹਿਮ ਚੱਲ ਰਹੀ ਏ। ਖੈਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਡਰ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਤਵੀਤ ਵੇਚਨਾਂ। ਕਿਹੜਾ ਮੈਂ ਤਾਜਰ ਬਣ ਗਿਆਂ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲ ਖੁੱਸਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਸੂਪਰ ਗ੍ਰੇਡ ਦਾ ਹਕੂਮਤੀ ਕਾਰਿੰਦਾ ਵਾਂ ਜੋ ਨੌਕਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ.... ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਦਰਵੇਸ਼ੀ ਪਿਆਰੀ। ਬੱਸ ਦੁਆ ਚਾਹੀ ਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਖੁਸ਼ ਖਬਰੀ.... ਬਕੌਲ ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ।

‘ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਮ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੱਜਣਾ ਹੱਸਦਿਆਂ ਵਸਦਿਆਂ ਰਹਿਣਾ’

ਹੋਰ ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਭਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਹਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਢੂੰਡਾਂ ਕਿੱਥੇ ਲੱਭਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਵਿਚ.... ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ, ਉਹਦੇ ਅੰਗ ਸਾਕ ਦੀ ਕੋਈ ਉੱਘ-ਸੁੱਘ ਨਹੀਂ। ਕਰਾਂ ਤੇ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਿਹੜਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਵੀਤ ਲਿਖਦਾ ਸਾਂ ਆਪ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਔਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਅਜਿਹੇ ਤਵੀਤ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਹਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਖਬਰ ਮਿਲੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚ ਆਈ ਜੇ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਮਰ ਮੁੱਕ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਪਟੜੀ, ਕੋਈ ਜਲਜਲਾ, ਕੋਈ ਹਾਦਸਾ.... ਜਾਣ ਦਿਉ ਸੁ.... ਮਿੱਟੀ ਪਾਉ.... ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ... ਜਿਹੜਾ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਵੜ ਗਿਆ ਉਹ ਨਹੀਂ ਨਿੱਕਲਦਾ.... ਬਦ-ਨੀਅਤਾ ਜਾਂ ਖਬਰੇ ਕੀ... ਜੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਈ ਉਹ ਟਰੈਫਿਕ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਸਿਹਾਣ ਉਹਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਤਵੀਤ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ ਤੇ ਲਾਸ਼ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਈ ਆਉਣੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੇ ਉਸ ਤਵੀਤ ਦੇ ਥੱਲੇ ਮੇਰੇ ਦਸਤਖਤ ਤੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਏ।

ਆਖਿਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੋਇਆ ਕੀ? ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਹੋ ਤਵੀਤ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਨਾਂ ਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ ਇਹੋ ਤਵੀਤ ਹੱਲ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਫ਼ਊਲ ਕਿੱਥੇ? ਮੈਂ ਇਹ ਤਵੀਤ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ, ਕਿਨੂੰ ਪਾਵਾਂ, ਕਿਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਾਂ ਜੋ ਮੇਰਾ ਗਵਾਚਾ ਪਾਤਰ ਲੱਭੇ... ਮੇਰਾ ਮਾਈਂਡ ਸੈਟ ਹੋਵੇ ਜੋ ਮੇਰਾ ਗਵਾਚਾ ਬੰਦਾ ਲੱਭੇ.... ਇਹੋ ਈ ਸੁਣਿਆ ਏ ਜੋ ਰਜ਼ੀਆ ਗੁੰਡਿਆਂ ਹੱਥੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਏ.....।

ਤਵੀਤ ਲਿਖਦਿਆਂ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਜੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵੀ ਤਵੀਤ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤਵੀਤ ਚਲਦੇ ਨੇ। ਕਈਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ, ਕਈਆਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ, ਕਈਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ। ਰਾਂਝੇ ਨੇ ਟਿੱਲਾ ਜੋਗੀਆਂ ਜਾ ਕੇ ਕੰਨ ਪੜਵਾਏ ਸਨ, ਉਹਨੂੰ ਹੀਰ ਦੀ ਭਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਤੇ ਇਕ ਤਵੀਤ ਈ ਏ, ਕੰਨ ਪੜਵਾਉ, ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾਉ... ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਇਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੇ ਰੁਕ ਗਈ।

ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਦਾ ਹੱਲ- ਇਕ ਤਵੀਤ।

ਮਿਲਣ ਲਈ- ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਮਰੀ, ਚੋਬਰਜੀ ਲਹੌਰ।

ਖਬਰੇ ਮੇਰਾ ਗਵਾਚਾ ਬੰਦਾ ਲੱਭ ਪਵੇ। ਖਬਰੇ ਮੇਰਾ ਮਸਅਲਾ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਚਲੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਵੇਖੋ.... ਮੈਂ ਵੀ ਤਵੀਤ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਖੋਜ ਦੀ ਹਿੱਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਸਕੂਨ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਮਾਈਂਡ ਸੈੱਟ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਚੋਬਰਜੀ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਮਰੀ ਕੋਲੋਂ ਤਵੀਤ ਲਵਾਂਗਾ।

ਇਹ ਲਹੌਰ ਏ। ਦਾਤਾ ਦੀ ਨਗਰੀ। ਮਾਲ ਰੋਡ, ਅਨਾਰ ਕਲੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ, ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ, ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਿੰਗ ਐਡਵਰਡ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਪੰਜਾਬ ਅਸੰਬਲੀ, ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ, ਬੈਂਕ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰ, ਤਜਾਰਤ ਤੇ ਫਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓ। ਲਹੌਰ ਵਿਚ ਕੀ ਨਹੀਂ, ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਸਦੀ ਏ.... ਰਜ਼ੀਆ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹਥ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਏ.....

ਇਹ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਏ ਤੇ ਇਹਦੇ ਤੀਜੇ ਫਲੋਰ ਤੇ ਫਲੈਟ ਨੰਬਰ 301 ਵਿਚ ਇਕ ਸਜਿਆ ਸਜਾਇਆ ਦਫਤਰ। ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀ ਜਿਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਨੰਬਰਾਂ ਵਾਲੀ ਤਿਜੋਰੀ.....

“ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਮਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਏ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਅਪਾਇੰਟਮੈਂਟ ਤੇ ਹੈ ਨਾਂ?”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਆਇਆਂ।”

“ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।”

“ਜੀ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾਲੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਟੈਲੀਫੋਨ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮਿਲਾਣਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”

“ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਓ, ਅੱਜ ਕੱਲ ਤੇ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਬੰਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਦੋ ਨੰਬਰ ਨੇ। ਮੁਬਾਇਲ ਨੰਬਰ”

“ਜੀ ਸਹੀ ਏ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਅੱਲ੍ਹਾ ਮੁਆਫ਼ ਕਰੇ ਕੋਈ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦਾ ਸਿਗਨਲ ਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਡੂੰਘੀ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਏ ਜਿੱਥੇ.....”

“ਉਹ ਅੱਛਾ ਅੱਛਾ.... ਬੈਠੋ, ਕਿਹੜੇ ਪਿੰਡੋਂ ਆਏ ਓ।” ਉਹਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸੋਫੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਤਾਅਸੂਰ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਟਿਚਕਰ ਚੰਗੀ ਨਾ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ਦੀ ਤੌਹੀਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਤੁਸੀਂ ਫਾਲਤੂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਮਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਿਓ....”

“ਸੌਰੀ! ਉਹ ਅਪਾਈਂਟਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਕੰਮ ਕੀ ਏ।”

“ਮੈਂ ਤਵੀਤ ਲੈਣਾ ਏ।”

“ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਤਵੀਤ.... ਬਿਮਾਰੀ ਵਾਸਤੇ, ਨੌਕਰੀ ਵਾਸਤੇ, ਪੱਥਰ-ਦਿਲ ਮਾਸੂਕ ਵਾਸਤੇ, ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ, ਔਲਾਦ ਲਈ, ਮੁਕੱਦਮੇ ਲਈ, ਹਸਦ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਜਾਂ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾਣ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ.....”

“ਗਵਾਚੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ”

“ਕੀ ਅਗਵਾ ਦਾ ਕੇਸ ਏ, ਉਧਾਲਾ ਏ, ਕੁੜੀ ਨੱਸ ਗਈ ਏ ਜਾਂ ਰਜ਼ੀਆ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸ ਗਈ ਏ?”

“ਨਹੀਂ, ਜਣਾਂ ਨੱਸ ਗਿਆ ਏ। ਬਲਕਿ ਬੰਦਾ ਉਧਲ ਗਿਆ ਏ।”

ਉਹ ਭੈੜੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਵੰਡਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। “ਇਹ ਕੰਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੀਸ ਜਮਾ ਕਰਾਉ, ਜੇ ਗਵਾਚਾ ਬੰਦਾ ਨਾ ਲੱਭੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਣਾ। ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਈ ਸਾਡੀ ਗਾਰੰਟੀ ਏ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਆਂ। ਹਾਂ, ਜੇ ਕੇਸ ਸੀਰੀਅਸ ਹੋਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਸਾਮਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾ ਦਿਆਂਗੇ।”

“ਜੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ ਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਲਵੋ ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਕਰੋ।”

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ- “ਮੈਂ ਇਕ ਤਵੀਤ ਦਿਆਂਗੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਗਦੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਮ੍ਹ ਦੀ ਕਬਰ ਦੇ ਪਵਾਂਦੀਉਂ ਲੰਘ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਿਹਣ ਦੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੌਂ ਕਦਮ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਤਵੀਤ ਪਾਣੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਲੇ ਅੱਠਾਂ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਨਾ ਕਿਧਰੋਂ ਗਵਾਚੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਗਾਰੰਟੀ ਏ।”

ਮੈਂ ਤਵੀਤ ਨੂੰ ਅਹਤਰਾਮਨ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਖੜੇ ਪੈਰੀਂ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਆਇਆ.....

ਡੀਗਰ ਵੇਲਾ ਸੀ ਸੂਰਜ ਵਗੋ-ਤੱਗ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਮਾਸ਼ੇਂ ਹੋ ਜਾਣ ਮੈਂ ਤਰਿਖੇ ਪੈਰੀਂ ਸ਼ਿਮ੍ਹ ਦੀ ਕਬਰ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਇਹ ਕਬਰ ਵੀ ਵਿਰਾਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗ਼ਮਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੀ। ਕਬਰ ਤੇ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮਜ਼ਨੂੰ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਹਾਰ ਸੁੱਕਾ ਤੇ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਰੁੱਖ ਤੇ ਉਹਦੀ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਭਰੀ ਲੱਕੜ ਉੱਤੇ ਟੁਰਦਿਆਂ ਐਵੇਂ ਸੋਚ ਆਈ ਜੇ ਬੰਦੇ ਦਾ ਭੋਰਾ ਜਹਿਆ ਵੀ ਪੈਰ ਤਿਲਕ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਘੜਮ ਰਾਵੀ ਵਿਚ... ਮੈਂ ਖੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਤਵੀਤ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਕਬਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਰ ਟਿਕਾ ਕੇ ਡੁੱਬਦੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ। ਇਹ ਸਹੀ ਵੇਲਾ ਸੀ ਤਵੀਤ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦਾ.... ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਲਹਿੰਦੇ ਵੱਲ ਸੀ ਤੇ ਹਥ ਵਿਚ ਤਵੀਤ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗਿਆੜਾ ਜਿਹਾ ਉਡਿਆ ਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਧੌਣ ਭੁਆਂ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਮੇਰੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਧੱਕਾ ਵੱਜਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਪਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਲ ਸੂਕਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘੜਮ ਡਿੱਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੰਨੀਂ ਮੇਰੇ ਪਿੰਡੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗਣ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪਈ। ਮੇਰਾ ਧੜ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਲਹਿੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਮਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਗਦੀ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮਾਰਣ ਦਾ ਸਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਏ। ਮੈਂ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ। ਗੋਤਾ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਪਾਣੀ ਮੇਰੇ ਨੱਕ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਏ। ਮੈਂ ਹਥ ਪੈਰ ਮਾਰ ਕੇ ਹਰਦੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪਰ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਕਦੀਂ ਪੁੱਠਾ ਕਦੀਂ ਸਿੱਧਾ, ਕਦੀਂ ਸਿਰ ਥੱਲੇ ਲੱਤਾਂ ਉੱਪਰ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜੇ ਮੇਰਾ ਅਖੀਰੀ ਵੇਲਾ ਆ ਗਿਆ ਏ। ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਮੇਰੇ ਬੁੱਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਪਈ ਏ। ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਕਰ ਦੇਵੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਬੰਦਾ ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਏ। ਖ਼ਬਰੇ ਕਿਸੇ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦੇਵੇ। ਇਥੇ ਹਨੇਰਾ ਈ ਹਨੇਰਾ ਏ। ਸਿਰਫ਼ ਮੌਤ ਯਕੀਨੀ ਏ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਾਵਜੂਦ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਨਹੀਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰਨਾ। ਰੱਬਾ ਮੇਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇ। ਮੈਂ ਮੁੱਕ ਗਿਆ ਵਾਂ। ਇਸੇ ਪਲ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਝਟਕਾ ਲਗਦਾ ਏ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਸੂਕਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਖ਼ਿਜ਼ਰ ਨੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਤਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਸਾਹ ਲੈਨਾਂ ਤੇ ਲਗਦਾ ਏ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਮੁੜ ਪਿੰਡੇ ਵਿਚ ਆ ਵੜੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਏ ਮੈਂ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਜਿਊਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤੇ ਜਿਊਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਚੀਕ ਨਿੱਕਲ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਪਲ ਹੋਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਹੁਣ ਪੂਰੇ ਹੋਸ਼ ਹਵਾਸ ਵਿਚ ਆਂ। ਮੈਂ ਚੰਗਾ ਟਿਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸ਼ਿਮ੍ਹ ਦੀ ਪਵਾਂਦੀ ਖਲੋਤਾ ਹਾਂ ਤੇ ਹਯਾਤੀ ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੀ ਏ। ਸਾਮਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਧਰੋਅ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਗਿਆ ਏ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਏ, ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰਾ ਮਾਲ ਖੋਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦਰਿਆ ਬੁਰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ ਏ। ਹੁਣ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਾਂਗਾ। ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਜੁਲਮ, ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਧੋਖਾ... ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦਫਤਰ ਜਾ ਕੇ ਫੱਡਾ ਪਾਵਾਂਗਾ। ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਅਨਤ ਭੇਜਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਪੁਲਸ ਵਿਚ ਰਪਟ ਦਰਜ ਕਰਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਸਾਮਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਪੈਸੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲਵਾਂਗਾ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੇ ਫੀਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਇਹਤਜਾਜ ਕਰਾਂਗਾ ਬਈ ਸਾਮਰੀ ਨੇ ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਰਕ ਕੀਤਾ ਏ। ਮੈਂ ਸਾਮਰੀ ਤੇ ਸਾਮਰੀ ਵਰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਜਾਮ ਤੀਕ ਪੁਚਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿਆਂਗਾ ਜੋ ਇਹ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਆਲਾ ਕਦਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਏ। ਮੈਂ ਤ੍ਰਿਖਾ ਤ੍ਰਿਖਾ ਟੁਰਦਾ ਉਹਦੇ ਦਫਤਰ ਅਪੜਨਾਂ।

ਸਾਹਮਣੇ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਬੈਠੀ ਏ। ਅਠ ਪਹਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਇਸ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਗਈ ਏ? ਸਾਮਰੀ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਟਾਉਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਕੀਕਣ ਰੋਲਾ ਪਾਵਾਂ। ਕੀਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਮੰਗਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਨਵੇਂ ਮੁਖ ਨੂੰ ਕਹਿਆ-

“ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਇਥੇ ਆਇਆ ਸਾਂ ਤੇ ਇਕ ਤਵੀਤ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਏ ਦੇ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖੀ ਸੀ ਜੇ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਪੈਸੇ ਮੋੜ ਦਿਉਗੇ.... ਨਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਧਰੋਹ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਵੀ.....”

ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ।

“ਕੋਈ ਰਸੀਦ, ਕੋਈ ਐਗਰੀਮਿੰਟ, ਕੋਈ ਪੇਪਰ-ਵਰਕ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ?”

“ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਉਸ ਬੀਬੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਸੀ ਅਸੀਂ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਆਂ।”

ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। “ਕਿਹੜੇ ਪਿੱਡੋਂ ਆਏ ਓ?”

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਥਾਉਂ ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹ ਕੁੱਝ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਕੰਪਿਊਟਰ ਦੀ ਸਕਰੀਨ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਜੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਗੁੰਮ ਹੋਇਆ ਏ ਤੇ ਲਗਦਾ ਏ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਭਾ ਨਹੀਂ।”

“ਸਹੀ ਏ”

ਬੋਲੀ “ਭੋਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੋ! ਅਮਲ ਤੇ ਪੂਰਾ ਕਰੋ ਤੁਸੀਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। “ਕੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਓ। ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਦਿਨ ਡੁੱਬਣ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਈ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਮਸਾਂ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਆਇਆਂ।”

“ਨਹੀਂ ਜਨਾਬ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸੇ ਸੋਫੇ ਤੇ ਬੈਠੇ ਓ ਜਿਹਦੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ ਸੀ। ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਫ਼ਾਈਲ ਖੁੱਲੀ ਏ। ਲਗਦਾ ਏ ਤੁਸੀਂ ਬੌਂਦਲ ਗਏ ਓ। ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਗਵਾਚੇ ਗਵਾਚੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਈ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਓ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਈ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਓ.... ਸੁੱਤੇ ਓ ਜਾਂ ਜਾਗ ਰਹੇ ਓ। ਲਹੌਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਏ ਓ? ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖ਼ਰਚਾ ਕਰ ਰਹੇ ਓ.... ਮੈਂ ਵੇਖ ਰਹੀ ਆਂ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪੇਮਿੰਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤੋਂ.....”

“ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਯਕੀਨ ਏ ਮੈਂ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਆਇਆ ਵਾਂ।”

ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਮੇਰਾ ਵਹਿਮ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਤੇ ਹਾਂ.... ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ “ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਫ਼ਾਰਮ ਤੇ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਾ ਬਾਰੇ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦੱਸੋ।”

“ਕੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦੱਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਹੁਲੀਆ ਯਾਦ ਏ ਤਾਹੀਓਂ ਤੇ ਮੈਂ ਤਵੀਤ ਲੈਣ ਆਇਆਂ। ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ ਤਵੀਤ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬੰਦਾ ਬੇਵਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਤਵੀਤ ਲੈਣ ਆਉਂਦਾ ਏ.....”

“ਚਲੋ ਹੁਲੀਏ ਨਾਲ ਈ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੰਪਿਊਟਰ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਛ ਏ। ਹੁਣੇ ਅੰਤਰਾ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।” ਉਹਨੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹਥ ਫੇਰਦੀਆਂ ਕਹਿਆ “ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਵੀਤ ਚਾਹੀ ਦਾ ਏ ਜਾਂ ਤਾਵੀਜ਼ ਚਾਹੀਦਾ ਏ?”

“ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਗਵਾਚਾ ਬੰਦਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਹੁਲਿਆ ਦਸ ਸਕਨਾਂ..... ਬੱਸ”

ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੰਪਿਊਟਰ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਆਖਦੀ ਏ- “ਸੈਂਟਰਲ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜੇਲ੍ਹ ਰੋਡ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੁਲੀਏ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਐਸ.ਪੀ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਲੈਟਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਸ਼ਰਤ ਏ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਲੈਟਰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਨਹੀਂ। ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ.... ਨਹੀਂ ਤੇ ਕੰਮ ਖਰਾਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ। ਡਸਿਪਲਨ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਏ।”

ਮੈਂ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਮਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿੱਕਲ ਆਇਆ। ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਲਿਫ਼ਟ ਵਾਸਤੇ ਉੱਥੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬੰਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਗਰਾਊਂਡ ਫਲੋਰ ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਈ ਲਿਫ਼ਟ ਸੀ। ਖਬਰੇ ਇਹ ਵੀ ਟਾਪ ਫਲੋਰ ਤੇ ਜਾਵੇਗੀ ਜਾਂ ਗਰਾਊਂਡ ਤੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਏਨੇ ਵਿਚ ਬੂਹਾ ਖੁੱਲਿਆ ਤੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਸਾਮਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਏ। ਮੈਂ ਲਿਫ਼ਟ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਦਾ ਚਾਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਈ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਾਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਵੜੇ ਸਨ। ਕਿੰਨੀ ਖਲਕਤ ਹੋ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਇਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਬੇਧਿਆਨੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਖੋਲ ਲਿਆ। ਇਕ ਨੀਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ.....

ਨੀਚਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ਨਾਈ ਕੋਲੋਂ ਫੈਜ਼ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ

ਕਿੱਕਰ ਤੇ ਅੰਗੂਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਹਰ ਗੁੱਛਾ ਜ਼ਖਮਾਇਆ

“ਮੇਰਾ ਤਵੀਤ..... ਮੇਰਾ ਤਵੀਤ.....” ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਨਿੱਕਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਹਨੀ ਪੈਰੀਂ ਪਿਛਾਂ ਵੱਲ ਦੌੜਿਆ। ਸਾਮਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਵੜਦਿਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜਦਿਆਂ ਮੈਂ ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਏ। ਮੈਂ ਦੌੜਦਿਆਂ ਸਿੱਧਾ ਸਾਮਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਮਰੀ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬੌਂਦਲਿਆ ਵੇਖ ਕੇ ਉਠ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਹਾਲੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਜੱਫੇ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਜੋ ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੰਨੀਂ ਪਈ....

“ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਿਤਾ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਹਾਡੇ ਤਵੀਤ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਵਾਹਵਾ ਰੇੜ੍ਹਿਆ ਏ।”

“ਪਰ ਮੈਂ ਉਹ ਬਦਕਿਸਮਤ ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਈ ਤਵੀਤ ਦਾ ਮੁਲ ਭਰ ਕੇ ਤੇਰੇ ਤੀਕਰ ਅਪੜਿਆਂ।” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ.....

ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ। “ਕਿਸੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਲਿਆ ਪੋਸਿਆ, ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਲਿਖਾਇਆ.....”

“ਤੇਰਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਤੇ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਲਗਦਾ ਏ। ਤੂੰ ਹੈਂ ਕੌਣ?” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ।

ਆਖਣ ਲੱਗਾ “ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਕਰਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਤਵੀਤ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਸੀ.... ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਆਂ। ਮੈਂ ਮਾਈ ਭਾਗੀ ਦਾ ਨੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਪੁੱਤਰ ਆਂ। ਮੈਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਖਨਾਂ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਸੁਣਦਿਆਂ, ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਲਿਖਦਿਆਂ, ਛਾਪਦਿਆਂ ਫੈਜ਼ ਈ ਮਿਲਦਾ ਏ..... ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਤਵੀਤ ਏ।”

(ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਕੀਦਤ ਦੇ ਫੁੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਏ।) □

ਕੁੜਤੰਨ

ਮੀਰ ਤਨਹਾ ਯੂਸਫ਼ੀ

ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਾਂਵਾਂ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਹਰ ਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਝ ਈ ਝਲਕ ਮਾਰਦਾ ਦਿਸਦਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪਈ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ-ਰੰਗਾ ਸਾਂ। ਮਿੱਟੀ ਜਿਹੜੀ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਈ ਰਹਿੰਦੀ ਏ।

ਜਿਹੜੇ ਮੈਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੈਂ ਉਂਜ ਦਾ ਈ ਦਿਸਦਾ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸਾਂ। ਰੰਗ ਵਟਾਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਬਰ ਛੋਹਣ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਅਣਜਾਣ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮਾਈ - ਬੇਨਾਂਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗਵਾਚੀ ਹੋਈ ਇਕ ਲੀਕ ਹਾਰ - ਮੇਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਬੇਨਾਂਵਾਂ ਤੇ ਗਵਾਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਣ ਮੇਰਾ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਦਾ ਪਈ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿੱਥਰਿਆ, ਸੁਥਰਾ ਤੇ ਬੇਰੰਗਾ ਸਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕਿਰਚ ਜਾਂ ਬੱਦਲ ਛੱਡ ਕੇ ਡਿਗਦੀ ਮੀਂਹ ਦੀ ਕਿੰਨੀ। ਖ਼ੈਰ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਝੂਠੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸੌਮਿਆਂ ਤੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਡਿਗ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮਿੱਟੀ-ਰੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਦਰਿਆ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੇਨਾਂਵੇਂ ਗਵਾਚੀ ਇਕ ਲੀਕ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਹੋਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਦੇਣਾ ਈ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਸੋ ਮੈਨੂੰ ਬੇਰੰਗੀ ਦਾ ਚੋਲਾ ਲਾਹ ਕੇ ਮਿੱਟੀ-ਰੰਗਾ ਚੋਲਾ ਪਾਉਣਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਦਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਮਝ ਆਈ ਪਈ ਜੇ ਮੈਂ ਖਲੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਤਲਾਅ ਬਣਨਾ ਪੈਣਾ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਤਲਾਅ ਤੋਂ ਫੈਜ਼ ਪਾਵਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਦਰਿਆ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਉੱਤੋਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਦਰਿਆ ਜਿਹੜਾ ਸਿਦਕ ਤੇ ਸਫ਼ਾ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁਰਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਮਾਰਦਾ, ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦਾ, ਵਫ਼ਾ ਦੇ ਰੜਿਆਂ ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹਦਾ ਵੱਤਰ ਉਹਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਈ ਕਈ ਕੋਹਾਂ ਤਾਈਂ ਉਪਤਿਆ ਹੋਵੇ.....। ਕਿਸੇ ਤਲਾਅ ਦਾ ਇੰਜ ਦੇ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਕੀ ਜੋੜ? ਬਹਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਮਨ ਭਰੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਰਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਮੈਂ ਹਾਲ ਤੇ ਕਾਲ ਮਸਤ ਕਿਸੇ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਮਲੰਗ ਹਾਰ ਆਪਣੀ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ, ਮਿੱਠੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਉਂਦਾ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਬੱਸ ਟੁਰਿਆ ਈ ਲੱਗਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂ ਜੇ ਖੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ।

ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸੁੱਕੀ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਤਰਹਾਈ ਭੋਏਂ ਨੂੰ ਈ ਖ਼ੈਰ ਪਾਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿਰ ਦੀਆਂ ਅੱਗਾਂ ਵਿਚ ਸੜਦੇ, ਸੂਰਜ ਦੇ ਤੀਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿੰਨ੍ਹੇ ਥਲਾਂ ਤਾਈਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਦੇਣ ਦਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਹੱਥੋਂ ਮੈਂ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬੇ ਵਿਚ ਡਾਂਝ ਈ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਡਾਂਝ ਜਿਹਨੂੰ ਮੁਕਾਉਣਾ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਸੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਸੀਬਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਲੜ ਸਕਦਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਸੰਵਾਰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁਲ ਕੇ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ ਬੇਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਥੱਕਿਆ ਪਖੇਰੂ। ਪਰ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਰੰਗ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵਟਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਡੀਗਰ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਸੋਨੇ ਵਰਗਾ ਰੰਗ ਦਿੰਦੀਆਂ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਨੀਭ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਈਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਨਿਤਾਰ ਸਕਿਆ ਪਈ ਉਹ ਝੂਠੇ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਇਹ ਐ, ਪਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੌਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੱਚ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕੌਣ ਮੈਨੂੰ ਝੂਠ ਨਾਲ ਪਰਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਉੱਜ ਵੀ ਇਸ ਨਿਤਾਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਈ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਆ ਰਲਿਆ ਵਾਂ। ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਜਿਹੜਾ ਏਨਾ ਡੂੰਘਾ ਏ ਕਿ ਉਹਦੀ ਥਾਹ ਤਾਈਂ ਮਨ ਦਾ ਚਾਨਣਾ ਅਪੜਾਉਣ ਦੀ ਸੱਧਰ ਪਾਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਜਣਾਪੇ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਈ ਦਮ ਦੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੋਹ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚਾਰੀ ਤਾਂ ਬਸ ਉਥਲੀ ਉਥਲੀ ਉਹਦੇ ਮੁਖ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਕੇ, ਖੇਡ ਮਿਲਕੇ ਤੇ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਕੇ ਮੁੜ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਉਹਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਤੇ ਉੱਕਾ ਮੋਹਰਿਓਂ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦੀ। ਛੋਹਣ ਨਾਲ ਉਹ ਨਿੱਤਰਿਆ, ਖਿੱਲਰਿਆ, ਉੱਕਾ ਅਨ-ਰੰਗਿਆ ਤੇ ਸੁਖੀ ਲਗਦਾ।

ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੱਸਦੇ, ਭੱਜਦੇ, ਦਬਾ ਸਟ ਲੰਘਦੇ ਐਵੇਂ ਜਿਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਠੰਢਾ, ਪੱਧਰਾ, ਨੱਚਦਾ, ਪੈਲਾਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਨਿਚਿੱਤ, ਬੇਪਰਵਾਹ ਤੇ ਮਨਮੌਜੀ ਸਮੁੰਦਰ। ਆਪਣੀ ਦੱਖ ਤੇ ਥਾਹ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਾਰੂ ਜਾਂ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਚੌੜਾ ਚੱਕਲਾ ਅਜਿਹਾ ਸਮੁੰਦਰ ਜਿਹਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤਾਈਂ ਅੱਖ ਦੀ ਮਾਰ, ਮਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਥ ਵਿਚ ਪਾਂਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਰਾਹ ਪੁੱਛਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਤਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਵਿਚਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੱਧੀਆਂ ਰਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁਰੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਨੇ ਫੇਰ ਵੀ ਭੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਖਾਉਣ ਤੇ ਯਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਰਾਤ ਢਲਣ ਦੀ ਵਾਤ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਈ ਇਹ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਤਾਰੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥ ਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਹੇ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ ਜਾਂ ਠੀਕ ਰਾਹ ਪਏ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਵੱਢੀ ਸਰਘੀ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਲੋ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਸਰੀ; ਲੁਕੇ ਚੰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਤ ਕਾਲਾ ਤੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਭਖਦੇ ਸੂਰਜ ਥੱਲੇ ਉਹਦਾ ਰੰਗ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ..... ਨੀਲਾ ਤੇ ਸਾਵੇ ਦਾ ਰੌਲਾ..... ਜਿਵੇਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਾਂ ਸੱਪ ਦੇ ਡੂੰਗੇ ਦਾ ਪਿੰਡਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਇਸ ਰੰਗ ਤੋਂ ਬੜਾ ਡਰ ਲਗਦਾ ਪਰ ਕੀ ਕਰਦਾ, ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਹਰ ਰੂਪ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸਾਂ। ਏਡਾ ਜ਼ਹਿਰੀ ਰੰਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ, ਨਾਂ ਲੈਣ ਜੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਨਾ ਲੂਣਾ ਸੀ, ਏਨਾ ਲੂਣਾ ਪਈ ਉਹਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਨਾਲ ਜੀਭ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕੁੜੱਤਣ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੱਗ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਹੋਕੇ ਵੀ ਏਨੇ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ। ਉੱਜ ਉਸ ਬੇਅੰਤ ਸਾਗਰ ਕੋਲ ਹੋਰ ਢੰਗ ਦੇ ਦਾਅ ਵੀ ਹੈ ਸਨ।

ਜਦੋਂ... ਕਦੀ ਕਦੀ... ਉਹਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਹੋ ਕੇ ਹਨੇਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵਧਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦਾ ਸਿਰ ਭੋਂ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਇਹ ਕੁੜੱਤਣ ਝੱਗ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਹੇਠ ਦੀ ਉੱਤੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਕੀ ਬੇੜੀ ਤੇ ਕੀ ਤਾਰੂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਜੀਵੇ, ਮਰੇ... ਉਹਨੂੰ ਕੀ? ਇੰਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਫਰੇਰੇ ਲੁਵੇਟਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਹਥ ਦੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਹਥ ਆਏ ਨੂੰ ਉਹ ਚੁੱਕੀ, ਉਡਾਈ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਓੜਕ ਕਿਸੇ ਉਜਾੜ ਟਾਪੂ ਤੇ ਜਾ ਸੁੱਟਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਟਾਪੂ ਜਿਹਦੇ ਵੱਲ ਹਾਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਕਿਸੇ ਬੇੜੇ, ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਬੇੜੀ, ਮੋਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਾਰੂ ਦਾ ਜਾਣਾ ਇੱਕ ਅਣਹੋਣੀ ਸੀ।

ਇਹ ਟਾਪੂ, ਉਹਦੇ ਟੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਅਚਰਜ ਥਾਂਵਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਹਨੂੰ ਹਰਾ ਲੈਂਦਾ ਉਹਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਲਿਆ ਸੁੱਟਦਾ। ਇਥੇ ਅੱਪੜ ਕੇ ਉਹਦਾ ਚਾਹਵਾਨ, ਰੇਤ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਤਿਲ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜਾ ਫੱਕਦਾ ਤੇ

ਦੁੱਖ ਦੇ ਅੱਥਰੂ ਪੀ ਪੀ ਜਿਊਂਦਾ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹਦਾ ਚਾਹਵਾਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਤੇਲ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਤੁਬਕੇ ਨੂੰ ਸਹਿਕਦਾ। ਚਾਂਦੀ ਹੁੰਦੇ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜ਼ਮਾਨੇ, ਓੜਕ ਜੰਗਲ ਖਾਦੇ ਲੋਹੇ ਹਾਰ ਮਿੱਟੀ, ਮੁੜ ਧੁੰਦਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਉਹ.... ਜਿਹਦੇ ਵਰਗਾ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਵਿਚ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਹੋਇਆ, ਨਾ ਮੁੜ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਥਾਹ ਦੀ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ, ਆਪਣੀ ਕੁੜੱਤਣ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭਿਆ, ਉੱਜ ਦਾ ਉੱਜ ਈ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਨਿਚਿੰਤ ਰਹਿੰਦਾ। ਰੁੱਤਾਂ ਰੂਪ ਵਟਾਉਂਦੀਆਂ, ਫੇਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਨੇਰੀ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਝੱਗ ਉਡਾਉਂਦੀ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਾਰੂ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੇੜੀ ਦੇ ਪੂਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਹਦਾ ਇਕ ਸ਼ਿਕਾਰ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਕ ਉਜਾੜ ਟਾਪੂ। ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਡੱਕਣ ਦੀ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਪਾਲੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਈ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਹਦੇ ਬੰਦੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਾਈਂ... ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਤਾਈਂ.... ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

ਹਰ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਟਾਪੂ ਵਿਚ ਡੱਕਿਆ, ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਲਹਿਰਾਂ ਗਿਣਦਾ, ਰੇਤ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਘਰ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਘਰ ਦੇ ਵੇੜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਡੱਕਿਆ ਵੇਖਦਾ। ਫੇਰ ਉਸੇ ਘਰ ਨੂੰ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਵੱਟ ਨਾਲ ਢਾਉਂਦੀਆਂ ਭਿੱਜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਵੇਖਦਾ ਹਫ਼ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੰਗਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਨਾ ਥੱਕਦਾ। ਸਮੁੰਦਰ ਪਲ ਪਲ, ਸਾਹ ਸਾਹ, ਉਹਦੇ ਨੇੜੇ, ਉਹਦੇ ਚੇਤੇ, ਉਹਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ। ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਈ ਗੀਝ ਤੇ ਜਾਚ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ, ਇਕ ਦਰਿਆ, ਇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਆ ਰਲਿਆਂ, ਉਹਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਵਾਂ, ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਕੇ ਵੀ, ਆਪ ਮਿਟ ਗਿਆ ਵਾਂ। ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਿਆਣ ਮੁੱਕ ਗਈ ਏ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਆਂ ਪਈ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਟਾਪੂ ਦਾ ਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਮੇਰੀ ਸੁਣਾ ਮਿੱਟੀ ਥਾਹ ਨਾਲ ਜਾ ਲੱਗੀ ਏ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਖਲਾਰ ਤੇ ਡੂੰਘ ਮੇਰਾ ਵਜੂਦ, ਮੇਰੀ ਪਛਾਣ, ਮੇਰਾ ਕੋਲ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੁਹੱਪਣ, ਹਰ ਸ਼ੈ ਖਾ ਗਿਆ ਏ। ਹਰਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਏ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਕਮਾਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਮੈਂ.... ਕਾਲੇ ਚਿੱਟੇ, ਉੱਚੇ, ਬਰਫ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁਰਿਆ, ਸਿੱਲਾਂ ਚੀਰਣ ਵਾਲਾ, ਰੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵਤਰਾਉਣ ਤੇ ਥਲਾਂ ਦੀ ਡਾਂਝ ਘੁੱਟਾਂ ਵਾਲਾ..... ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਆ ਰਲੀਆ ਸਾਂ ਪਰ ਹੋਇਆ ਇਹ ਵੇ ਪਈ ਮੇਰਾ ਮਿੱਟੀ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਏ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮਿੱਠੇ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਲੂਣ ਚੱਟ ਗਿਆ ਏ। □

ਆਲ੍ਹਣਿਓਂ ਡਿੱਗਾ ਬੋਟ

ਅਮਰਜੀਤ ਨਾਜ਼

ਅੱਜ ਛੁੱਟੀ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਮੌਸਮ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗ ਰਿਹੈ। ਨੀਲੇ ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਹਿੱਕ ਤੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਜਿਵੇਂ ਛੂਨ੍ਹ-ਛਿਪਾਈ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਦਲ ਜਿਵੇਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਘੁਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਸਾਰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਰੁਮਕਦੀ ਹਵਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਨਣ ਲਈ ਮੈਂ ਬਰਾਂਡੇ 'ਚ ਪਈ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਹਿ ਜਾਨੀ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਕੋਲ ਹੀ ਤਪਾਈ ਤੇ ਪਏ ਕਾਰਡ-ਬੋਰਡ ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਚੁੰਢੀ ਥੱਲੇ ਦੱਬੇ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੁਝ ਅਪੂਰੀਆਂ ਸਤਰਾਂ।

ਹਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜੋ ਅਜੇ ਅਪੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦੋ ਸ਼ੇਅਰ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਚਿਪਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਰ ਛੁੱਕੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਉਤਨ ਖਟੋਲੇ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਮੇਰੇ ਵਰਕਿਆਂ ਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਆ ਬੈਠਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਵਰਕੇ ਅਪੂਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਫਾਈਲ ਵਿਚ ਨੱਥੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ।

ਅੱਜ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੰਦਰ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਘੋਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਅਨ 'ਚ ਲੱਗੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਕਾਲੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਂਬਲੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਧਰ ਓਧਰ ਫੁਰ ਫੁਰ ਕਰਕੇ ਉੱਡਦੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਦੇਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ ਰਹੀ ਸਾਂ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਖਾਸ ਜਿਹਾ ਮੋਹ ਹੋ ਗਿਆ ਏ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅੰਬ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਮਸਰੂਫ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲਈ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੌਲ ਭਿਓਣੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਹਰ ਸਵੇਰ ਨੇਮ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਚੌਲਾਂ ਵਿਚ ਸੱਕਰ ਰਲਾ ਕੇ ਲਾਅਨ ਦੀ ਬੰਨੀ ਤੇ ਖਿਲਾਰ ਦਿੰਦੀ ਆਂ ਤੇ ਕੋਲ ਰੱਖੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ 'ਚ ਰੋਜ਼ ਤਾਜ਼ਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਜਦ ਇਹ ਚਿੜੀਆਂ ਟੁੱਕ ਟੁੱਕ ਚੌਲ ਖਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸੱਚੀਂ ਮੈਨੂੰ ਡਾਹਵੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤੱਕਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਝ ਗੁਆਚਿਆ ਗੁਆਚਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦੈ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਜਾਏ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਰਾਮਦੀਨ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਚੌਲ ਭਿਓਣਾ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਬੰਨੀ ਤੇ ਖਿਲਾਰਨਾ ਨਾ ਭੁੱਲੇ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਜੇ ਮੈਂ ਰਾਮਦੀਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਚੌਲ ਪਾ ਦਿੱਤੇ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਇਹ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ “ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ, ਪਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਹਾਥਾਂ ਕੇ ਪਾਏ ਚਾਵਲ ਨਹੀਂ ਖਾਤੀਆਂ, ਮਰ ਜਾਣੀ ਫੁਰ ਫੁਰ ਕਰਕੇ ਬਰਾਮਦੇ ਘੁਮ ਰਹੀਆਂ।

ਔਰ ਮੈਨੂੰ ਗੂਰ ਗੂਰ ਦੇਖਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਛਤੀ ਹੋਵੇਂ ਮੁਾਰੀ ਮਾਲਕਨ ਕਿੱਥੇ ਐ?" ਰਾਮਦੀਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਲਾ ਰਲਾ ਕੇ ਚੰਗਾ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਇਹਨਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨਾਲ? ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕਰਨਲ ਸਾਹਬ ਦੇ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਵੀ ਅਮਰੂਦ ਦਾ ਰੁੱਖ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਦੇ ਆਲੁਣਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਰਾਂਡੇ 'ਚ ਬੈਠੇ ਕਰਨਲ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ ਡਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲੀ ਵੀ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਿੜੀਆਂ ਉੱਥੇ ਆਲੁਣੇ ਨਾ ਪਾਉਣ ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਮਦੀਨ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਅੰਬ ਤੇ ਚਿੜੀਆਂ ਆਲੁਣੇ ਪਾਉਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ।

ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਬੋਰਡ ਫਿਰ ਤਪਾਈ ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲਾਅਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਸਹੀ ? ਚਾਨਚੱਕ ਇਹ ਚਿੜੀਆਂ ਚੀਕਣ ਕਿਉਂ ਲੱਗ ਪਈਆਂ? ਲਾਅਨ 'ਚ ਪੁੱਜ ਕੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਚਿੜੀ ਦਾ ਆਂਡਾ ਟੁੱਟਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਹਰਕਤ ਹੈ ਜਾਂ ਹਵਾ ਦੀ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਹ ਚਿੜੀ ਵਿਚਲੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਮੈਂ ਜਰੂਰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਟੁੱਟੇ ਆਂਡੇ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਚੀਂ ਚੀਂ ਕਰਦੀ ਏਧਰ ਓਧਰ ਉੱਡੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਰਾਮਦੀਨ ਨੂੰ ਉਹ ਜਗ੍ਹਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਭਿੱਜੇ ਹੋਏ ਚੌਲ ਲੈਣ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਬੰਨੀ ਤੇ ਚੌਲ ਖਿਲਾਰ ਮੈਂ ਭਾਂਡੇ 'ਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਚਿੜੀ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ ਹਾਂ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਅੱਜ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਖਾਏਗੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਂਡੇ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ।

ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਭੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਚਿੜੀ ਨੇ ਚੌਲਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਚਿੜੀਆਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੋਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਲੁਣਿਓਂ ਡਿੱਗੇ ਆਂਡੇ ਦੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਭਰੂਣ ਨੂੰ ਆਪ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਮਾਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦੇ - ਉਹਨਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ - ਇਹਨਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਛੋਟੇ ਹਨ?

ਬੱਦਲ ਘੁਲ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੀਂਹ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਨਿੱਕੀ ਫੁਹਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਬਰਾਂਡੇ 'ਚ ਪਈ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਲ ਰਹੀ ਹਵਾ ਮਨ ਨੂੰ ਠੰਡਕ ਜਿਹੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਹੋਰ ਬਹਿਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਹੈ।

ਅੱਖੀਆਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਢੋਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹਾਂ। ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ, ਇਹ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹਾਂ? ਅਚਾਨਕ ਚਾਨਣੀ ਦਾ ਇਕ ਘੇਰਾ ਜਿਹਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ? ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹੀ ਚਿੜੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਘਰ 'ਚ ਲੱਗੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਓਪਰੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਜੇ ਇਹ ਚਿੜੀਆਂ ਇੱਥੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਮੇਰੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਣ।

ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਚਿੜੀਆਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਚਿੜੀਆਂ ਤੇ ਮੋਹ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਖੜਾਕ ਨਾਲ ਉੱਡੀਆਂ ਨਹੀਂ। "ਨੀ ਮਰ ਜਾਣੀਓ ! ਹੈਥੇ ਕੀ ਕਰਦੀਓ ?" ਮੇਰੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਦੇਰ ਤੇ ਇਕ ਚਿੜੀ ਉੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤੇ ਆ ਬਹਿੰਦੀ ਐ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪਲੇਸਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪਤਾ ਨੀ ਕਿਉਂ ਨਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਚਿੜੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ! ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਧੂਰੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਚੁੱਪ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਨੀ ਹਾਂ ਇਹ ਬੋਲੇ ਤੇ ਜੀਵੇ ਕਵਿਤਾ ਜਿੰਨੀ ਉਮਰ ਹੰਢਾਉਣ ਲਈ।

“ਤੂੰ ਬੋਲਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ।

“ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਦੇਵੇਂਗੀ?”

ਇਹ ਸਵਾਲ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਉਹ ਚਿੜੀ ਇਕ ਖੂਹ ਦੀ ਬੰਨੀ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਪੁਰਾਣਾ ਜਿਹਾ ਖੂਹ ਲੱਗਦੈ। ਅਣਗੌਲਿਆ ਜਿਹਾ। ਲੱਗਦੈ ਮੁੱਦਤਾਂ ਤੋਂ ਏਸ ਖੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਆਈ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਹਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਨਾਟਾ। ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਸੰਨਾਟਾ। ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਕਦੇ ਇਹ ਖੂਹ ਆਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਥੇ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ, ਸੁਆਣੀਆਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਖੂਬ ਰੌਣਕ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਲਾ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਫਿਰ ਸਬ ਕੁਝ ਬਦਲ ਕਿਉਂ ਗਿਆ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਖੂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੁੱਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਪੀਰ ਫਕੀਰ ਨੇ ਸਰਾਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਇਹਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਬਸ ਆਹ ਚਿੜੀਆਂ ਇੱਥੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਕਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਨੇ।

“ਮੈਂ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ..., ਕੁੱਖ ਭਾਲਦੀ ਹਾਂ...”

ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਟੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੂਹ ਦੀ ਬੰਨੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਚਿੜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਫਰਿੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਫਰਾਕ ਤੇ ਕਾਲੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਉਹ ਕੁੜੀ ਨਿਰੀ ਪਰੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ।

“ਇਥੇ ਇਕ ਚਿੜੀ ਸੀ” ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ।

“ਉਹ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ,” ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਚਿੜੀ ਜਾਣੀ ਕੁੜੀ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ -

“ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕੀ ਮੈਂ ਇਸ ਵਕਤ ਨਾ ਤਾਂ ਚਿੜੀ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੜੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ ਇਕ ਰੂਹ ਹਾਂ। ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਰੂਹ ਜੋ ਅਜੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਅਜੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਆਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਅਜੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਕਬਰਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਹੁਤ ਰੋਈ, ਕੁਰਲਾਈ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਬਾਬਲ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਵਾਸਤੇ ਪਾਏ ਪਰ ਉਸ ਜ਼ਾਲਮ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਟੁੱਟੀਆਂ ਸਰਿੰਜਾਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ, ਗੰਦੀ ਰੂੰ ਨਾਲ ਡਸਟਬਿਨ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੂੜੇ ਕਰਕਟ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਢਹਿ ਚੁੱਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਕੂੜੇ ਵਾਂਗ ਸੁੱਟ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਰਲ ਚੁੱਕੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਉਹ ਰੂਹਾਂ ਹਾਂ ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਹੰਝੂ ਨਹੀਂ ਵਹਾਏ ਗਏ। ਸਾਡੇ ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਕਿਰਿਆਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਂਝ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸੰਸਕਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨੇ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਵਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਕਿਰਿਆਕਰਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖਰਚੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿੱਛੜੀ ਆਤਮਾ ਲਈ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਲਈ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਦੁਆ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ। ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਨਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਸਾਡਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਦ ਵੀ ਇਸ ਖੂਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜਾਕ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਾਂ ਤਾਂ ਡਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਇਸ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਆ ਡਿੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

“ਇਕ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਸੁਣੋ” ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ।

“ਇਹ ਕੁੜੀ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਥੇ ਆਈ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਔਲਾਦ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਭੈਣ ਵੱਡੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਤੋਤਲੇ ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ—

‘ਸਾਡੇ ਕੋਠੇ ਚਿੜੀ ਕਿ ਕਾਂ?’

‘ਸਾਡੇ ਕੋਠੇ ਕਾਂ ਕਿ ਚਿੜੀ?’

ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਅੱਖਰ ਆਖਿਰ ਵਿੱਚ ਸੁਣਦੀ, ਉਹੀ ਬੋਲ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਚਿੜੀ ਕਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦਾ— ਮਰ ਪਰ੍ਹੇ। ਸਾਨੂੰ ਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੋਰ ਚਿੜੀ। ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਕਾਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ ਤਾਂ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਉਹਨੂੰ ਵਾਰੀ ਸਦਕੇ ਕਰਦਾ। ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਘਿਉ ਸ਼ੱਕਰ ਦੀਆਂ ਦੁਆਵਾਂ ਮੰਗਦਾ। ਵਕਤ ਆਉਣ ਤੇ ਇਹਦੀ ਦਾਦੀ ਤੇ ਪਿਉ ਨੇ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਟੈਸਟ ਕਰਵਾ ਲਵੇ ਤੇ ਜੇ ਕੁੜੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫਾਹਾ ਵੱਡ ਸੁੱਟੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਇਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹਦੇ ਕੁੜੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦੇ ਹੀ ਸਜਾ-ਏ-ਮੌਤ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਵੱਡੇ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਵੱਡਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹਰ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਚਾਲ ਚੱਲੀ ਗਈ। ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਗ੍ਰੋਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਣਜਾਨੇ 'ਚ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਇਕ ਮਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਂਦਾ ਬਚਾਉਂਦਾ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਾਨ ਦਾ ਕਾਤਲ ਬਣ ਬੈਠਾ।

“ਨਹੀਂ! ਕਾਤਲ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਸੀ...” ਕੋਲ ਬੈਠੀ ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਬੋਲ ਉੱਠੀ “ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਜੋ, ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਕਾਤਲ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਸੀ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਕਾਮਨਾ 'ਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰਾ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਤਲ ਤਾਂ ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਸਰਜਨ ਨੂੰ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਬੁਲਵਾਇਆ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਚੀਰਾ ਦੇ ਕੇ ਜਦ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਿਲਕੁਲ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬੱਚੀ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਰਜਨ ਨੇ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੇ ਡਾਕਟਰ ਵੱਲ ਦਰਦ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅੱਖ ਹੀ ਨਾ ਮਿਲਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਲਾਲਚ ਦੀ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ 'ਚੋਂ ਚੱਕ ਲਿਆ। ਉਹ ਸਰਜਨ ਦੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਸੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲਚੀ ਡਾਕਟਰ ਮੇਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੁੰਹਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਭਰੀ ਬਾਲਟੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਗੋਤੇ ਖਾਂਦੀ ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਗਈ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਪਾਣੀ 'ਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਨਾਂ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਤੇ ਹੰਝੂ ਵਹਾਏ ਗਏ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਤੇ ਸੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਛੁਡਾ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਰੇ ਖੁਸ਼ ਹੀ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਇਸ ਖੂਹ ਵਿਚ ਕਈ ਜਿਸਮ ਸੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਰਨ ਲਈ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਸਾਥਣਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੂੰ ਤੱਕਣ ਚਿੜੀਆਂ ਬਣ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਫੇਰਾ ਪਾਉਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਾਂ ਇਹ ਤੱਕਣ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਦੌਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਣ ਵਾਲੇ ਮਾਪੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਖੌਟੇ ਲਾ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਾਡੇ 'ਚੋ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਂਵਾਂ ਕੰਜਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮੰਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕੰਜਕਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਨੂੰ ਕੰਜਕਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੰਜਕਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜੇ ਕਦੇ ਪੁੱਤ ਜੰਮੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕਪੂਤ ਜੰਮਣਗੇ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਉਹ ਪਰੀ ਕੰਜਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਕੰਜਕਾਂ- ਉਹ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ- ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਦਾਸਤਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਮਿਲਦੇ ਜੁਲਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਦੇ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹੰਝੂ ਟੱਪ-ਟੱਪ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋ ਵਹਿ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਧੌਣ ਤੇ ਆਏ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ।

ਹਾਂ! ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਚਿੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ, ਰੁਮਕਦੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੈਂ ਕਿਸ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋ ਹੋ ਆਈ ਹਾਂ। ਉਸ ਸੁਪਨਮਈ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਤਾਂ ਇਥੇ ਵੀ ਨੇ। ਬੰਨੀ ਤੇ ਚੌਲ ਉਵੇਂ ਦੇ ਉਵੇਂ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਨੇ। ਆਲੂਣਿਓ ਡਿੱਗੇ ਬੋਟ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਅਜੇ ਵੀ ਸਭ ਚਿੜੀਆਂ ਮਨਾ ਰਹੀਆਂ ਨੇ। ਮੀਂਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਚੁੰ-ਚੁੰ, ਚੀਂ-ਚੀਂ ਫਿਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੈਂ ਛੱਤਰੀ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ। ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਪਾਇਆ ਚਿੜੀਆਂ ਦਾ ਆਲੂਣਾ ਭਿੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚਿੜੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੋਟਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਟੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਜੋ ਲਾਨ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੌੜੀ ਲਾ ਕੇ ਆਲੂਣੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀ ਹਾਂ। ਉਪਰਲੇ ਟਾਹਣੇ ਤੇ ਟੀਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੜਾ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਆਲੂਣਾ ਨਾ ਭਿੱਜੇ। ਮੀਂਹ ਆਲੂਣੇ ਤੇ ਪੈਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਿੜੀਆਂ ਦੀ ਚੀਂ ਚੀਂ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਿਣੀਆਂ ਰੁੱਕ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਵੇਹੜੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਚਿੜੀਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੱਜੋਂ ਬੰਨੀ ਤੇ ਪਏ ਚੌਲ ਖਾਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਕ ਚਿੜੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚੌਲ ਭਰ ਕੇ ਆਲੂਣੇ 'ਚ ਵੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। □

ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ

ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਰੀ

ਉਦੋਂ ਗੋਪਾਲ ਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਾਟਨੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਸਨ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡਾਕਟਰੇਟ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਰੇਵਾਜ਼ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਬੇਜੀ (ਮਾਂ ਜੀ) ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਨਿੱਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਲਰ ਆਪਣੇ ਗਰਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਿਤਾ ਲੈਣ ਤੇ ਫਿਰ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਾਪਿਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਜਾਣਗੇ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣ ਲਈ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸੀ ਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਭੈਣ ਜਸਵੰਤ ਅਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਰਾਤ ਕੱਟਣੀ ਸੀ। ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਵਿਹਲੇ ਹੋਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੰਜੀਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ- “ਰਿਸ਼ਤਾ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਹਾਮੀ ਭਰ ਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਸਾਂ।” ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਯਕੀਨ ਤੇ ਰੋਅਬ ਨਾਲ ਆਖਿਆ।

ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਪਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੇ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਜੁਗ ਸੀ ਜਦ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਣ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਕੁੜੀਆਂ-ਮੁੰਡੇ ਸਵਾਲ-ਦਰ-ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਰਾਤ ਦੇਰ ਗਈ ਤੀਕ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਭਾਈਆ ਜੀ ਇਕ ਦੇ ਬਾਦ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਭੈਣ ਹਰਨਾਮ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦਸਦੇ। ਇਹ ਭੈਣ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਵੀ ਸਨ। ਇਕ ਲੜਕੀ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਜਸਵੰਤ ਚੁਪਚਾਪ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੂੰਜਾਰ। ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਭੈਣ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ ਕੋਈ ਬੋਲੇ?

ਬੋਲੇ ਕੌਣ? ਕਿਸੇ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤਾਂ ਉੱਝ ਵੀ ਪਤੀ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹੀ ਤੇ ਭਰਾ ਆਪਣੇ ਭਣਵਈਏ ਨੂੰ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੀਤ ਗਈ। ਭੈਣ ਨੇ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ- “ਹੁਣ ਸੌਂ ਜਾਓ। ਰਾਤ ਲੰਘ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗੇ।” ਸੱਭ ਨੇ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈਆ ਜੀ ਮੰਨ ਗਏ।

ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੈਣ ਤੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਤੇ ਭੈਣ ਨੇ ਆਖਿਆ “ਤੂੰ ਗੋਪਾਲ ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਦੀ ਬੱਸ ਤੇ ਕਲਰ ਚਲਾ ਜਾ। ਬੇਜੀ ਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲਾ ਜਾਈਂ। ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿਆਂਗੀ ਕਿ ਤੂੰ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਏਂਗਾ ਤੇ ਇੰਜ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।”

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਵੀ ਭਾਰ ਲੱਥਾ। ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭੈਣ ਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਆਪ ਹੀ ਦੇ

ਦਿੱਤੀ। ਭੈਣ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਹਰਨਾਮ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਗੋਪਾਲ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਸੋ ਭੈਣ ਨੇ ਇਹੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਟਲ ਜਾਏ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵੇਖਾਂਗੇ।

ਕਲਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਬੇਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬਿਰਾਦਰੀ ਚੋਂ ਮੇਰੇ ਦੇਅਰ ਤੇ ਦਰਾਣੀ ਨੇ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁੜੀ ਘਰ ਫੇਰਾ ਪਾਣ ਆਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਚੱਲ ਕੇ 'ਮੁਬਾਰਕ' ਦੇ ਆਈਏ। ਮੁਬਾਰਕ ਦਿੱਤੀ, ਚਾਹ ਪੀਤੀ, ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਬੇਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਤੱਕੇ ਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕੌਰ ਮੈਂ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਮਾਰੋਂ ਨਿਕਲੇਈ ਆਂ” ਤੇ ਮਾਇਆ, ਸਾਡੀ ਗੁਆਂਡਣ ਆਖਣ ਲੱਗੀ “ਚਾਚੀ ਜੀ ਤਕੇ ਨਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀਆ ਤੈ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ। ਦੋ ਤੇ ਵਿਆਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਤਰੀਈ ਅਜੇ ਕੰਵਾਰੀ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਗੋਪਾਲ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕਰ ਲਓ। ਹੈ ਜਾਤਕੈ ਨੀ ਉਮਰ ਐ। ਜੇ ਆਖੋ ਤਾਂ ਮੈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੌਰ ਕੀ ਗੋਪਾਲ ਬਾਰੇ ਦਸ ਸਾਂ।”

ਬੇਜੀ ਆਖਕੇ ਹੱਸੇ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਵੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਵਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਸੋਚਿਆ ਚਾਚੀ ਜੀ ਇਹ ਆਖਦੇ ਕੈ ਪਏ ਨੇ। ਹੈਰਾਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਪਰਤਾ ਦਿੱਤਾ “ਮੇਰੀ ਵੀਰਾਂਵਾਲੀ ਤੇ ਅਜੇ ਬਹੁ ਨਿੱਕੀ ਐ। ਹਾਲੇ ਦੋ ਤੈ ਸਾਲ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਤੈ ਫਿਰ ਤਕਸਾਂ।”

“ਹਾਏ, ਸੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਐਤੀ ਨਿੱਕੀ ਤੇ ਨਹੀਂ...” ਬੇਜੀ ਆਖਣ ਲੱਗੇ “...ਮੇਰੀ ਤੇ ਪੋਤਰੀ ਹੋਈ ਨਾ।”

“ਹਾਂ, ਚਾਚੀ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਤੇ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਨੀਆਂ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ 'ਨ।” ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਿਆ।

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਧੀ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਸਲਾਹ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਜਿੱਥੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਵੀ ਹੈ ਸਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਜਾਤਕ ਬਹੁ ਚੰਗੇ, ਇਹਾ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਦੋਂ ਲਭਨੇ ਨੇ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਚੀ ਜੀ ਕੀ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਦਿਓ। ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਤੈ ਭੈਣ ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਦੀ ਇਹੋ ਸਲਾਹ ਬਣੀ। ਤੇ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਿਠਾਈ ਦੇ ਡੱਬੇ ਲੈਕੇ ਉਹ ਘਰ ਗਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੜਮਾਈ ਪਾ ਕੇ ਦੇਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦੱਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਪੁੱਜ ਜਾਣਾ ਤਾਕਿ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾ ਸਕੀਏ।

ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਉਹ ਭੜਕ ਉੱਠੇ “ਦੱਲਾ, ਸ਼ਾਲਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚੋਰੀ ਨਸ ਕੇ ਜਾ ਕੇ ਕੁੜਮਾਈ ਕਰ ਲਈ 'ਸ। ਆਵੇ ਤਾਂ ਸਹੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਛਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਦੱਸ ਸਾਂ। ਉੱਝ... ਨੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ? ਮੈਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹਾਂ, ਦੇਕਸਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੜਮਾਈ ਹੋਣੀ! ਮੈਂ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਮੂਤਰ ਨਾਲ ਦ੍ਰਾਤੀ ਮੁਨਵਾ ਦੇਸਾਂ ਜੇ ਇਹ ਸਾਕ ਸਿਰੈ ਚੜਿਆ। ਇਹ ਹੋਨਾ ਕੋਣ ਐ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਬਗੈਰ ਆਪੇ ਮਰਨਾਂ ਤੇ ਆਪੇ ਵਹਿਨਾਂ ਐਂ - ਖਬੀਸ ਸਾਲਾ... ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਕਈ ਦਿਨ ਕ੍ਰਾਂ ਸੁਟਦੇ ਰਹੇ।

ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਅੰਦਰੇ ਅੰਦਰ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਇਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਭਾਈਆ ਜੀ ਖਪਦੇ, ਕੁਲਕਦੇ ਦੁਹਾਈ ਪਾਂਦੇ ਰਹੇ “ਇਸ ਟੱਬਰੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਮ ਹਯਾ ਧੋ ਪੁੰਝ ਕੇ ਲਾਹ ਛੋਤੀ ਐ। ਹੇ ਚਾਲਾਂ ਵੀ ਸੁਣਿਐ ਕਦੀ ਕਿਸੇ? ਪੁਰੀ ਪੁਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਢੁੱਕਣ! ਹੇ ਅਨਰਥ ਨਾ ਕਦੀ ਹੋਇਆ ਐ ਤੇ ਨਾ ਕਦੀ ਅੱਗੇ ਵੀ ਹੋਸੀ। ਡੁੱਬ ਮਰੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ” ਭਾਈਆ ਜੀ ਤੜਫਦੇ ਰਹੇ।

ਤਿਲਕ, ਯੋਗ, ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਅਲਫ਼ਦੀਨ ਇਸ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਗਣ ਪੁਆਣ ਤੇ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਭਰਜਾਈ ਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਮਾਮਾ ਜੀ ਸੋਠੀ ਸਾਹਿਬ ਆਖਣ “ਪੁੱਤਰ ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਬੈਂਡ ਲੈ ਕੇ ਕੁੜਮਾਈ ਪੁਆਣ ਜਾਸਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਝੋਲੀ ਅੱਡ ਕੇ ਸਗਣ ਲੈਸਾਂ- ਭਾਈਆਂ ਕੂਯਾ ਸੁਟਣਾਂ ਤਕਣਾਂ ਰਹਿਸੀ...” ਸਾਰੀ ਸਲਾਹ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਤੈਅ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬੇਜੀ ਤੇ ਭਰਾਜੀ ਆਪਣੀ ਜਗਹ ਦੁਖੀ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ, ਵੱਡਾ ਜਵਾਈ ਨਾ ਖਲੋਵੇ, ਕਿਹੀ ਹਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹੇ ਕਾਰਜ ਕਿੰਜ ਹੋਸੀ। ਭੈਣ ਜਸਵੰਤ ਨੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਸੱਲੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਤੇ ਬੇਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ “ਤੁਸਾਂ ਕੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲੱਭਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਕੀ ਪੋਤਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹੁਣ ਲੱਗੇ ਹੋ। ਸ਼ਰਮ ਕਰੋ ਕੁੱਝ। ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ... ਹੇ ਵੀ ਕੋਈ ਚਾਲਾ ਹੈ ਡੱਬ ਮਰੋ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ” ਤੇ ਉਹ ਕੁਲਕਦੇ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ, ਸੂਹੇ ਰੱਤੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ।

ਹਾਰ ਕੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਤਰੀਜੇ ਨੂੰ ਆਖਿਆ “ਗੁਪਾਲ ਤੂੰ ਜੇ ਆਖਣਾ ਏਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਅਰਜੀ ਦਿੱਤੀ ਐ, ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਜਾਸੀ ਤੁੱਘੀ? ਇੰਜ ਕਰਨੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੜਮਾਈ ਪੁਆ ਲੈਨੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਜਾਤਕੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲਭ ਗਈ ਸਮਝਸਾਂ ਕੁੜੀ ਲੱਛਮੀ ਹੈ ਜੇ ਨਾ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਤੈ ਅਸੀਂ ਸਾਕ ਮੌੜ ਦੇਸਾਂ” ਭੂਆ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਭਤੀਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸੁਣਾਇਆ।

ਭਾਈਆ ਜੀ ਵੀ ਕਿਹੜੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਸੱਭ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੇਖ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਸੇਠੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੈਂਡ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਸਗਣ ਪੁਆਣ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਈਆ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜੇ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਬਾਂਝੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਬਾਦ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਂਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਹੋਰ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਕੁੜਮਾਈ ਪੁਆਣ ਬਾਦ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਮਲੀਹ (ਕਰਾਚੀ) ਜਾਣਾ ਸੀ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਕਰਾਚੀ ਜਾਣ ਲਈ ਲਾਹੋਰ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਕੀਮ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਅੰਮੀ ਨੇ ਕਲਰ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੋ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹੋਠਾਂ ਅੰਦਰ ਮੁਸਕਰਾਏ। ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਲੇ ਜਵਾਈ ਦੀ ਇਕ ਅਣੋਖੀ ਸਕੀਮ, ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਦੀ ਖਿਲਾਫਤ ਮੰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਮਨਣੀ ਹੀ ਪਈ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਲਾਹੋਰ ਘਲਿਆ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਵੀਰਾਂਵਾਲੀ ਬਹੁੰ ਘੱਲੀ (ਇਕੱਲੀ) ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਘਰ ਵੀ ਸਾਂਭਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਣ ਤਕ ਗੁਰਚਰਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿਸੀ।”

ਪਰ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨੇ ਹਕੀਕਤ ਛੁਪਾ ਰੱਖੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜਵਾਈ ਨੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵਾਇਦਾ ਅਪਣੀ ਸੱਸ ਕੋਲੋਂ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭੈਣ ਜੀ ਗੁਰਚਰਨ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਲਾਹੋਰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੇਤ ਦੀ ਭਿਣਕ ਨਾ ਪਈ।

ਲਾਹੋਰ ਆਣ ਤੀਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਖਤ ਆਏ। ਖਤ ਪੜਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ, ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਆਰਾਮੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਰੇ ਖਤ ਗੁਮਨਾਮ ਸਨ। ਇਕ ਨੇ ਭੇਤ ਦਸਿਆ “ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਟੀ.ਬੀ. (ਟਿਊਬਰ ਕਲੋਸਿਸ) ਹੈ। ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਢੱਠਾ ਏਂ? ਹੁਣ ਵੀ ਸੋਚ ਲੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਗੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਟੀ.ਬੀ. ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਬਣਾ ਦੇਣੈ।”

ਇਕ ਹੋਰ ਖਤ ਸੀ, “ਤੂੰ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਸਿਆਣਾ ਨੋਜਵਾਨ ਏਂ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸੁਵੱਲਾ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਏ। ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਭੈਂਗੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਬੂਲ ਲਿਆਏ? ਤੂੰ ਵੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਕਿੱਲਦਾ ਰਹੇਂਗਾ। ਅਜੇ ਵੀ ਵੇਲਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਏਂ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਮੋੜ ਦੇ। ਤੈਨੂੰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ? ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਭੈਂਗੀ ਤੋਂ ਕੀ ਸੁੱਖ ਮਿਲੇਗਾ?”

ਇਹ ਖਤ ਇਹਨਾਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਭੈਣ ਗਿਆਨ (ਸਕੀ ਭੈਣ) ਨੂੰ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਲਾਹੋਰ ਆਵਾਂਗਾ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਆ ਜਾਣਾ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਲੜਕੀ ਵੇਖ ਲਵਾਂਗੇ। ਅਸਲੀਅਤ ਪਤਾ ਲੱਗੇਗੀ।

ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ, ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਰ 'ਆਪਣੇ ਘਰ' ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਕਿ ਗਰਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਕਾ ਘਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੇਜੀ ਤੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂ ਉਸੇ ਥਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ

ਤੇ ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਕਹਿੰਦੇ “ਬੇਜੀ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ... ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਯਕਦਾਨ (ਸੂਟਕੇਸ)... ਬੇਜੀ ਦਾ ਕੈਸ਼ ਬਕਸਾ... ਲਾਲਾ ਜੀ ਦਾ ਟੇਬਲ ਲੈਂਪ...। ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ਲੈਂਪ ਹੀ ਬਾਲਦੇ ਸਾਂ। ਇਹ ਦੋ ਛੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਾਂਸੀ ਦਰਿਆ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਹਾਣ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਇਸੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੜਕੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਚੋਰੀ ਛਿਪੀ ਮੇਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ। ਅਕਾਸ਼ ਹੇਠਾਂ, ਨਗਨ ਨਹਾਣਾ, ਹਰ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨਹਾ ਰਹੀ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੀ ਜਾਂ ਸਤਨਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਚਾਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਲੇ ਗਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਦਮਦਮਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਅਤੇ ਚੜਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਵੀ ਸੀ। ਦਮਦਮਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਸਰ ਰਾਜਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ। ਏਸ ਘਰ ਅਤੇ ਗਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਮੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮੋਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ 'ਆਪਣੇ ਘਰ' ਜਾਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਾ ਘਰ ਮੇਨ ਰੋਡ ਤੇ ਸੀ। ਤੂੰ ਮੰਜਲੀ ਪੀਲੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਜਿਸਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਉੱਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਏਸ ਘਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿਆਰਾ 'ਆਪਣਾ ਘਰ' ਕਲਰ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕਲਰ ਭੈਣ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮਦਦ ਲਈ ਯੋਗ, ਤਿਲਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ ਨਾਲ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਜੂਸੀ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਮਹਿਮਾਨ ਆਏ। ਭੈਣ ਜਸਵੰਤ, ਭਾਈਆ ਜੀ, ਮਾਮੇ, ਮਾਮੀਆਂ ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਮਜ਼ਵਾਨਾਂ ਨੂੰ (ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ) ਸਾਡੇ ਘਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਘਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਲਾਂਵਾਂ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਸਨ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਸੌਣ ਲਈ ਬਿਸਤਰੇ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਵੀ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਣ ਜਾਣ ਰਹਿੰਦਾ। ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਦੂਜੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨੇੜੇ ਹੀ ਸੀ। ਯੋਗ, ਤਿਲਕ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਮਸਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ, ਹਸਦੇ ਖੇਡਦੇ ਮੇਰੀ ਅੰਮੀ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਸੁਣਦੀ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਚਾਰੋਂ ਦੋਸਤ ਉੱਚੇ ਲੰਮੇ, ਸੋਹਣੇ, ਇਕ ਜਲੋ, ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵਧ, ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਰੱਜ ਕੇ ਸੋਹਣੇ, ਏਡੀਆਂ ਗੱਪਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜਿਉਂ ਹਿੱਲਣ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਲਮ ਲੋਗ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਅਸੀਂ ਲੋਗ ਬੱਧੀ ਰੁੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਰਾਂ ਜੋਗੇ ਹੀ ਸਾਂ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਧੀਆ ਦਾ ਕਰਤਵ - ਸੁਣਨਾ, ਸਹਿਣਾ, ਗਊ ਗਣੇਸ਼ਟਾ, ਹੱਠ ਖੋਲਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਇਲਮ ਅਤੇ ਇਗਨੋਰੈਂਸ ਦਾ ਕੀ ਮੇਲ? ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਮਿਲਦਿਆਂ, ਇਕ ਅੱਧ ਫ਼ਿਕਰਾ ਵਟਾਂਦਿਆਂ ਮੁਹੱਬਤ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਕੌੜ ਤਾਂ ਨਾ ਹੋਈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਠਣ ਤੇ ਜੀਅ ਵੀ ਨਾਂ ਕਰਦਾ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਪਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਾਈਵ ਜਿਹੀ ਅਲੁੜ ਕੁੜੀ ਐਂਵੇ ਹੀ ਬੇਮਕਸਦ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗਿਰਦ ਪਈ ਫ਼ਿਰਦੀ।

ਵੱਡੀ ਧੀ ਘਰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਖੁਸ਼, ਲੇਕਿਨ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਕੀਕਤ ਨਾ ਦੱਸੀ ਅਤੇ ਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਦਾ ਚਿੱਤ-ਚੇਤਾ ਸੀ। ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਮੀ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਮਲੀਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਰੁਕ ਕੇ ਮਲੀਰ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਤੁਆਜਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੀ।

ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੇ ਯੋਗ ਰਾਜ ਤੇ ਭਰਜਾਈ ਸ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਤਿਲਕ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਐਨਗੇਜਮੈਂਟ ਮੁੰਦਰੀ ਖਰੀਦੀ। ਭੈਣ ਗੁਰਚਰਨ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹੈਰਾਨ, ਸੁਣ ਰਹੀ, ਖ਼ਵਾਬ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਕੀ ਇੰਜ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਲੀਮ-ਯਾਫ਼ਤਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਕਾਲਿਜ ਦੀਆਂ ਹੁਸੀਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਮੇਰੇ ਜਿਹੀ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ

ਮਰਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹ ਕਿੰਜ? ਸਵਾਲ ਦਰ ਸਵਾਲ ਕੀ ਉਹ ਸੱਚੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਰਹੇ ਨੇ? ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਜਾਪਦਾ, ਸੋਚ ਅਕਾਸ਼ੀ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ। ਕੀ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਇੰਜ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਚਿਹਰਾ ਮੋਹਰਾ ਸ਼ਾਖਿਆਤ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਲਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਇਲਮ ਅਤੇ ਇਗਨੋਰੈਂਸ ਦਾ ਕੀ ਮੇਲ?

ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਮੈਂ ਸਟੋਰ ਰੂਮ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਵਿੱਥ ਦੇ ਵਿਚ ਅੱਖ ਵਾੜਕੇ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮਰਦ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਮੋਹਰਾ ਨੀਝ ਲਗਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂ ਕਦੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤੇ ਭੈਣ ਗੁਰਚਰਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦਾ ਭਖਾਂ ਭਖਾਂ ਕਰਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚਿਹਰਾ ਦੁੱਧ ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ, ਪਿਆਰਾ ਬੀੜ, ਮਿੱਠੇ ਹੱਠ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਲੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵੇਲੇ ਉਹ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਮੁਛਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਲਗਦੇ ਤੇ ਹੱਠ ਸਾਖਿਆਤ ਮੇਰੀ ਗੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਦੰਦ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਮੁਸਕਾਨ, ਪਿਆਰ ਪਰੁੱਚੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਸੁਹਿਰੜੇ ਹੱਠ।

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਫਰੋਲਦਿਆਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਉਹ ਵਰਕਾ ਅਖੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਜੀਲਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਰਤੂੜੇ ਹੋਠਾਂ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ, ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕ ਕੇ, ਪੁਰ ਉੱਪਰਲੀ ਛੱਤ ਤੇ ਜੋਬਨਾਇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਚਕਲੀ ਮਿਠਤੀ ਭਰਵੀਂ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਚੰਮੇੜ ਕੇ ਬਿਜਲਈ ਕੁਰਨਾਟਾਂ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ ਚੁੰਮੀ ਦਾ ਤਸੱਵਰ, ਅਜ ਵੀ ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਨ ਦੀ ਕੂਲੀ ਪੇਤਲੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿਚ ਮਿਰੇ ਤੱਤੇ ਹੱਠ, ਮਾਈਕਲ ਐਨਜਲੋ ਦੇ 'ਡੇਵਿਡ' ਨਾਲੋਂ ਵਖ ਛਲਕਦੀ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ, ਜਿਸਦੇ ਸਾਂਹਵੇਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਅੱਖ ਨੂੰ ਜਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੋਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਮਹਿਬੂਬ ਛੋਹ ਨਾਲ ਭਰਵੇਂ, ਸੁਜੇ ਹੋਠ ਲੁਕਾਂਦਿਆਂ ਬਿਸਤਰੇ ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਹਿੱਮਤ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕੀ।

ਮਾਂਪਿਆਂ ਦੀ ਸਖਤ ਪਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨੈ ਵਿਚ ਪਲੀ ਇਕ 'ਨਾਈਵ' ਕੁੜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਪਿਘਲਦੀ ਨੀਲੱਤੜ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਿਲਕੋਰ, ਨਾਜਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਤਲਿਸੰਮ ਤੇ ਨਗਨ ਅਣਛੋਹ ਹੁਸਨ, ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਿਆ ਬਹਿਸ਼ਤ ਸਕੂਨ ਪਸਾਰ ਸਵਰਗੀ ਹੁਲਾਰ।

ਗੱਲਾ? ਗੱਲਾ ਕੀ ਕੀਤੀਆਂ? ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਤਨਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੀਬ ਮਿੱਠਾ ਮਿੱਠਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਲੁੜ ਮਨ ਵਿਚ ਓਲੋਕਾਰ ਖੁਸ਼ੀ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਆਏ ਕਿ ਇਹ ਹੁਸੀਨ, ਸੂਰਜੀ ਪਰਤਾਪ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਮੈਂਨੂੰ ਗਲਵਕਤੀ ਵਿਚ ਲੈਕੇ ਘੁਟ ਰਿਹਾ, ਚੁੰਮ ਰਿਹਾ, ਸਿਫਤਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ! ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ? ਜਾਪਿਆ ਰੱਬ ਨੇ ਆਪ ਆ ਸਵਾਰਿਆ ਸਾਜਿਆ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਬਖਸ਼ਸ਼, ਵਰਦਾਨ, ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਨਿਵ ਨਿਵ ਜਾਂਦਾ। ਅਖਾਂ ਸੇਜਲ। ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ, ਮੈਂ ਸੁਣਦੀ, ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ, ਤੇ ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਥੀਵੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਸਵੀਟ ਨਬਿੰਗਸ! ਤੇ ਮੈਂ ਨਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦੀ। ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਰਾਂਝਣ, ਮੇਰੀ ਹੀਰ..."

ਭੈਣ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਜੇ ਖਤ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਵੀ ਦੁਖੀ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਈਆ ਜੀ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਇਹੋ ਕਿ ਕੌਣ ਨੈ ਇਹ ਲੋਗ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਕਦਰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਕਿ ਬੇਜੀ ਇਸ ਕਦਰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਦੁਖ ਇੰਜ ਦਿਖਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਖਤ ਮਿਲੇ ਸਨ।

ਭੈਣ ਜੀ ਤੇ ਤਾਇਆ ਜੀ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ, ਆਪਣੇ ਮੁੱਰਬਿਆਂ ਚੋਂ ਲਾਹੋਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਵੀ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਜ ਗਏ।

ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੈਣ ਗੁਰਚਰਨ ਦੀ ਸੱਸ, ਮਾਮੀ ਧੰਨ (ਧੰਨਵੰਤ ਕੌਰ) ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲਾਹੋਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਰਲਕੇ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਹੀ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਣਵੱਈਏ ਨੂੰ ਖਾਸ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੋਈ 'ਟੀਰ' ਜਾਂ ਟੀ.ਬੀ. ਦੀ ਤੁਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਹ ਲੱਗੀ ਐ?

ਸ਼ੈਰ, ਸਭ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਭੈਣ ਤੇ ਭਾਈਆ ਜੀ ਵਾਪਿਸ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮਾਸੀ ਜੀ ਨੂੰ ਭਿਣਕ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਦੋਨੋਂ ਇਕੱਠੇ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਇਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਟੁਰ ਗਏ।

ਅੰਮੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਲ ਇਹਨਾ ਦੇ ਖਤ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਉੱਤਰ? ਖੋਰੈ ਕੀ ਲਿਖਿਆ, ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਲੇਕਿਨ ਗੋਪਾਲ ਜੀ ਦਾ ਖਤ ਮੈਂ ਛੁਪ ਛੁਪ ਪੜਦੀ, ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ ਲਾਂਦੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਕੋਈ ਏਨਾਂ ਹੁਸੀਨ ਏਡਾ ਆਲਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੇ ਫੇਰ ਏਡੀ ਮੁਹੱਬਤ, ਮਿਠਾਸ, ਮਾਖਿਓਂ ਹੀ ਮਾਖਿਓਂ। ਮੈਥੋਂ ਲਿਖਿਆ ਕੁਝ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਨਾ ਅਹੁੜਦੇ, ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ। ਨਾਂਹੀ ਏਨੀਂ ਸਮਝ ਜਾਂ ਬੁੱਝ ਸੀ। ਹੁਣਾਲ ਦੀਆਂ ਗਰਮ ਰਾਤਾਂ, ਉੱਪਰ ਧੁਰ ਕੋਠੇ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੌਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੰਜੀ, ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਝੁਰਮੁਟ ਤਕਦਿਆਂ ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਧਰਤੀ ਕਿਵੇਂ ਘੁੰਮਦੀ ਤੇ ਪੁਲਾੜ ਵਿਚ ਇਹ ਚੰਨ, ਤਾਰੇ, ਸੂਰਜ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਨੇਮਬੱਧ ਚਮਕਦੇ, ਘਟਦੇ-ਵੱਧਦੇ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਾਜਨ, ਰਾਜਨ ਜਾਂ ਮਹਿਬੂਬ ਦਾ ਚੇਤਾ ਜਾਂ ਕਿਆਸ, ਨਾ ਉਹਦਾ ਰੂਪ, ਨਾ ਨਕਸ਼, ਨਾ ਕਾਇਆ! ਖੋਰੈ ਮੈਂ ਸਬੂਤੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ, ਖੋਰੈ ਇਤਨੀ ਅਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਾਂ ਲੇਟ ਡਿਵੈਲਪਰ ਬੁੱਧੁ ਸਮਝ ਲਉ।

ਤਿਲਕ ਅਤੇ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਮਿਜਬਾਨ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ 'ਯਾਰ, ਤਾਇਆ ਜੀ' ਤੇ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਦੂਹਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤ ਖੜੱਤ ਬੋਲਿਆ "ਹਾਲੀ ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕੁੱਤੇ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਨੇਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਤਰ ਵੀ...", ... ਤੇ ਕੋਲੋਂ ਤਿਲਕ ਬੋਲਿਆ "ਤੇ ਕੁਤਤੀ ਵੀ..." "ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਏ ਪੀਪੇ ਤੇ ਢੋਲਕੀ ਖੜਕਣ ਲੱਗੇ। ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਝਣਕਾਰ। ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਸੰਗੀਤ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ!

□

ਨਜ਼ਮ

ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹਿਦ

ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਪਲ...

ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਰ ਪਲ ਪਲ ਸੌ ਸੌ ਸਦੀਆਂ ਇੰਜ ਲੁਕਾਈਆਂ
ਅੱਜ ਦੇ ਬਾਲ ਇਆਣੇ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਬਾਬੇ ਬੁੱਢੀਆਂ-ਮਾਈਆਂ

ਬੁਲ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਕੀ ਭਰਜਾਈਆਂ
ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਖਿੱਚ ਧਰੂਆਂ ਲੱਗੀਆਂ, ਕੁੰਡੀਆਂ ਪਾਈਆਂ

ਦਿਲ ਦਾ ਰੋਗ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕੋਈ ਰਾਸ ਕੀ ਆਉਣ ਦਵਾਈਆਂ
ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਭਾਂਬੜ ਲਾਂਬੂ ਮੱਚਦੇ ਡਾਢੀ ਤਾਈਆਂ

ਇਹ ਜਾਣਨ ਦੇਹ ਲੀੜੇ ਲੱਤੇ ਡੋਲੀਏ ਪਾ ਪ੍ਰਨਾਈਆਂ
ਲੂੰ ਲੂੰ ਹਾੜੇ ਕੂਕਾਂ ਡੁਸਕਣ ਹੱਡੋਂ ਮਾਰ ਮੁਕਾਈਆਂ

ਮੈਂ ਸੁੱਤੀ ਤੇ ਭਾਗ ਵੀ ਸੁੱਤੇ ਯਾਰ ਉਧਾਲਿਆ ਭਾਈਆਂ
ਲੇਖੀਂ ਤੱਤੀਆਂ ਰੇਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਾਹਿਦ ਸੌਂ ਪਛਤਾਈਆਂ

□

ਸ਼ਾਇਰੀ

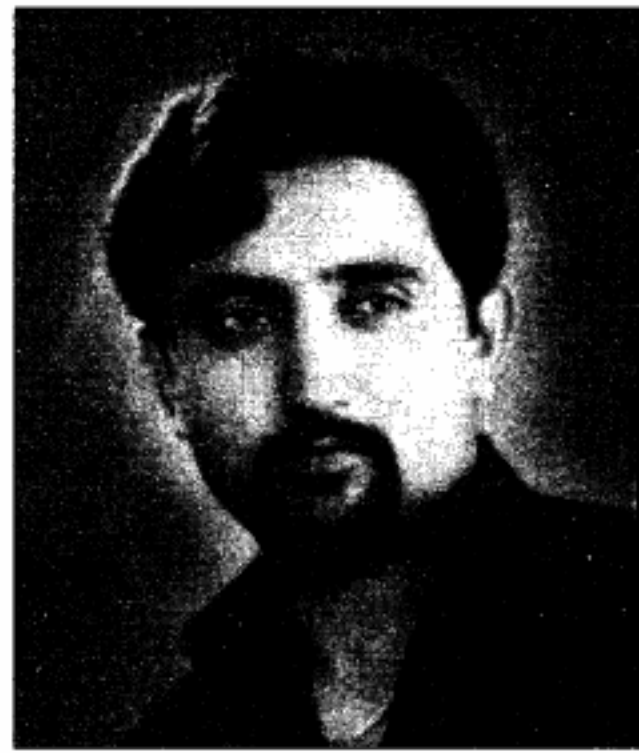
ਨਜ਼ਮ

ਸੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੰਮੀ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਜਦ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਹੋਈ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾਇਆ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਿਆਂ ਡਰਾਇਆ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੇਰੇ ਓਠਣ ਬੈਠਣ ਤੇ ਨਿਗਾਹਾਂ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੇਰੀਆਂ ਨਿਗਾਹਾਂ ਤੇ ਨਿਗਾਹਾਂ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੇਰੀ ਸੱਜ-ਫੱਭ ਤੇ ਨਿਗਾਹਾਂ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੈਂ ਲਾਲ ਚੂੜਾ ਤੇ ਪਹਿਰਨ ਪਹਿਣ
ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਮੇਰੀ ਔਲਾਦ ਮਾਲਕ ਬਣੀ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪਰਾਈ ਹਾਂ
ਜਦ ਤੂੰ ਜੰਮਿਆ

ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੂੰ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ
ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੂੰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ
ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੈਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ
ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੂੰ ਡਰਾਇਆ
ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੂੰ ਨਿਗਾਹ
ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੂੰ ਨਿਗਾਹ ਲੜਾਈ
ਤੂੰ ਮਾਲਿਕ ਸੀ
ਤੇਰੀ ਸੱਜ ਫੱਭ ਤੇ ਚਾਅ
ਤੂੰ ਮਾਲਿਕ ਸੀ
ਜਦ ਤੂੰ ਘੋੜੀ ਚੜਿਆ
ਵਾਗ ਸੰਭਾਲੀ
ਡੋਲਾ ਲਿਆਇਆ
ਤੂੰ ਮਾਲਕ ਸੀ
ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਔਲਾਦ
ਮਾਲਕ ਹੈ
ਮੈਂ ਪਰਾਈ ਸਾਂ
ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਪਰਾਈ ਹਾਂ!

ਨਜ਼ਮਾਂ

ਮੁਹੰਮਦ ਨਦੀਮ ਭਾਭਾ

ਇਕ ਪਹੇਲੀ ਦੇ ਨਾਂ

ਔਖੀਏ! ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਐ
ਕਿਤਨੀ ਸੌਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੈਂ ਤੂੰ
ਜਦ ਤੂੰ ਨੱਚਦੀ ਸੈਂ ਤੇ ਧਰਤੀ
ਤੇਰੀਆਂ ਸੱਤ ਸਹੇਲੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਝੁੰਮਰਾਂ ਪਾਉਂਦੀ ਸੀ
ਖੌਰੇ ਹੁਣ ਤੂੰ ਵਕਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਘੁੰਘਰੂ ਪਾ ਲਏ
ਜਿਹੜੇ ਤੇਰੀਆਂ ਨਾਜ਼ਕ ਪਿੰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁਭ ਗਏ ਨੇਂ
ਹੁਣ ਤੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਟੁਰਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ
ਤੈਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਥੱਕ ਗਏ
ਤੈਥੋਂ ਮੁੜਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ

ਔਖੀਏ ! ਏਨੀ ਔਖੀ ਕਿਉਂ ਏਂ
ਤੂੰ ਤੇ ਹਿੱਕ ਜਵਾਬ ਹੁੰਦੀ ਸੈਂ
ਮੇਰੇ ਸਤ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ
ਸਤ ਸਵਾਲ ਅਸਮਾਨੋਂ ਸਿੱਧੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਤਰੇ
ਸਨ
ਸਤ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਕੱਲੀ ਧਰਤੀ ਏਨਾ ਚੰਗਾ ਠਾਹ ਨਹੀਂ
ਹੋਣਾ
ਔਖੀਏ ! ਥੋੜੀ ਸੌਖੀ ਹੋ ਜਾ
ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕੱਲੀ ਬਹਿ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗੂੰ ਤੂੰ
ਵੀ ਰੋਣਾ

ਅਨ-ਸਮਝ

ਅਨ-ਸਮਝੇ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਮੇਰੀਆਂ
ਔਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ
ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣੇ ਔਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਿਹੜੇ ਕਰਦੇ
ਵੇਲੇ ਕੋਲੋਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ
ਵੇਲਾ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਇਆ
ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਦੱਸਾਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਲਾ ਤੇਰਾ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ
ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵੀ ਹੈ
ਉੱਜੜੇ ਉੱਜੜੇ ਸਾਹਵਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਇੱਕ ਰੀਤ ਵੀ ਹੈ
ਰੀਤ ਵਿਛੋੜੇ ਵਾਲੀ ਜਿਹੜੀ ਹਾਸੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾ ਜਾਂਦੀ ਐ
ਤਨ ਦਾ ਮਾਸ ਸੁਕਾ ਜਾਂਦੀ ਐ
ਅਨ-ਸਮਝੇ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ ਮੇਰੀਆਂ
ਔਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ
ਤੱਤਾ ਹਿਜਰ ਤੇ ਠੰਢੇ ਪਿੰਡੇ ਤੋੜ ਨਾ ਚੜ੍ਹਦੇ
ਇਥੇ ਉਹੀ ਬਚਦੇ ਜਿਹੜੇ ਹਿਜਰ ਚ ਸੜਦੇ
ਅਨ ਸਮਝੇ ਤੂੰ ਹਿਜਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਪੁੱਛੀਂ
ਹਿਜਰ ਦੀ ਲੰਬੀ ਚੁਪ ਤਾਂ ਗੱਲਾਂ ਖੋ ਲੈਂਦੀ ਹੈ
ਬੋਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚੱਜ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਪਰ ਉਹ
ਦਿਲ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ
ਤੇਰਾ ਵੀ ਮੈਂ ਦਿਲ ਮੋਹਿਆ ਹੈ
ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਖੋਹਿਆ ਹੈ

ਬੋਲੀਆਂ

ਗੋਰੀ ਅੱਖ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਸੁਰਮਾ
ਹਰ ਸ਼ੈ ਹਨੇਰ ਦਿਸਦੀ

ਵੇ ਮੈਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਤਰੀਆਂ
ਬੰਨਿਆਂ ਤੇ ਡਿੱਗਦੀ ਫਿਰਾਂ

ਨੀ ਮੈਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਕਟਾਈਆਂ ਰੱਜ ਕੇ
ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਡੋਰ ਮੁੱਕ ਗਈ

ਮੇਰਾ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਬਦਨ ਹੈ
ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਤੂੰ ਦਿਸਦਾ

ਵੇ ਮੈਂ ਰੋਹੀ ਵਿਚ ਰੁਲਦੀ ਰਹਿ ਗਈ
ਯਾਰ ਮੇਰਾ ਰਾਵੀ ਵਸਦਾ

ਮੇਰੇ ਅੱਥਰੂ ਰਾਵੀ ਬਣ ਕੇ
ਚਨਾਬ ਵਿਚ ਰਸ ਵਸ ਗਏ

ਮੇਰੇ ਅੱਥਰੂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਵੇਖੇ
ਹਰ ਕੋਈ ਮੱਥਾ ਵੇਖਦਾ

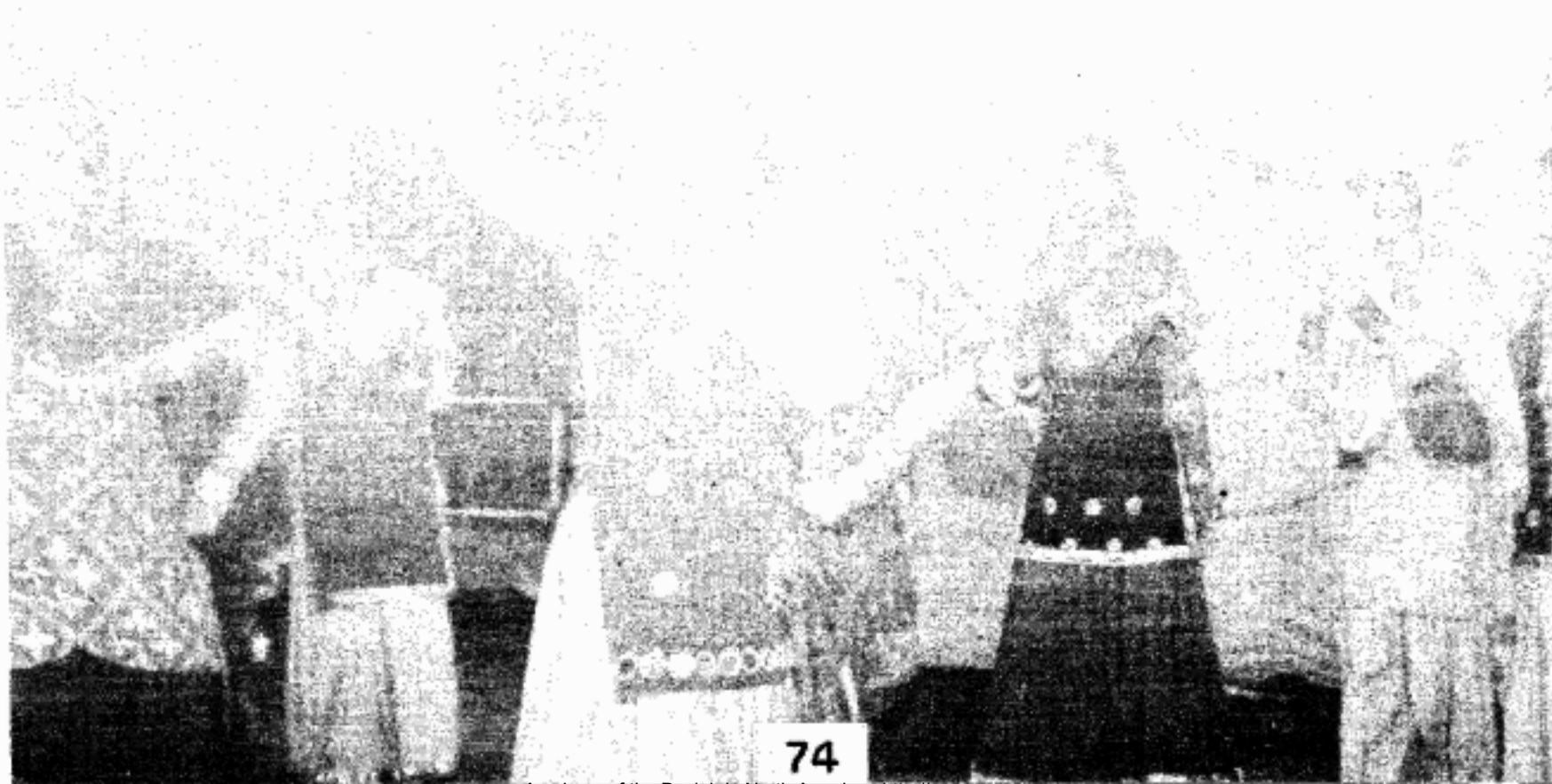
ਅਸਾਂ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਰੋ ਪਏ
ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਜੱਗ ਹੱਸਦਾ

ਗੋਰੀ ਇਸ਼ਕ ਮੁਸਾਗ ਨੂੰ ਚਿੱਥਿਆ
ਲਬਾਂ ਤੇ ਬਹਾਰ ਆ ਗਈ

ਮੈਂ ਦੋਸਤਾ ਰੰਗੀਲਾ ਹੋਇਆ
ਤਮਾਕੂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰ ਕੇ

ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਿਆ
ਕਮੀਜ਼ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲਾ ਸੁੱਟ ਕੇ

□

ਸ਼ਾਇਰੀ

ਗੀਤ

ਸੁਹਿੰਦਰ ਬੀਰ

ਰੂਪ ਦੀਏ ਰਾਣੀਏ ਤੂੰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਮਾਣ ਨੀ
ਚੰਨ ਦੀਏ ਰਿਸ਼ਮੇ ਤੂੰ ਕਰੀਂ ਨਾ ਘੁਮਾਣ ਨੀ

ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਦੇ ਤੂੰ ਸਾਹ ਅਟਕਾਂਵਦੀ
ਧਰਤੀ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਈ ਏ ਪਾਂਵਦੀ
ਤੱਕ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਫੁੱਲ ਸ਼ਰਮਾਣ ਨੀ

ਮਾਖਿਓਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੇਰੇ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਨੀ
ਕੋਇਲਾਂ ਦੇ ਸੀਨਿਆਂ 'ਚ ਪੈਣ ਜਿਵੇਂ ਹੌਲ ਨੀ
ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਸੁਰ ਨੂੰ ਵੀ ਲੱਜ ਵਿਚ ਪਾਣ ਨੀ

ਪੌਣਾਂ ਵਿਚ ਇਤਰ-ਸੁਗੰਧ ਜਾਣੇਂ ਘੋਲਦੀ
ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋਗ ਵੀ ਗਵਾ ਲਏ ਅਣਭੋਲ ਨੀ
ਘਰ ਦੇ ਨਾ ਘਾਟ ਦੇ, ਇਹ ਉਮਰਾਂ ਹੰਢਾਣ ਨੀ

ਜੋਗੀ ਤੇਰੀ ਸਿੱਕ ਵਿੱਚ ਪੈੜਾਂ ਨੇ ਮੁਕਾਂਵਦੇ
ਤੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹ ਪਏ ਨੇ ਆਂਵਦੇ
ਇਕ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਅਲਖ ਜਗਾਣ ਨੀ

ਪਲਕਾਂ 'ਚ ਖਵਾਬ ਤੇਰਾ ਸਦਾ ਰਹੇ ਤਰਦਾ
ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਗੋਹਡਿਆਂ 'ਚ ਚੰਨ ਪੈਰ ਧਰਦਾ
ਰੱਤੇ ਪਏ ਸਰੂਰ ਵਿਚ ਜਿਮੀ ਅਸਮਾਨ ਨੀ

ਨਜ਼ਮਾਂ

ਪਾਲ ਕੌਰ

ਮਛਲੀ ਸ਼ਹੁ-ਦਰਿਆ ਦੀ

ਬਰੇਤਿਆਂ ਤੇ ਨਹੀਂ ਜੀ ਸਕਦੀ ਮਛਲੀ
ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ!
ਜੀਣ ਵਾਸਤੇ, ਉਸ ਉਤਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਏ
ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ।

ਪਰ ਕੋਣ ਨੇ ਜੋ ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਨੇ
ਨਕਲੀ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ?
ਨਕਲੀ ਖੁਰਾਕ - ਨਕਲੀ ਸਾਹ
ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਟਕਰਾ
ਉਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ-ਹੈ ਬੱਸ ਪੂੰਗ ਦੀ ਪੂੰਗ।

ਹੋਵੇ ਸਰੋਵਰ ਵੀ ਭਾਵੇਂ
ਪਰ ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਏ
ਕਿਨਾਰੇ ਛੂਹ-ਛੂਹ ਪਰਤਣ ਦੀ ਆਦਤ!

ਕੋਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਏ
ਮਛਲੀ ਸ਼ਹੁ-ਦਰਿਆ ਦੀ-
ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਦੀ ਛੋਹ-ਮੋਹ ਤੋਂ ਮੁਕਤ
ਜਾਲ ਤੋਂ ਨਿਡਰ
ਲੰਮੀਆਂ ਵਾਟਾਂ ਦੀ ਤੈਰਾਕ
ਜਾ ਉਤਰਦੀ ਏ ਸਾਗਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ।

ਬਰੇਤੇ ਤੇ ਪਈ ਮਛਲੀ ਕੋਲ
ਕੁਝ ਪਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ
ਜੀਣ ਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ!
ਲੈ ਜਾਵੇ ਮਾਛੀ ਕੋਈ
ਵਪਾਰੀ ਕੋਈ!
ਜਾਂ ਵਹਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇ ਲਹਿਰ ਕੋਈ-
ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਛਿਣ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਏ
ਮਾਰ ਦੇਵੇ ਛਾਲ ਆਪ ਹੀ ਅੰਦਰ
ਤੇ ਹੋ ਜਾਵੇ
ਮਛਲੀ ਸ਼ਹੁ-ਦਰਿਆ ਦੀ।

ਤੀਲਾ-ਤੀਲਾ

ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ
ਤਾਂ ਰੁਸ ਕੇ ਕਿਸੇ ਆੜੀ ਨਾਲ
ਤੋੜ ਦੇਂਦੀ ਸਾਂ ਤੀਲਾ!

ਫਿਰ ਤਿਣਕਾ ਤਿਣਕਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੇ
ਅਸੀਂ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਸਾਂ ਸਾਹਵੇਂ
ਵੱਟਦੇ ਘੁਰੀਆਂ
ਮਾਰਦੇ ਮੁੱਕੀਆਂ
ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਵਜਾਉਂਦੇ
ਪਾ ਲੈਂਦੇ ਗਲਵਕੜੀ!

ਫਿਰ ਲਭਦੀ ਸਾਂ ਕੋਈ ਚੂੜੀ ਦਾ ਟੋਟਾ
 ਉਹਦੀ ਤਲੀ ਤੇ ਭੰਨ ਕੇ ਵੇਖਦੀ
 ਟੋਟਾ ਟੁੱਟਦਿਆਂ
 ਜਿੰਨਾ ਬਰੀਕ ਕਣ ਬਣਦਾ
 ਮੰਨਦੇ ਅਸੀਂ
 ਉਤਨਾ ਡੂੰਘਾ
 ਉਤਨਾ ਕਰੀਬੀ ਹੈ ਪਿਆਰ!
 ਪਰ ਵਰ੍ਹਾ-ਦਰ-ਵਰ੍ਹਾ
 ਅਕਲਾਂ ਦੇ ਭਰ ਗਏ ਨੇ ਖੂਹ ਇਸ ਕਦਰ
 ਜਮਦੀ ਜਮਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ ਚਟਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਕਿ ਖਿਲਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅੰਦਰ ਤੀਲ੍ਹਾ ਤੀਲ੍ਹਾ
 ਪਰ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦੀ ਮੈਂ ਇਕ ਤੀਲ੍ਹਾ!

ਪਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ
 ਦੇ ਕੇ ਮੋਢਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ
 ਸਾਹਵੇਂ ਬੈਠੀ
 ਤੋੜ ਤੋੜ ਤੀਲੇ ਕਈ
 ਪਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਬਲਦੇ ਸਿਵੇ ਵਿਚ!

ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ ਮੈਂ
 ਗੁਆ ਬੈਠੀ ਹਾਂ ਝੂਠੀ ਲੜਾਈ
 ਤੇ ਸੱਚੀ ਗਲਵਕੜੀ!
 ਐਸਾ ਚੀੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ
 ਮੇਰੀ ਚੂੜੀ ਦਾ ਟੋਟਾ
 ਕਿ ਟੁੱਟਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ
 ਨਹੀਂ ਭੁਰਦਾ ਜ਼ਰਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਭੋਰਾ!
 ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ
 ਕੱਚ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਬਰੀਕ ਟੁਕੜੇ
 ਉਤਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
 ਤਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆ ਵਿਚ!

ਉਠਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਟੀਸ
 ਮਿਲਾਂਉਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਹੱਥ
 ਖਿਲਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤੀਲ੍ਹਾ-ਤੀਲ੍ਹਾ
 ਜੋੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤੀਲ੍ਹਾ-ਤੀਲ੍ਹਾ!

ਨਜ਼ਮਾਂ

ਪਰਮਜੀਤ ਸੋਹਲ

ਬੋਹੜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੀੜਿਆਂ ਦਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ਼

ਬੁੱਢੇ ਬੋਹੜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ
 ਰੀਲੂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੈਂ ਜਦ ਮੁੜਿਆਂ ਘਰ ਨੂੰ
 ਤਾਂ ਵੀਹ-ਪੱਚੀ ਕੀੜੇ
 ਮੇਰੀ ਪੱਗ ਤੇ ਕਮੀਜ਼ 'ਚ ਉਲਝ ਕੇ
 ਆ ਗਏ ਮੇਰੇ ਘਰ
 ਮੈਂ ਝਾੜਿਆਂ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰਸ਼ ਤੇ
 ਫਿਰ ਬੁਹਾਰ ਬਾਹਰ ਕੀਤਾ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓਂ
 ਉਹ ਚੜ ਗਏ ਕੰਧਾਂ ਤੇ
 ਨਹੀਂ ਰਲ ਸਕਣਗੇ ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਇਕੱਠ 'ਚ
 ਨਵੇਂ ਭੋਣਾਂ ਨਾਲ ਰਚ ਮਿਚ ਜਾਣਗੇ
 ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਉਦਰਣਗੇ ਬੋਹੜ ਨੂੰ ਭਾਲਣਗੇ
 ਥੋ ਫਿਰ ਸਭ ਭੁੱਲ ਭੁਲਾ ਜਾਣਗੇ।

ਕੀੜਿਆਂ ਲਈ
 ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ
 ਬੋਹੜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ
 ਪਰ ਕਿੱਥੇ ਹੋਣਗੇ ਉਹ
 ਕਿਹੜੇ ਰਾਹਾਂ 'ਚ ਚੁੱਲ ਗਏ ਹੋਣਗੇ

ਰੂਪ ਬਸੰਤ ਵਾਂਗ
 ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਭਟਕੇ ਹੋਣਗੇ
 ਬੋਹੜ ਤੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਕੇ
 ਕੀੜੇ ਜੋ ਆ ਗਏ ਸੀ
 ਮੇਰੇ ਕਪੜਿਆਂ 'ਚ ਉਲਝ ਕੇ
 ਮੇਰੇ ਘਰ।

ਬੋਹੜ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ

ਬੁੱਢੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਪੱਤੇ
 ਓਨੇ ਕੀੜੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰਨ
 ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਨਗਰੀ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ
 ਮੋਟਰ ਗੱਡੀਆਂ ਟਕਰਾਉਣ ਆਪਸ ਵਿਚ
 ਪਰ ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਐਕਸੀਡੈਂਟ
 ਉਹ ਡਿਗਦੇ ਬੁੱਢੇ ਬੋਹੜ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣਾਂ ਤੋਂ,
 ਪੱਤਿਆਂ ਤੋਂ
 ਬੋਹੜ ਦੀ ਲੰਮੀ ਲਮਕਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ
 ਪਰ ਕੁੱਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
 ਮੁੜ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਉਹ
 ਬੁੱਢੇ ਬੋਹੜ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇ। □

ਸ਼ਾਇਰੀ

ਨਜ਼ਮਾਂ

ਸ਼ਮੀਲ

ਅਕਾਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ

ਅਕਾਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ
ਬਿਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਸ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ

ਅਕਾਸ਼ ਹਰ ਜਗਹ ਮੌਜੂਦ ਹੈ
ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ
ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ
ਮੈਂ ਹਰ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਕਾਸ਼ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ
ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਬਿਨਾ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ
ਸਾਰੇ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚੋਂ

ਅਕਾਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਝਲਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਅਕਾਸ਼ ਦਿਸਦਾ ਹੈ
ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਵਿਚ
ਕਿਤੇ ਧੁੰਧਲਾ, ਕਿਤੇ ਰੌਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕਣੀ

ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਇਨਸਾਨ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਚਿਤਰਾਂ
ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਵਾਂ
ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਪਿਆਰ ਦੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ
ਇਕ ਨਾਦ, ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਹੈ ਨਿਰੰਦਰ
ਨਬਜ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਣੀ ਫੈਲੀ ਹੈ

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਨਾ ਕਹਿ
ਤੇਰਾ ਅੱਧਾ ਅਧੂਰਾ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਬੇਤਸਵੀਰੇ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ
ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ?

ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ
ਬਿਨਾਂ ਕੰਨਾਂ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ

ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪੰਛੀਆਂ ਚੋਂ ਫੁੱਲਾਂ ਚੋਂ
ਹਵਾਵਾਂ ਚੋਂ ਤੇਰੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਲੱਭਦਾਂ

ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਚੋਂ ਤੇਰਾ ਟਿਕਾਣਾ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ
ਧਰਤੀ ਦੀ ਥਰਥਰਾਹਟ ਚੋਂ
ਤੇਰੀ ਗੂੰਜ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ

ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਕੇ
ਤੇਰੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾਂ
ਪਰ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਕਿ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ

ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਾਧਨਾ ਅਟਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਫੇਰ ਲੈ ਜਾਈਂ ਮੈਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ
ਨਿਰਾਕਾਰਤਾ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ
ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇਹ

ਤੇਰਾ ਅੱਧਾ ਅਧੂਰਾ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ

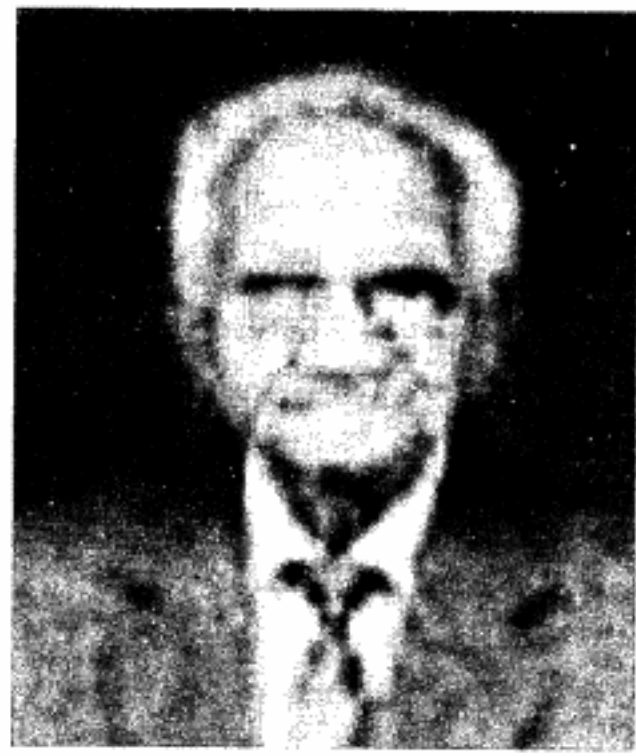
ਛੁਪਾ ਲੈ ਦਿਲ ਵਿਚ

ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਕ ਨਾਂ ਕਹੀਂ
ਪਿਆਰ ਮੇਰਾ ਤੂੰ ਛੁਪਾ ਲੈ ਦਿਲ ਵਿਚ,
ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ
ਬਾਹਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਹੈ
ਇਹ ਐਵੇਂ ਦੀਵਾ ਜਿਹਾ
ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਲੋਅ ਹੈ
ਇਹ ਮਸ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੇਗਾ
ਬਸ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਟਿਮਟਿਮਾਏਗਾ

ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਪਕੜ ਲੈ
ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਕੋਈ ਡਰੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਨੂੰ
ਪਕੜਦੀ ਹੈ
ਲੁਕਾ ਲੈ
ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਸਿਆਹ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ
ਇਹ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਬਲਦਾ ਰਹੇਗਾ ਖਾਮੋਸ਼
ਤੜਕੇ ਦੇ ਤਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਰਾਹ
ਦਰਸਾਏਗਾ

ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਲੈ
ਬਾਹਰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਹੈ।

□

ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨਾ ਸਮਝ ਬੈਠਣਾ

ਕਨੁਈਆ ਲਾਲ ਕਪੂਰ

ਦੇਹ ਨਰੋਈ ਰਵੇ, ਤੇ ਵਢੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਅੜੀ ਟੱਗਾ ਲਾਈ ਰਖਦੈ। ਸਿਤਾਰ-ਸਰੰਗੀ ਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ, ਗਜ਼ਲ-ਗੋਈ, ਕਲਮੀ ਖਾਕਾ-ਕਸ਼ੀਆਂ, ਹਸੀਨਾਵਾਂ 'ਚ ਬੈਠਣ-ਉੱਠਣ, ਟੁਚਕਰਬਾਜ਼ੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਖੁਸ਼ਬਾਸੀਆਂ। ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਇਹ ਵਾਧਾ ਵੀ ਹੁੰਦੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਛਮਕ-ਛੱਲੇ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਓ ਜਾਂ ਮਟਕਦੇ ਚੂਲੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਥਪਕਾ ਦਿਉ ਤੇ ਰੂਪਨ ਦਿਓਲ ਵਾਲਾ ਲੱਛੜਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਧਰੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਆਉਣ ਜਾਣ ਬਣ ਜਾਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਲੱਕ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਬੇੜਨ ਜੋਗੀ ਹਹਿ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਾਕਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਾਦਿਲ, ਜਿਹੜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਫਿਲ ਅਜਾਈ ਕਰਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਧੂ-ਉਮਰ ਫਿਤਰਿਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦੋਆਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ। ਹੋਰਾਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲਾ ਦਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕਲੁ ਸੁਫਨੇ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਭਾਪੇ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ -

“ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਜੀਉਣੈ। ਸਾਡੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਤੱਕਦਿਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨਕੱਜੇ ਲੀੜੇ ਪਾਓਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਕਿਓਂ ਨਾ ਅਸੀਂ ਵੀ ਸ਼ਰਮ ਮਾਰੇ ਦੱਬੀਆਂ ਘੁੱਟੀਆਂ ਕਹਕਹੇ-ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਨੰਗੇ ਤੇੜੀਂ ਕਤਾਬੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸਨਦ ਕਰ ਜਾਈਏ! ਆਉਂਦੀਆਂ ਪੀੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹ ਮਜ਼ੇ ਲੁੱਟਣਗੀਆਂ।”

ਨੱਬੇ ਟੱਪਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੂ ਪਰ ਯਾਰ ਦੀ ਖੇੜੇ-ਮੱਲੇ ਤਬੀਅਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਕਦੀ ਕਦੀ ਪੱਨੇ ਯਾਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਜਾ ਬੈਠੀ ਏ। ਕਲ ਸ਼ਾਬਰ ਮੀਆਂ (ਸੱਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣੈ) ਕਫਲਿੰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣ ਆ ਬੈਠਾ। ਕੇ.ਏਨ. ਸਿੰਘ (ਐਕਟਰ) ਵਾਕਣ ਲੰਮਾ ਚੇਹਰਾ, ਚੁਸਤ ਚਲਾਕ ਅੱਖਾਂ, ਮਚਲੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੀ ਚੁੱਪ। ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਵਜ਼ਾ-ਕਤਾ।

“ਸ਼ਾਬਰ ਮੀਆਂ, ਕਹੀਂ ਪਾਸ ਹੀ ਮੈਂ ਰਹਤੇ ਹੋ?”

“ਜੀ ਹਾਂ। ਫ਼ਾਤਮਾ ਬੀਬੀ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਏ ਅਪਨੇ ਪਾਸ।” ਪੰਨਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਚਾਬੀ ਦੇ ਗਈ ਸੀ ਇਹਨੂੰ। ਜਦ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੀ ਬੈਠੈ। ਬਣਵਾਈ ਵੱਜੋਂ ਦੱਸ ਰੁਪਈਏ ਫ਼ੜ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ-

“ਸੇਠ, ਮੈਂਨੇ ਜਾਨ ਲਗਾ ਦੀ ਈਨੇ ਤਰਾਸ਼ਨੇ ਮੇਂ ਔਰ ਸਿਰਫ਼ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਰਹੇ ਹੈਂ ਆਪ?”

“ਠੀਕ ਨੇ। ਬਾਕੀ ਮਾਲ ਲਿਆਏਂਗਾ ਤੇ ਦੇਖ ਲਾਂਗੇ।”

ਨੋਟ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਲ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਸ਼ਾਬਰ ਮੀਆਂ ਨਿਆ ਨੋਟ ਏ, ਇਸ ਕਾ ਕਿਆ ਦੇਖਣਾ ਹੈ?”

“ਸਾਹਿਬ ਜਬ ਲੱਦਾਖ ਮੇਂ ਬੇਪਾਰ ਚਲਤਾ ਥਾ, ਕਹਤੇ ਹੈਂ ਇਨਕੇ ਬਜ਼ੁਰਗੋਂ ਨੇ ਕੁਛ ਅਪਨੇ ਨੋਟ ਭੀ ਫੁਪਵਾਏ ਥੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨਹੀਂ ਮੇਂ ਏਕ ਹਮੇਂ ਨਾ ਟਿਕਾ ਦੀਆ ਹੋ” ਕਹਿਕੇ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਇਆ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਬਜ਼ੁਰਗਾਨਾ ਮਤਾਨਤ ਨਹੀਂ ਇਹਦੇ ਲਖਨਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ।

“ਸ਼ਾਬਰ ਬੁਾਈ, ਬੀਵੀ ਬੱਚੇ ਸਬ ਸਾਥ ਹਵੇਲੀ ਮੇਂ ਰਹਤੇ ਹੈਂ?” ਚੁੱਪ ਜਿਹਾ ਹੋ ਰਿਹਾ।

“ਇਹ ਕੀ ਬੋਲੇਗਾ। ਦੱਸ ਨਿਕਾਹ ਕਰਾ ਚੁਕੈ। ਇਕ ਵੀ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੱਸੀ। ਬਸ ਇਕ ਨੂੰ ਰਖੈਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਪਰ ਕਮਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੂ।”

“ਲਾਲਾ, ਹਮਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮਤ ਖੁਲਵਾਓ।”

“ਕਿਉਂ ਏ ਗ਼ਲਤ ਏ?”

“ਗ਼ਲਤ ਤੇ ਯੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਏ ਕਿ ਬੁਢੇ ਲਾਲਾ ਕੀ, ਏਕ ਨਈਂ ਤੀਨ ਏਂ - ਜੈਪੁਰ ਵਾਲੀ, ਬੰਬਈ ਵਾਲੀ, ਔਰ ਅੰਬਰਸਰਨੀ।”

“ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ ਤੇ ਚਲਤਾ ਹੋ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹੁਨਰਮੰਦ ਤੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸੁਚੈ, ਓਨਾਂ ਹੀ ਮੂੰ-ਫੱਟ।”

ਯਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਲੋਹਾਰ ਠੇਕੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੋ ਬੁਰਕਾਪੋਸ਼ ਦਫ਼ਤਰ ਆਈਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ-

“ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਵਲੀ ਮਹਮੱਦ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਂ। ਅਰਜ਼ ਏ ਕੇ ਇਨ੍ਹੀ ਠੇਕੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਸਾਰੇ ਯਕਮੁਸ਼ਤ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਪਿਛਲੀ ਵਾਰੀ ਮੋਟੀ ਰਕਮ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹੀ ਵਿਆਹ ਲਿਆਇਆ ਸੀ (ਨਾਲ ਖੜੀ ਵੱਲ ਹੱਥ ਕਰਕੇ)। ਇਕੱਠੀ ਰਕਮ ਮਿਲਣ ਤੇ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਤੀਜੀ ਨਾ ਵਿਆਹ ਲਿਆਵੇ।” ਉਮਰ ਨੂੰ ਝਾਂਸਾ ਦੇਂਦੀ ਆਸ਼ਕਾਨਾ ਵਜ਼ਾ-ਕਤਾ। ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਤਾਰਾਂ ਰਲੀਆਂ ਜੁਲਫਾਂ। ਹਰਮਸਰਾਂ (ਬਿਗਮ-ਬਾਨਾ) ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਲੱਕ ਬੰਨੀ ਬੈਠਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਗਿੱਲ ਦਾ ਤਾਇਆ ਵੀ ਇਕ ਹਯਾਤੀ ਅਜੂਬਾ ਏ। ਵਿਗਤਿਆ ਦਾਰੂਬਾਜ਼। ਪੀ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਖੇੜੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੋ ਹੀ ਠਿਕਾਨੇ ਨੇ ਇਹਦੇ- ਠੇਕਾ ਜਾਂ ਥਾਣਾ। ਅੱਸੀ ਟੱਪਿਆਂ ਛੇ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸੂ। ਪੀ ਕੇ ਮੂਧਰੇ ਮੂੰਹ ਪਏ ਨੂੰ, ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਜਮਰਾਜ ਉੱਪਰ ਲਿਜਾਨ ਨੂੰ ਆ ਚੁੱਕੈ। ਓਦੇ ਖਲੋਤਿਆਂ, ਦਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸੱਪ ਵਾਕਨ ਵਿਸ਼ ਘੋਲਦਾ, ਫੇਰ ਪਾਸਾ ਵੱਟ ਲੈਂਦੈ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਓਹਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣੈ “ਪਾਣੀ 'ਚ ਡੁੱਬਾ ਤਾਂ ਕੰਡੇ ਆ ਲਗਦੈ ਪਰ ਸ਼ਰਾਬ 'ਚ ਡੁੱਬਾ ਉਬੱਰਦਾ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ। ਪਰ ਤਾਇਆ ਸ਼ਰਾਬ 'ਚ ਚੱਪੂ ਮਾਰਦਾ ਸਵੇਰੇ ਫੇਰ ਕੰਡੇ ਦਾਤਨ ਚੂਲੀ ਕਰਣ ਆ ਬੈਠਦੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਮਿਲਨ ਆਇਆ। ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਵਲ ਤਰਸ ਖਾਂਦਾ, ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ “ਯਾਰ, ਪਿਓ ਤੁਹਾਡਾ ਰਾਧਾਸਵਾਮੀ ਹੋਇਆ ਬੈਠੈ। ਇਹਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪੀਣੀ ਪੈਂਦੀ ਏ।”

ਅਮਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਸੌਹਰੇ ਦਾ ਬਾਬਾ ਮੂੰਹ ਹਨੇਰੇ ਉਠ ਪੈਂਦਾ। ਸਿਖਰਲੀ ਛੱਤ ਤੇ ਡਿੱਗ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਕੋਠਿਆਂ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਜਗਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ -

“ਓਏ ਜਗਤਿਆ ਉੱਠ, ਗਾਂ ਲਈ ਗੁਤਾਵਾ ਕਰ। ਰਾਤੇ ਦੀ ਭੁੱਖੀ ਏ।”

“ਓਏ ਵਰਿਆਮਿਆਂ। ਜਾ ਵੇਖ ਪਾਠੀ ਜਾਗ ਗਏ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਆਈ ਅਜੇ।” “ਮੋਮਿਆ! ਮੰਦਿਰ ਦੀ ਘੰਟੀ ਕਦ ਦੀ ਵੱਜ ਗਈ ਏ ਤੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਠਿਆ ਨਹੀਂ। ਸੱਚਮੁੱਚ

ਕਾਲਾ ਬਾਮੁਨ ਏਂ। ਕਲੂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਠਾਕਿਆ ਸੀ ਕੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਉੱਠ ਪਿਆ ਕਰ ਪਰ ਤੈਨੂੰ 'ਦੋ ਪਈਆਂ ਵਿੱਸਰ ਗਈਆਂ, ਭਰੂਵੇ ਦੀਆਂ ਦੂਰ ਬਲਾਵਾਂ”

ਸਾਮੁਣੇ ਗੋਂਗਲੂ ਪਠਾਨ ਦਾ ਇਦੇ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚਾ ਕਬੂਤਰਾਂ ਦਾ ਛੱਜਾ।

“ਓਏ ਪਠਾਨ ਦੀ ਔਲਾਦ, ਉਠ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਪਾ। ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਡਾਰੀਂ ਪੈ ਜਾਣਗੇ”

“ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਲਾਮ”

“ਜੀਓਂਦਾ ਰਓ, ਜਵਾਨੀਆਂ ਮਾਣ। ਯਾਰ ਚੀਨੇ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਕਹੋ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਆਵੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅੱਖ ਨਾ ਰੱਖ ਬੈਠੇ। ਮੇਰਾ ਅਜੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗੜਿਆ। ਵਾਹ ਵਾਹ ਜੀ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਏ ਏਥੇ।”

ਇਕ ਸੌ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਓਮਰੇ ਵੀ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਸੀ।

ਕੋਈ ਕੋਈ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਵੀ ਵਢੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਦਾਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਜੀਉਣ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਬੜਾ ਗਿਆਨੀ-ਧਿਆਨੀ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਉਮਰ ਕੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜੋਤਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਵੀ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਬੁਝਾਰਤ ਓਦ੍ਹਾ ਪਿੱਛਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਜੇ ਮੈਂ ਏਨੀਆਂ ਪਾਠ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਲਈਆਂ ਨੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਢੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਲਾਂ ਦੀ ਸੂ ਲੈਣ ਲਈ ਭਿਰਗੂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਰਕੇ ਵੀ ਫੋਲਫੂਲ ਆਇਆਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਅਖ਼ੀਰ ਹਰਦਵਾਰ ਪਾਂਡਿਆਂ ਕੋਲ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ-ਦਰ-ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਫੋਲ ਮਾਰੀਆਂ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਮੱਧਮ ਜਿਹਾ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲ ਗਿਆ-

“ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੁਰਾ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਜ਼ੀਗਰ ਹੁੰਦੇ ਸੇ।”

ਸਾਰੀ ਖੁਮਾਰੀ ਲਹਿ ਗਈ। ਪਿੰਡ ਆ ਬੈਠਾ। ਉਮਰ ਭਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰਾ ਆਇਆ ਸੀ।

ਉਮਰ ਤੇ ਆਪਾਂ ਵੀ ਬਥੇਰੀ ਭੋਗ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਨਵੇਂ ਦਿਨ ਨੂੰ ਰੱਬੋਂ ਆਇਆ ਤੋਹਫਾ ਜਾਣ, ਪੇਕਿਓਂ ਆਈ ਪੰਜੀਰੀ ਜੀਵੇਂ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਕਰਕੇ ਖਾਈਦੀ ਏ, ਵਾਧੂ ਮਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਪਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਕੇ ਕੱਮੀਕਾਜੀ ਜਾ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਪਣੇ ਅਰਥ, ਬੌਤਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਾਂਦਿਆਂ ਲੋੜਾ ਪੈ ਜਾਂਦੈ। ਚਾ-ਸ਼ਾਹ ਪੀ ਕੇ, ਯਾਰਾਂ 'ਚ ਕਹਕਹੇਬਾਜ਼ੀ ਮਾਰਣ ਜਾ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਰੂਹਾਨੀਅਤ (ਮਾਰਫਤ) ਦੀ ਲਪੇਟ 'ਚ ਕੱਸੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੋ ਵੀ ਆ ਬੈਠਦੇ ਨੇ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਠੱਠੇਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੁਖਾਂਦੀ। ਉੱਠ ਕੇ ਪਰੇ ਜਾ ਬੈਠਦੇ ਨੇ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਕੇ ਫ਼ੇਰ ਕੋਲ ਲਿਆ ਬਿਠਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਣੀ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਜਣਾਂ 'ਚ ਬੈਠਿਆ ਬੀਤ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਹਮਉਮਰਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਕੀ-ਘਸੁੱਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਅੱਧੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਆਂਡਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਅਪਣੀ ਖੁਸ਼-ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਰਾਹੀਂ, ਚੰਗੇ-ਬੁਰੇ ਸੱਬ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਗਰਵੀਦਾ ਬਨਾਂਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਮਗਰ ਕਈ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਤੇ ਮਜ਼ਾਜ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਣੋਂ ਨਹੀਂ ਝੱਕਦੇ। ਜੇ ਅਗਲਾ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਸੂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੱਥੀਂ ਸਿਯਨ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਤਾਲਵਾਰ ਦਾ ਪਿਉ ਪਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਗੁੰਡੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੂਕਾ ਫੂਕਾ। ਡੱਬੀ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦੀ ਲਿੱਤੀ। ਇਕ ਕੱਢ ਕੇ ਲਾਇਆ। ਬਾਕੀ ਡੱਬੀ ਖੀਸੇ 'ਚ ਪਾਈ ਤੇ ਤੁਰਣ ਲੱਗਾ।

“ਪੈਸੇ ਤੇ ਦੇ ਜਾ?”

“ਤੂੰ ਕੋਣ ਏਂ ਬੁੜਿਆ ਪੈਸੇ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ? ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਤੂੰ।”

ਬਾਹੋਂ ਜਾ ਫ਼ੜਿਆ।

“ਪੈਸੇ ਕੱਢ ਨਹੀਂ ਤੇ ਹੁਣੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾ ਦੈਨਾਂ।” ਝਟਕੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪਰੇ ਚਾ ਕੀਤਾ, ਨਾਲੇ ਧੱਪਾ ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ ਸੂ। ਲਾਲਾ ਸ਼ੋਲੇ ਵਾਂਗ ਭਬਕ ਉੱਠਿਆ। ਬਰਫ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ ਸੂਆ ਖਿੱਚ ਤੁੰਨਿਆ ਸੂ ਓਦੀ ਬਾਂਹ ਵਿੱਚ।

“ਪੈਸੇ ਦੇਣੋਂ ਬਗੈਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੇਂਦਾ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ।”

ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਹਿਮ ਗਿਆ। ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਦਸਾਂ ਦਾ ਨੋਟ ਕੱਢ ਕੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਬਾਕੀ ਫੇਰ ਲੈ ਜਾਂਗਾ।” ਮਹੀਨਾ ਭਰ ਓਧਰੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਿਆ।

ਸੁਲਤਾਨ ਚਾਚੂ ਵੀ ਅਪਣੇ ਵਕਤਾਂ ਦੀ ਕਿਆਮਤਖ਼ੇਜ਼ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਸੀ। ਭਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਖਿਲੜ-ਖਲੇਰੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸਾਂਝ ਵਾਕਣ ਅਜ਼ਾਦ। ਕਿਸੇ ਵਲ ਰਕਮ ਫ਼ਸ ਜਾਏ, ਕੋਈ ਕਾਰੀਗਰ ਅੱਖਾਂ ਦਿਖਾਣ ਡੈ ਪਏ। ਕੋਈ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਚੁੰਜਾਂ ਮਾਰਨ ਆ ਬੈਠੇ, ਸੁਲਤਾਨ ਚਾਚੂ ਨੇ ਜਾ ਗਰਦਨੋਂ ਫ਼ੜਨਾ। ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਰਾਹ ਰੋਕੀ ਖੜਾ ਹੋਵੇ, ਉਹਦੀ ਕੋਠੀ ਤੇ ਟੋਕਰਾ ਫ਼ਲਾਂ ਦਾ ਲੈਕੇ, ਉੱਚੀ ਸਾਰੀਂ 'ਸਲਾਮ' ਜਾ ਬੋਲਣੀ। ਨਾਲੇ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਕਹਿਣਾ -

“ਹਜ਼ੂਰ! ਬੱਚਿਆਂ ਵਲੋਂ ਨਿਆਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਣ ਬਹਾਨੇ ਅਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਰਾਣ ਆਇਆਂ। ਕੋਈ ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇ ਤੇ ਬੰਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਏ।”

ਦੋ ਸ਼ੌਂਕ ਹੀ ਰਹੇ ਨੇ ਇਹਨੂੰ- ਰੱਬ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰੀਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪੇਚ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇਣੀ। ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗ਼ੁਲ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਝਬ 'ਚ ਬਣਵਾਹ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਗੱਲ ਸਿਰ ਤੇ ਆ ਪਵੇ ਤੇ ਲਾਠੀ ਵਾਂਗ ਕੱਢ ਮਾਰਨ। ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ-

“ਪਿਉ ਵਾਕਣ ਬਾਉਗਿਰੀ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਨੰਗ-ਭੁੱਖ ਝਲ ਲਈਂ ਪਰ ਕੰਮ ਅਪਣਾ ਈ ਕਰੀਂ। ਕੱਖੋਂ ਲੱਖ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਸਫ਼ੇਦ ਮੋਤੀਆਂ ਜਹੀ ਝੱਸ ਮਾਰਦੀਆਂ ਭਰਵੀਆਂ ਜੁਲਫਾਂ, ਦਹਿਸ਼ਤਖੇਜ਼ ਮੁੱਛਾਂ, ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼। ਪਝੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਮਸਾਂ ਪੰਝਾਵਾਂ ਦਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਗੜਿਆ ਓਹਦਾ।

ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲਾਫ਼ਾਨੀ ਸ਼ੈਹ ਸੀ। ਪੰਦਰਾਂਹ-ਵੀਹ ਕਿਸੇ ਬਾਰਾਂ-ਸਾਲੀ ਕੁੰਭ ਤੇ ਦੱਬਦਬਾ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ ਹਰਨਾਮਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਜੀਉਂਦੈ। ਦੋਹਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਦਾ, ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਗੋਲੀਆਂ ਰੋਕਦਾ ਅਪਣੇ ਤੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਂਦਾ ਰਿਹੈ। 'ਚੰਨੀ ਦਾ ਬਾਬਾ' - ਪਠਾਨੀ ਸਾਫ਼ ਰੰਗ, ਦਰਮਿਆਨਾ ਕੱਦ, ਗੁੰਦਵੇਂ ਅੰਗ, ਬੇਫ਼ਿਕਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਖ਼ਰਾਮਾ ਟੋੜ! ਮਲਮਲ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਲਟਕਦਾ, ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਮਸੀਤੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਯਾ ਮੰਦਰ, ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਅੱਗੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਜਾ ਖਲੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਕੁੜਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿੰਦਾ। ਮਸਾਂ ਚੱਵੀਆਂ-ਪੱਚੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਰੰਡਾ ਹੋਈ ਫ਼ਿਰਦਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਬਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। 'ਚੰਨੀ' ਇਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਦੋਂ ਨਿਆਣਾ ਸੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਪੋਤੇ-ਦੋਤਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ-ਦਿਖੀ ਇਹ ਵੀ ਜਵਾਨ-ਜਹਾਨ ਪਿਉ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸੱਦਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਸ-ਪਾਸ ਦੇ ਵੀ ਇਹਨੂੰ ਚੰਨੀ ਵਾਕਣ ਬਾਬਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਵਚਾਰੇ ਸਾਰੀ ਜੁਆਨੀ ਬਾਬਾ ਸਦੀਂਦਿਆਂ ਈ ਗੁਜ਼ਾਰੀ। ਇਸ ਜਾਹਲੀ ਨਾਂ ਦੇ ਓਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਟੱਬਰਾਂ ਨਾਲ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੀ ਦੀ ਟੱਬਰਦਾਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਮਰਦਾਵੀਂ ਖੋਹ ਨੂੰ ਨਬੇੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਪਾਣ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਛੋਟੇ ਕਰਜ਼ੇ ਵੀ, ਟੁੰਬ-ਛੱਲੇ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਯਾ ਜੱਚਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਉਂ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੁਰਾਏ ਹੋਏ ਪਲਾਂ ਨਾਲ ਈ ਬੀਤਦੀ ਰਹੀ।

ਕਬਾੜੀਏ ਦੇ ਧੰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਬਥੇਰਾ ਕਮਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਨੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਕਲ-ਪੁਰਜ਼ਾ ਕਿਤੋਂ ਨਾ ਮਿਲਦਾ, ਓ ਇਹਦੇ ਕਬਾੜਖਾਨੇ ਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਬਹਾਨਿਓਂ ਮੂਹ-ਮੰਗੇ ਪੈਸੇ ਝਾੜ ਲਿੰਦਾ ਅਗਲੇ ਕੋਲੋਂ। ਅਸੀਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਇਹਦੇ ਨਸ਼ੀਗ ਜਏ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਆਏ ਸਾਂ। ਟੁੱਟੀਆਂ ਭੱਜੀਆਂ

ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬੱਤੀ ਲਵਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇਸਨੇ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਟਰਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗਨੁਮਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਕਸ਼ ਪਹਲੂ ਸੀ ਮਜਮਾ-ਅੜਾਈ। ਕਿਸੇ ਵਕਤੀ ਖਬਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀ ਆਗੂ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਤੇ ਮਾਤਮ ਮਨਾਣ, ਸੜਕ ਤੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰ ਮਾਰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿੰਦਾ। ਇਹਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬਜ਼ਾਰ ਤਮਾਸ਼ਾਗਾਹ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਨ੍ਹੀ ਹਯਾਤੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਕੱਟ ਗਿਏ। ਹਰ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਰਲਮਿਲ ਕੇ। ਗੁਰਦਵਾਰਿਓਂ ਕੜਾਹ ਪਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਮੰਦਰੋਂ ਭੋਗ ਲੈਣ ਜਾ ਖਲੋਂਦਾ। ਮਸੀਤ ਤੇ ਗਿਰਜਿਓਂ ਸੁੱਚੇ ਮੂੰਹ ਮੁੜ ਆਉਣਾ ਠੀਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਬੁੜ੍ਹੇ ਸਾਂਝ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਮੂੰਹ ਮਾਰ ਬਹਿੰਦਾ ਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਚੰਨੀ ਦੇ ਬਾਬੇ ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਰਬੱਟੂ ਹੀ ਗਲ ਲਟਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਦੋਆਨ ਕੁਹੱਗ ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹਾਣੀ ਸੀ। ਕਦੀ ਪੀਣ ਵੀ ਆ ਵੜਦਾ ਸੀ। ਅਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਕਾਫ਼ਰ ਨੇ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਸੀ ਹੀ। ਹੁਣ ਜਨੂਨੀ ਵੀ ਸਦੀਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਚੀਚਕ ਨੇ ਸ਼ਕਲ ਖੱਖੜ ਖਾਦੀ ਤੇ ਕੀਤੀ ਦੀ ਸੀ। ਖੱਬਾ ਬਜ਼ਾਰ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਯਾਰ ਦਾ। ਅੱਦਬਣੀ (ਕੀਚ ਕਝੋਲ ਮਾਰੀ) ਸ਼ਕਲ, ਮੋਹਣੀ ਬੁੱਧੀ, ਅੱਖੜ ਬੋਲਗੱਤ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਨ-ਕਜਾਂਹ ਕਾਰਣ ਵਿਆਂਦਰ ਮੂੰਡੇ ਦਾ ਵਰ-ਘਰ ਖੁੱਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੱਚੇ-ਵਰੀਂ ਪੀਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੀ ਕੇ ਅੰਟ-ਸ਼ੰਟ ਬਕਦੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਜੀਉਣ ਜੋਸ਼ਤੀ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰਹਾਂ ਕੁਟਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਦਾ ਸੱਜੀ ਉਂਗਲ ਕਲਮ ਫੜਨੋਂ ਆਰੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ। ਭੈੜਾ ਚੰਗਾ ਜੋ ਵੀ ਸੀ, ਮਾਂ ਦਾ ਜਗ-ਜਹਾਨ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਡਿਗਦਾ ਢਹਿੰਦਾ ਆ ਵੜਦਾ। ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਗਰਾਈ ਪਾ ਪਾ ਰੋਟੀ ਖੁਆਂਦੀ। ਡਾਕਖਾਨਿਓਂ ਰਟਾਇਰ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਓਤੇ ਹੀ, ਬੋਹਰ ਥੱਲੇ ਆ ਬੈਠਿਆ ਕਰੇ ਤੇ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬਿਆਂ ਦੇ ਖਤ-ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਦਿਆ ਕਰੇ। 'ਟਕੇ ਦਾ ਕਾਰਡ ਤੇ ਟਕਾ ਲਿਖਾਈ।' ਤਖ਼ਤੀ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਦੇ ਜਾਏ, ਨਾ ਦੇ ਜਾਏ। ਸ਼ਾਮ ਤੀਕਣ ਪੀਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੀ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂੰਡਿਆਂ ਦੀ ਲਾਮਡੋਰੀ ਇਹਦਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢੀ 'ਫਿੱਟੇ ਮੂੰਹ ਤੇਰੀ ਪੀਤੀ ਦਾ' ਕਹਿੰਦੀ ਇਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਟੁਰੀ ਆਉਂਦੀ। ਮੂੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਣ ਲਈ ਗੁਰਗਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਪੈਰ ਕੱਢਕੇ ਕਦੀ ਹੱਥ 'ਚ ਤੇ ਕਦੇ ਜੇਬ 'ਚ ਵਾੜਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਉਣ ਪੰਡਤ ਦੀ ਬੈਠਕ ਅੱਗੇ ਰੁਕਦਾ, ਵਰਿਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਰੜਕ ਕਢਦਾ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੇ ਬਗੈਰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਾ ਵੜਦਾ। ਬਬੇਰਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਤਰਲੇ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੀਉਣ ਜੋਸ਼ਤੀ। ਮੁਆਫ਼ੀ ਵੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦਾ ਓਦੇ ਕੋਲੋਂ। ਰਾਤੀਂ ਪੀ ਕੇ, ਦੱਬੀ ਅੱਗ ਫੇਰ ਪੁੱਖ ਉਠਦੀ। ਅਖੀਰਲੀ ਉਮਰ ਤਕ ਅਪਣੀ ਗਾਲੁਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਟਲਿਆ। ਇਹਦੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ ਜੋਸ਼ਤੀ ਦੇ ਮੂੰਡੇ ਨੇ ਇਕ ਆਲੇ ਵਿਚ 'ਜੈ ਦੋਵਾਨ ਜੀ ਦੀ' ਤਖ਼ਤੀ ਤੇ ਸਿਹਰਾ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਭਰਿਸ਼ਟ-ਬੁੱਧੀ ਜੀਵ ਜੀਉਂਦਾ ਏਡਾ ਭੈੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੰਨ੍ਹੀ ਓਹਦੀ ਪ੍ਰੇਤ-ਆਤਮਾ। ਬੈਰ ਕੀਤੇ ਓਹ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ। □

ਬਣ ਗਏ ਅਸੀਂ ਵੀ ਲੇਖਕ

ਡਾ. ਫ਼ਕੀਰ ਚੰਦ ਸ਼ੁਕਲਾ

ਬੜੀ ਤਮੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੀ ਵੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਛਪਦੀ! ਨਾਲੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਛਪਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਕਿਤਾਬ ਛਪਣ ਮਗਰੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਭੇਟ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਫ਼ਖਰ ਹੋਣ ਲੱਗਦੈ ਕਿ ਲੈ ਬਈ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਉਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮੁੰਡੇ-ਖੁੰਡੇ ਤੁਹਾਡੇ ਮਗਰ ਕਿਤਾਬ ਲੈਣ ਲਈ ਗੇੜੇ ਮਾਰੀ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ ਤਾਰੀਫ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾਣਗੇ।

ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਕਿਵੇਂ ਛਪਵਾਉਂਦਾ! ਅੱਜ ਤੋਂ 37-38 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਐਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪੱਲਿਓਂ ਪੈਸੇ ਖਰਚ ਕੇ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾ ਸਕਦਾ। ਬਗ਼ੈਰ ਪੈਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਣ ਦੇਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੀ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਕਿਉਂ ਰਹਿੰਦੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗਭਗ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਛਾਪਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਜੇ ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛੀਏ ਤਾਂ ਮੁੜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਦੈ—“ਬਹੁਤ ਮੰਦਾ ਚੱਲ ਰਿਹੈ। ਲੋਕੀ ਕਿਤਾਬ ਖਰੀਦ ਕੇ ਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਤਾਬ ਛਪਵਾਉਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਲੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ।”

ਖ਼ੈਰ! ਕਿਸੇ ਤਗੜੀ ਪੋਸਟ ਤੇ ਲੱਗੇ ਵਾਕਿਫ਼ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪੈਸੇ ਖਰਚਿਆਂ ਕਿਤਾਬ ਛਪ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮਿਲਣ ਤੇ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੁਬੇਰ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੱਥ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਯਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਾਪੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਟੱਕਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ ਕਾਪੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ—“ਆਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਹੁਣੇ ਛਪੀ ਏ। ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸੀਓ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੀ?”

ਕੁਝ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਵਿਊ ਲਈ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਕ ਪਰਚੇ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਰਿਵਿਊ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਛਪ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਘਰ ਕੀ ਸੀ, ਨਿਰਾ ਕਬਾੜਖਾਨਾ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਖਲਾਰਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਰਸਾਲੇ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਖਿੰਡਰੇ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਬਾਣ ਦੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠਾ ਬੀੜੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਆਕੇ ਫਸ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਹੌਸਲਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ 'ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਵੀ ਤਾਂ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਿਲਦਾ ਏ।'

ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਮੰਜੇ ਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਾਗੇ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਰਕੇ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਬੋਲਿਆ- “ਓਹ ਯਾਰ, ਆਥਣ ਵੇਲਾ ਏ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਈ ਨੀ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ। ਤੂੰ ਐਦਾਂ ਕਰ, ਇਕ ਬੋਤਲ ਸੰਤਰੇ ਦੀ ਲੈ ਆ।”

ਮੈਂ ਰਤਾ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਵੇਖ ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ- “ਤੂੰ ਛਕ ਲੈਂਦੈ..?”

“ਜੀ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਨੀ ਪੀਂਦਾ।”

“ਚੱਲ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨੀ.. ਜਾਹ ਭੱਜ ਕੇ ਲੈ ਆ। ਨਾਲੇ ਗੱਲ ਸੁਣ..ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਨਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਈਂ ਕਿਤੇ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨੀ ਭਾਈ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਬਣਦਾ।”

ਬੈਰ! ਮਰਦਾ ਕਿਆ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੋਤਲ ਲੈ ਆਇਆ।

ਉਸ ਬੋਤਲ ਦਾ ਢੱਕਣ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਗਿਲਾਸ ਭਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਮਿਲਾਏ ਬਗੈਰ ਹੀ ਇੱਕੋ ਡੀਕ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਉਹ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਗੰਢਾ ਭੰਨ ਲਿਆਇਆ। ਉਸ ਮੁੜ ਗਿਲਾਸ ਭਰ ਲਿਆ ਤੇ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਪੁੱਛੀ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੂਜਾ ਗਿਲਾਸ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸ ਤੀਜੀ ਵਾਰੀ ਦਾਰੂ ਨਾਲ ਗਿਲਾਸ ਭਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬੀੜੀ ਵੀ ਸੁਲਘਾ ਲਈ।

ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਲੜਖੜਾਉਣ ਲੱਗੀ ਸੀ- “ਵੇਖ ਯਾਰ... ਕੀ ਨਾਂ ਏ ਤੇਰਾ..ਚੱਲ ਜੋ ਵੀ ਹੋਊ... ਭਾਈ ਤੂੰ ਐਦਾਂ ਕਰ... ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਚਾਹਵੇਂ ਆਪੀ ਲਿਖ ਲੀਂ... ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਤਰਾਜ ਨੀ...।”

ਉਸ ਫਟਾਫਟ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਘੁੱਟ ਭਰ ਲਏ- “ਸੰਗੀ ਦਾ ਨੀ ਯਾਰ.. ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖ ਲੀਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣੈ.. ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖ ਦੀਂ.. ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀ ਕੁਝ ਦੱਸਦਾ।”

ਉਸ ਗਿਲਾਸ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਬਚਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਇੱਕੋ ਘੁੱਟ ਵਿਚ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੱਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

“... ਜੇ... ਜੇ... ਤੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨੀ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ਕ ਲਿਖਣ ਮਗਰੋਂ ਮੈਥੋਂ ਘੁੱਗੀ ਮਰਾ ਲੀਂ...” ਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਮੰਜੀ ਤੇ ਲੰਮਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੂੰਹ ਲੰਮਕਾਈ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰ ਹਾਲੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰਿਵਿਊ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਭੂਤ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਜਲੰਧਰੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਪੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੀ ਜਲੰਧਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਦਮੀ ਟੱਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਰਿਵਿਊ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

“ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੰਪਾਦਕ ਜੀ ਖੁਦ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨੇ।”

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕਿੱਥੇ ਟਾਈਮ ਹੁੰਦੈ” ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਭੇਤ ਭਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਹੋਵੇ- “ਉਹ ਖੁਦ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨੀ ਲਿਖਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕਰੀਦਾ ਹੈ।” ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਆਖਿਆ- “ਚੱਲੋ... ਕਿਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਥੋਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਆਂ 'ਤੇ ਨਾਲੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਰਿਵਿਊ ਇਸੇ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾ ਦੇਵਾਂ। ਪਰ ਜੇ ਐਤਕੀ ਨਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਐਤਵਾਰ ਤਾਂ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਛਪ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਢਾਬੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਨੋਟ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਇਕ ਪੂਰਾ ਰੋਸਟਿਡ ਮੁਰਗਾ ਖਾ ਗਿਆ ਸੀ।

..ਪਰ ਰਿਵਿਊ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਆਮ ਜਿਹਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਰਸਾਲੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਪਰਚੇ ਦਾ ਉਹ ਪਲੇਠਾ ਅੰਕ ਸੀ) ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਜਿਹੜਾ ਕਦੇ ਕੈਪਟਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿਖੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਲੇਖ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਲੁਧਿਆਣੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਜੇਬ ਕੱਟ ਲਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸੀ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਵਾਰਵਾਰ ਮੰਗਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਰਿਵਿਊ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਪੈਸੇ ਮੋੜਣ ਅਤੇ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਰਿਵਿਊ ਛਾਪਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੱਗੇ ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਈ ਸਮਝਦਾਰ ਹੋ। ਨਾ ਪੈਸੇ ਮੁੜੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਪਰਚਾ ਛਪ ਕੇ ਆਇਆ।

ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਸਾਡੀ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜਾ।

ਉਸ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ- “ਜੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਾਂਅ ਚਮਕਾਉਣੈ ਤਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨਾਲ ਜਗਾੜ ਫਿੱਟ ਕਰ ਲੈ..। ਉਹ ਤੇਰੀ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਅਰਸ਼ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਗੇ... ਤੇਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਖੋਜ ਕਰਵਾ ਦੇਣਗੇ...।”

“ਜੀ, ਜਗਾੜ ਕਿਵੇਂ ਫਿੱਟ ਕਰਾਂ..?”

“ਕਮਾਲ ਐ.. ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਬੰਦੈ.. ਆਪੀ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਲੱਭ..।”

ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਖਿਡਾਰੀ ਜੋ ਸਾਂ।

ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਤਰਸ ਖਾਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ-“ਯਾਰ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰ ਲੈ... ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਈ...।”

“ਕੀ ਏਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆ ਜਾਣਗੇ..?।”

“ਯਾਰ ਤੈਨੂੰ ਲੇਖਕ ਕੀਹਨੇ ਬਣਾ 'ਤਾ” ਉਸ ਰਤਾ ਖਿਝ ਕੇ ਕਿਹਾ- “ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਵੱਲ ਵੀ ਨੀ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਭਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਦੇ ਭਾੜੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਲੱਛਮੀ ਪਾ ਕੇ ਭੇਟ ਕਰ ਦੀਂ।”

“ਜੀ.. ਲੱਛਮੀ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇਗੀ” ਮੈਂ ਰਤਾ ਝਿਝਕਦਿਆਂ ਝਿਝਕਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਲੰਕ ਜਾਪਦੈ” ਉਸ ਰਤਾ ਖਿਝ ਕੇ ਆਖਿਆ- “ਏਹ ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੈ... ਜਿੰਨਾ ਗੁੜ ਪਾਈਦੈ ਓਨਾ ਹੀ ਮਿੱਠਾ ਹੁੰਦੈ...” ਉਸ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਢਿੱਲੀ ਜਹੀ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਬੋਲਿਆ- “ਤੂੰ ਤਾਂ ਛੋਟੇ ਵੀਰ ਦਿਮਾਗ ਈ ਖੋਖਲਾ ਕਰਤੈ... ਹੁਣ ਰਤਾ ਖੇਚਲ ਕਰ। ਆਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦੋ ਨੰਬਰ ਗੇਟ ਦੇ ਲਾਗੇ ਠੇਕੇ ਤੋਂ ਇਕ ਅੱਧਾ ਲੈ ਆ।”

ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਹਾਕ ਮਾਰੀ- “ਓ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣ ਭਾਈ... ਪਾਈਆ ਕੁ ਮੀਟ ਦਾ ਅਚਾਰ ਵੀ ਫੜ ਲਿਆਈਂ। ਫੋਕੀ ਦਾਰੂ ਮੇਰੇ ਕਾਲਜੇ 'ਚ ਲੱਗਦੀ ਆ..।”

..ਤੇ ਲਓ ਜੀ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮੁੜਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਵੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਬਦਗੋਈ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ- “ਦੋ ਅੱਖਰ ਲਿਖਣੇ ਆਉਂਦੇ ਨੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸਮਝਦੈ।”

..ਉਹ ਦਿਨ ਤੇ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੀਆਂ 35 ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਨੇ। ਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਰਿਵਿਊ ਛਪਵਾਉਣ ਬਾਰੇ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਏ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

□

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਵਸੇਬੀ ਰੰਗ

ਜ਼ਫ਼ਰ ਅਲੀ ਰਾਜਾ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ-ਭਾਰਤ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤਹਿਸੀਲ-ਵ-ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਸਿਰ-ਕੱਢਵੇਂ ਪਿੰਡ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪਾਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਬਜ਼ਾਰ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਾਨਿਆਂ ਦੇ ਮੂੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗੱਪ-ਸ਼ਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗਭਰੂ ਸਰਦਾਰ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਨੱਸਭੱਜ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਦਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੋਡਾ-ਵਾਟਰ ਫ਼ੈਕਟਰੀ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉੱਚੀ ਬਿਲਡਿੰਗ, ਤੇ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਨਸਾਰ ਅਵਾਮੀ ਬੈਠਕਾਂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਡਾਕਟਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਣ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ, ਡਾਕਟਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਪੱਕੀ ਸੜਕ ਵੱਲ ਬਜ਼ਾਰ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਿਰੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਖੁੱਲਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ, ਚੌੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਖੂਹ ਸੀ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਰੌਣਕਾਂ ਵੀ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਮੁੜੀਆਂ। ਪਰ ਖੂਹ ਵਾਲੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਰੌਣਕ ਅਜੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਕਦੀਮੀ ਰੰਗ ਵਿਖਲਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਲਹਿੰਦੀ ਨੁੱਕਰੇ ਬਾਬੇ ਸਾਈਂ ਮਸਕੀਨ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਗਭਰੂ ਜਵਾਨ, ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ, ਜਦੋਂ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਪਣੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੱਜਣੀ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਟੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੱਥ ਚੁੱਕ ਕੇ ਖ਼ੈਰ ਦੀ ਦੁਆ ਮੰਗਦੇ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹਰ ਜੰਜ ਅੱਜ ਵੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਉੱਤੇ ਸਲਾਮ ਲਈ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਿੰਦੀ ਐ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਨੇਰੇ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਗਭਰੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਮੱਥਿਆਂ ਦੀ ਅਕੀਦਤ ਭਰੀ ਟੇਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ।

ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਮਾਂ ਚੌੜਾ ਪੱਕਾ ਥੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਥੜੇ ਉੱਤੇ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੰਡੇ-ਖੁੰਡੇ ਤਾਸ਼ ਤੇ ਕੌਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੋਬਟ ਬਾਜ਼ੀਆਂ ਲਾਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਈ ਥੜੇ ਤੇ ਵੱਡ-ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਥੜੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਉੱਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨਾਮੀ ਗਰਾਮੀ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਆਣੇ ਦੁਨੀਆ ਜਹਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗਵਈਏ ਸੂਫ਼ੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕਲਾਮ ਲੈਅ ਵਿਚ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਲਹਿਕ ਲਹਿਕ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਸਰਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਸਰਦਾਰ ਸੋਜਾਨ ਸਿੰਘ ਸਬਰਵਾਲ, ਸਰਦਾਰ ਮੱਨਹਾ ਸਿੰਘ, ਨਾਮੀ ਗਰਾਮੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਸਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ, ਹਾਕੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖਡੀਆਰ ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਇਸ ਬੈਠਕ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ

ਸਿਰ ਕੱਢਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਸ ਬੈਠਕ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਪ੍ਰੋਹਣੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖੂਹ ਤੇ ਜ਼ਿਆਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਇਕ ਘਣ-ਛਾਂਵਾ ਬੂਟਾ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਟਾਹਣ ਖਿਲਾਰ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਏ। ਧਮੀਆਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਐ, ਜੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਅਪਣੀ ਜਗਤ ਜਾਣੂ ਨਜ਼ਮ 'ਮਾਂ' ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਖਿਆ ਸੀ-

ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਘਣ-ਛਾਂਵਾ ਬੂਟਾ
ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਏ
ਲੈ ਕੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਛਾਂ ਉਧਾਰੀ
ਰੱਬ ਨੇ ਸੁਅਰਗ ਬਣਾਏ

ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਖੂਹ ਦਾ ਘਣ-ਛਾਂਵਾ ਪਿੱਪਲ ਕਿਧਰੇ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਸ਼ਊਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਧਮੀਆਲ ਦੀ ਵਸੋਬ ਦਾ ਅਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉਘੜਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਧਮੀਆਲ ਗਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਰੀਆਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਲਾਲ ਲਾਲ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਮਿੱਠੇ ਬੇਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਬੇਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਅਸਲ ਨਸਲ ਟਾਂਵੇ-ਟਾਂਵੇ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਮਾਈ ਛੱਤੋ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਹਸਨ ਜਾਨ ਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟਾਹਣਿਆਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਬੇਰੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਬੇਰੀ ਦੇ ਬੇਰ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ, ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਸਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਰਾਂ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕ ਸਨ। ਜਿਹਦਾ ਦਾਅ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਬੇਰੀ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਛੱਤੋ ਦੀ ਬੇਰੀ' ਪੜ੍ਹ ਕੇ 70 ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਧਮੀਆਲ ਗਿਰਾਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਵੱਡਿਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਗੁੱਸਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਾਰਤਾਂ ਤੇ ਭੋਲੀਆਂ-ਭਾਲੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ ਬੜੇ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਹੋਈਆਂ ਨੇ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਧਮੀਆਲੀ ਸੱਜਣਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ - 'ਹਰਨਾਮ' ਤੇ 'ਸੰਤੂ' ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਘਹਿਲਾ ਬੰਦ ਇਸ ਤਰਾਂ ਏ-

ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਗਏ ਦਿਹਾੜੇ ?
ਜਦ ਛੱਤੋ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ,
ਸਾਂ ਬੇਰ ਛੱਤੋ ਦੇ ਢਾਂਹਦੇ
ਹੱਸ ਹੱਸ ਗਾਲਾਂ ਖਾਂਦੇ।

ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਾਬਰ ਮਹਿੰਦੀ ਰਵਾਇਤ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਜੇ ਹਰਨਾਮੇ ਨੇ ਵੀ ਵੱਡਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਇਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਅਪਣਾ ਨਾਂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਾਨ' ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਾਈ ਛੱਤੋ ਦੇ ਮਰਨ ਬਾਅਦ 1962-63 ਵਿੱਚ ਮਾਈ ਦੇ ਪੋਤਰਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਬੇਰੀ ਮੁੱਢੋਂ ਵੱਢ ਛੱਡੀ। ਹੁਣ ਇਸ ਬੇਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਨੇ ਇਸ ਬੇਰੀ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਕੇ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਏ।

ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਜੰਗਿ-ਅਜ਼ੀਮ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਅੱਡੇ ਦਾ ਨਾਂ ਧਮੀਆਲ ਏਅਰ-ਫੀਲਡ ਯਾ ਧਮੀਆਲ ਏਅਰ-ਬੇਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਇਹਨੂੰ ਕਾਸਿਮ ਏਅਰ-ਬੇਸ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਇਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਜਹਾਜ਼ ਜੰਗੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਲਈ ਉਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੁਮਕਾਰ ਧਮੀਆਲੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਵੱਸੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਮ "ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ" ਪੁਰਾਣੇ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਚਰਖਿਆਂ ਦੀ ਘੁੰ ਘੁੰ ਤੇ ਧਮੀਆਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਉਡਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਘੁਮਕਾਰ ਅਮਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਦਿਖਲਾਈ ਦਿੰਦੀ ਏ।

ਆਮ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਮੀਆਲ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਥੱਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੋੜ ਏ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਏ ਜਿਹਨੂੰ 'ਜਾਬਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਆਲ ਦੁਆਲੇ ਕੁੱਝ ਦੂਰੀ ਉੱਤੇ ਦੋ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਗੰਦੇ ਨਾਲੇ ਨੇ। ਇਸ ਨਦੀ ਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਕਿਨਾਰੇ ਖੂਹ ਤੇ ਝਲਾਰਾਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੂਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਲਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਣੀ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਬਲਦ ਹਿੱਕਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਬਹਿਣ ਖ਼ਾਤਿਰ ਇਕ ਗੱਦੀ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬਲਦਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚੱਕਰ ਖਾਂਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਗੱਦੀ ਯਾ ਗਾਧੀ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਆਮ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਝੂਟੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਗਵਈਏ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਚਕਵਾਲ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੂਫੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ਰਫ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ-

*ਖੂਹ ਦੀ ਗਾਧੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ
ਸ਼ਰਫ਼ਾ, ਅਸਾਂ ਸੈਰ ਦੁਰਾਡੀ ਕੀਤੀ*

ਜੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਏ ਜੇ ਇਸ ਮੌਜੂਅ ਉੱਤੇ ਸਬ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਨਜ਼ਮ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਤਖ਼ਲੀਕ ਕੀਤੀ ਏ ਤੇ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਮ "ਖੂਹ ਦੀ ਗਾਧੀ ਉੱਤੇ" ਆਪਣੇ ਰਿਦਮ ਤੇ ਰਵਾਨੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਨਜ਼ਮ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਏ। ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਮੁਖ ਬੰਦ ਹੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਏ-

*ਉਹ ਗਾਧੀ ਬਣੀ ਨਵਾਰੀ,
ਅੱਗੇ ਵਗਦਾ ਬਲਦ ਹਜ਼ਾਰੀ
ਕਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰੀ
ਭੁੱਲ ਜਾਵਣ ਦੋਨੋਂ ਜੱਗ ਨੀ
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ*

ਅਫ਼ਸੋਸ! ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵਸੋਬੀ ਵਧਾਵੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦਿਲ-ਖਿੱਚ ਦਿਹਾਤੀ ਮੰਜ਼ਰ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਹੁਣ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਨੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਹੀਏ ਤੇ ਟੱਪੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੋਲਾ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦਾ ਮਕਬੂਲ ਲੋਕ ਗੀਤ ਐ। ਮਾਹੀਏ ਤੇ ਟੱਪੇ ਵਾਂਗ ਢੋਲੇ ਵਿਚ ਹਿਜਰ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਹੂਕ ਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਕੂਕ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਰੰਗ ਜਮਾਉਂਦੀ ਏ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹਿੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਧਮੀਆਲ ਦੀਆਂ ਅਵਾਮੀ ਬੈਠਕਾਂ ਚਾਨਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਜਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਢੋਲੇ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਚਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਗਾਰ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਇਕ ਥੇਹ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਏ-

*ਕਿੱਥੇ ਨੇ ਉਹ ਮੌਜੀ ਬੰਦੇ
ਜਿਹੜੇ ਛੱਡ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਧੰਦੇ
ਬੈਠੇ ਚੰਨ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਥੱਲੇ
ਸਨ ਗਾਉਂਦੇ ਢੋਲੇ।*

ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਜੁੱਤੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਤੇ ਨਰਮੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਰੱਖਦੀ ਏ। ਸਗੋਂ ਸਜੀਲੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਏ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਮ 'ਸੈਦਾ ਤੇ ਸਬਜ਼ਾਂ' ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਜੁੱਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਏ-

ਛਮ ਛਮ ਕਰਦੀ ਬੱਕੀ ਆਈ,
ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰੀ
ਸਿਰ-ਸੈਦੇ ਪੰਜ-ਰੰਗਾ ਚੀਰਾ
ਪੈਰ ਜੁੱਤੀ ਪੋਠੋਹਾਰੀ।

ਧਮੀਆਲ ਤੋਂ ਛੇ ਸਤ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਵਾਟ ਉੱਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਛਾਉਣੀ ਆਬਾਦ ਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਵੱਡੇ ਰਕਬੇ ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਜਨਰਲ ਹੈੱਡ ਕਵਾਟਰ ਬਣਾ ਕੇ ਛਾਉਣੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਛਾਉਣੀ ਅੱਜ ਵੀ ਕਾਇਮ ਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਫੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਘੱਟ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀਆਂ ਉਡੀਕਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਾਵਣ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਉਡੀਕ ਦਰਦ ਭਰੀ ਕੁਰਲਾਹਟ ਬਣ ਕੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬੁਲੀਆਂ ਤੱਕ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ-

ਬੋਲ ਬੋਲ ਕਾਵਣੀ
ਢੋਲ ਵੱਸੇ ਛਾਵਣੀ
ਹੱਥੀਂ ਮੇਰੇ ਚੁੜੀਆਂ
ਮੱਥੇ ਮੇਰੇ ਦਾਵਣੀ
ਬੀਤ ਗਈ ਹਾੜੀ ਸਾਰੀ
ਲੰਘ ਚੱਲੀ ਸਾਵਣੀ।

(ਨਜ਼ਮ 'ਬਾਲ')

ਧਮੀਆਲ ਗਿਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਇਜ਼ਾਜ਼ ਵੀ ਹਾਸਲ ਐ ਜੇ ਸਿੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਧਮੀਆਲ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ 'ਸੁਹਾਂ' ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਏ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਅਪਣੀ ਪਤਨੀ ਬਸੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆਬਾਦ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਹ ਕੇ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਿਭਾਅ ਉਸ ਨਿਮਾਣੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਐਨ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਹਯਾਤੀ ਮੁੱਕ ਗਈ। ਇਸ ਹਿਰਖ ਨੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਅੰਦਰ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਇਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਸੁਭਾਉ ਨਾਲ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਇਆ। ਉਸ ਹਿਰਖ ਨੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਪਣੀ ਨਜ਼ਮ 'ਬਸੰਤ' ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬ ਪਤਨੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਏ-

ਵੇਖ ਬਸੰਤ ਖਾਬ ਅੰਦਰ ਮੈਂ
ਦੱਸੀ ਪੀੜ ਹਿਜਰ ਦੀ।
ਹੰਝੂਆਂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਛੁੱਟ ਨਿਕਲੇ
ਵੇਖ ਚਿਰੋਕਾ, ਦਰਦੀ !
ਪੁੰਝ ਅੱਥਰੂ ਮੇਰੇ ਬੋਲੀ-
“ ਜੋ ਰੱਬ ਕਰਦਾ ਚੰਗੀ,
ਮੋਹਨ ! ਕਿੰਜ ਬਣਦਾ ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਰ
ਜੇ ਕਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮਰਦੀ।”

'ਸੁਹਾਂ' ਦਰਿਆ, ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਏ, ਜੇ ਮੁਕਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਹਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਦੀ ਵਸੋਬ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਅਵੱਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕੀਤੀ ਏ। ਇਕਲਾਪੇ ਤੇ ਹਿਜਰ ਦਾ ਦੁਖ ਘੱਟ

ਕਰਨ ਲਈ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ 'ਸੁਹਾਂ' ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਗਣ ਵਾਲੀ ਪੂਰੇ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਵਾੜ ਕੱਢਦੇ ਨੇ। ਮੌਤ ਦਾ ਜ਼ਾਲਮ ਹਥ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਵੀ ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਬਸੰਤ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਦ ਜਗਾਉਂਦੀ ਤੇ ਕੁਰਲਾਉਂਦੀ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਸਰਨਾਵਾਂ ਏ 'ਸੁਹਾਂ ਦੀ ਕੰਧੀ'। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਏ-

ਬੈਠ ਸੁਹਾਂ ਦੀ ਉਚੀ ਕੰਧੀ
ਹੋਸ਼ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਸੰਦੀ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰੁਮਕੇ ਹਵਾ ਪੁਰੇ ਦੀ,
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਵਣ ਪਿਆਰੀ
ਯਾਦਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।

ਤਕ ਸੁਹਾਂ ਦੇ ਵਿੰਗ ਵਲਾਵੇਂ,
ਵੇਖ ਵੇਖ ਢਲਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ
ਗੇੜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਵਣ ਸਾਹਵੇਂ
ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਫਿਰ ਆਪੇ
ਚੀਕਾਂ ਮੇਰੀਆਂ।

ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਧਮੀਆਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰਾਜ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਿਆਂ ਬਗ਼ੈਰ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰਾਜ ਹੋਰੀਂ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਆਲਮ ਸਨ। ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਰ ਈ ਕੋਈ ਘਰ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰਾਜ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਅਰਬੀ ਯਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸਬਕ ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਵੇ। ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰਾਜ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਧਮੀਆਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਿੱਖੇ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵਾਹਵਾ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਲਈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੁੱਢੋਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਸਬੂਰੀ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜੁਲਫ਼, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਫ਼ਿਜ਼ਾ, ਤਾਲ, ਖੁਦੀ, ਸ਼ਮੂ, ਰੋਜ਼ਾ ਤੇ ਮਕਬਰਾ ਵਰਗੇ ਅਨ-ਗਿਣਤ ਲਫ਼ਜ਼ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੜੇ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਨੇ।

ਅੱਜ 2007 ਈ. ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵੱਡ ਵਡੇਰੇ ਧਮੀਆਲ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਨੇ। ਕੀਮਤੀ ਪੱਥਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਭਾਈਆ ਮੀਰ, ਕਰਨਲ ਲਹਰਾਸਬ, ਬਿਹਤਰੀਨ ਯਾਦਾਸ਼ਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਇਕਬਾਲ ਅਖ਼ਤਰ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੌਕ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਾ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਦਿਕ ਖ਼ਾਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 75 ਤੋਂ 90 ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਐ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਾਂ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰਾਜ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਵੀ ਤੇ ਖੁਦ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਚੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਦੀ ਏ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉੱਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਸਿਰਾਜ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਗ਼ਾਇਬਾਨਾ ਅਸਰ ਮੌਜੂਦ ਏ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਖੋਰੇ ਐਸੇ ਅਸਰ ਦਾ ਫਲ ਏ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸਾ ਇਹ ਵੀ ਏ ਜੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਧਮੀਆਲ ਤੇ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਬੋਲੀ ਜਾਵਣ ਵਾਲੀ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦੇ ਠੇਠ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਿੰਦੀ, ਗਿਰਾਂ, ਤਰਾੜ, ਸਰਘੀ ਤੇ ਖੋਲਾ ਵਰਗੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਨੇ। ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਢੱਕੀ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਵਾਲੀ ਰਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਖੋਲਾ ਕਿਸੇ

ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਯਾ ਵੇਰਾਂ ਖਸਤਾ ਹਾਲ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਨੇ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸ਼ਿਅਰੀ ਵਰਤਾਵੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਜਾਇਆ ਏ-

ਕਦਣ ਢੱਕੀਓਂ ਉੱਚੀ ਹੋਸੀ,
ਉਹ ਸਮਲੇ ਵਾਲੀ ਪੱਗ ਨੀ। (ਨਜ਼ਮ 'ਉਡੀਕ')

ਕੱਲ੍ਹ ਸਨ ਜਿਥੇ ਮੌਜ ਬਹਾਰਾਂ
ਲੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਸੁੱਖ ਹਜ਼ਾਰਾਂ
ਅੱਜ ਉਹ ਹੱਸਦੀ ਵਸਦੀ ਨਗਰੀ
ਹੋ ਗਈ ਖੋਲੇ ਖੋਲੇ (ਨਜ਼ਮ 'ਇਕ ਬਈਆ')

ਧਮੀਆਲ ਦੀ ਵਸੇਬ ਤੇ ਧਮੀਆਲ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਮਹਕਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸਬ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਰੰਗ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਨੇ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਰਜੇ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬੰਦਾ ਅਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਆਪ ਬੰਦੇ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਏ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਿਮੋਰੀਅਲ ਫ਼ਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਮੀਆਲ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਮਿੱਟੀ ਉੱਤੇ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਏ। ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਉਹ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਧਮੀਆਲ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਇਹ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਏ। □

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੋਣਵਾਂ ਕਲਾਮ

ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ

ਅਸੀਂ ਨਿਮਾਣੇ ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ
ਸਾਨੂੰ ਕੌਣ ਖਿਆਲੇ
ਦੋ ਦਿਨ ਛਾਂ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਸੁੱਤੇ
ਜਾਗੇ ਸਾਡੇ ਤਾਲੇ।
ਸੋਹਣੇ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਖ਼ਾਤਿਰ,
ਜਾਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੱਗੇ,
ਖਾ ਕੇ ਤਰਸ ਅਸਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ
ਲੈ ਗਏ ਸਾਨੂੰ ਨਾਲੇ। □

ਮਾਂ

ਮਾਂ ਵਰਗਾ ਘਣ-ਛਾਂਵਾ ਬੂਟਾ
ਮੈਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਏ।
ਲੈ ਕੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਛਾਂ ਉਧਾਰੀ
ਰੱਬ ਨੇ ਸੁਰਗ ਬਣਾਏ।
ਬਾਕੀ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬੂਟੇ
ਜੜ ਸੁੱਕਿਆਂ ਮੁਰਝਾਂਦੇ,
ਐਪਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮੁਰਝਾਇਆਂ
ਇਹ ਬੂਟਾ ਸੁੱਕ ਜਾਏ। □

ਰੱਬ

ਰੱਬ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ
 ਰੱਬ ਇਕ ਗੋਰਖ-ਧੰਧਾ।
 ਖੋਲਣ ਲਗਿਆਂ ਪੇਚ ਏਸ ਦੇ
 ਕਾਫ਼ਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ।
 ਕਾਫ਼ਰ ਹੋਣੋਂ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵੇਂ
 ਖੋਜੋਂ ਮੂਲ ਨਾ ਖੁੰਝੀਂ
 ਲਾਈਲੋਂਗ ਮੋਮਣ ਦੇ ਕੋਲੋਂ
 ਖੋਜੀ ਕਾਫ਼ਰ ਚੰਗਾ।

ਤੇਰੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਅਕਲ ਦੇ ਖੰਭ ਝੜ ਗਏ,
 ਤੇਰੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਬੋਥਾ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ।
 ਲੱਖਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਬੱਕੀਆਂ,
 ਤੇਰੀ ਜੁਲਫ਼ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਾ ਵਾਲ ਹੋਇਆ।
 ਘਿੱਗੀ ਬੱਝ ਗਈ ਸੰਖਾਂ ਦੀ ਰੋ ਰੋ ਕੇ,
 ਪਿੱਟ ਪਿੱਟ ਕੇ ਚੂਰ ਘੜਿਆਲ ਹੋਇਆ।
 ਚੀਕ ਚੀਕ ਕੇ ਕਲਮ ਦੀ ਜੀਭ ਪਾਟੀ,
 ਅਜੇ ਹੱਲ ਨਾ ਤੇਰਾ ਸਵਾਲ ਹੋਇਆ।
 ਤੇਰੀ ਸਿੱਕ ਕੋਈ ਸੱਜਰੀ ਸਿੱਕ ਨਾਹੀਂ,
 ਇਹ ਚਰੋਕਣੀ ਗਲ ਦਾ ਹਾਰ ਹੋਈ।
 ਇਹ ਉਦੋਕਣੀ ਜਦੋਂ ਦਾ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆ,
 ਨਾਲ ਦਿਲ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ 11।

ਤੇਰੇ ਹਿਜਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੰਨ ਪਾੜੇ,
 ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਟਾਂ ਵਧਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਬੂਹੇ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਚਿਲੇ ਕੱਟੇ,
 ਕਿਸੇ ਰੜੇ ਤੇ ਰਾਤਾਂ ਲੰਘਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਕੋਈ ਲਮਕਿਆ ਖੂਹ ਦੇ ਵਿਚ ਪੁੱਠਾ,
 ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੂਣੀਆਂ ਤਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਤੇਰੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਲੱਖਾਂ ਜਤਨ ਕੀਤੇ,
 ਪਰ ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਨਾ ਚਾਈਆਂ ਨੇ।
 ਤੇਰੀ ਸਿੱਕ ਦੇ ਕਈ ਤਿਹਾਏ ਮਰ ਗਏ,
 ਅਜੇ ਤੀਕ ਨ ਵਸਲ ਦਾ ਖੁਰਾ ਲੱਭਾ।
 ਲੱਖਾਂ ਸੱਸੀਆਂ ਮਰ ਗਈਆਂ ਥਲਾਂ ਅੰਦਰ,
 ਤੇਰੀ ਡਾਚੀ ਦਾ ਅਜੇ ਨਾ ਖੁਰਾ ਲੱਭਾ 12।

ਕਿਸੇ ਫੁੱਲ-ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ,
 ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਦਾ ਪੱਤਰਾ ਖੋਲਿਆ ਵੇ।
 ਕਿਸੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਹੰਗਾਲ ਮਾਰੇ,
 ਕਿਸੇ ਹਿੱਕ ਦਾ ਖੁੰਜਾ ਫ਼ਰੋਲਿਆ ਵੇ।
 ਕਿਸੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ ਥੱਲੇ,
 ਤੈਨੂੰ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਟੋਲਿਆ ਵੇ।
 ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਨੇ ਹਾਲ ਪਾਏ,
 ਪਰ ਤੂੰ ਹੱਸ ਕੇ ਅਜੇ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਵੇ।

ਦੀਦੇ ਕੁਲੰਜ ਮਾਰੇ ਤੇਰੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਨੇ
 ਅਜੇ ਅੱਥਰੂ ਤੈਨੂੰ ਨਾ ਪੋਹੇ ਕੋਈ।
 ਤੇਰੀ ਸੌਂਹ, ਕੁਝ ਰੋਣ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਹੀ ਨਹੀਂ,
 ਪੁੰਝਣ ਵਾਲਾ ਜੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਏ ਕੋਈ 13।

ਤੇਰੀ ਮਾਂਗ ਦੀ ਸੜਕ ਤੇ ਪਿਆ ਜਿਹੜਾ,
 ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਤਾਇਆ ਤੂੰ।
 ਹਿਰਸਾਂ, ਦੌਲਤਾਂ, ਹੁਸਨਾਂ, ਹਕੂਮਤਾਂ ਦਾ,
 ਉਹਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਚੋਗਾ ਖਿੰਡਾਇਆ ਤੂੰ।
 ਕਿਸੇ ਕੈਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜੇ ਇਸ਼ਕ ਤੇਰਾ,
 ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਲੀ ਦਾ ਲੇਲਾ ਬਣਾਇਆ ਤੂੰ।
 ਕਿਸੇ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜੇ ਚਾ ਤੇਰਾ,
 ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਰ ਦੀ ਸੇਜੇ ਸਵਾਇਆ ਤੂੰ।

ਸਾਡੇ ਹੰਝੂਆਂ ਕੀਤਾ ਨਾ ਨਰਮ ਤੈਨੂੰ,
 ਸਾਡੀ ਆਹ ਨੇ ਕੀਤਾ ਨਾ ਛੇਕ ਤੈਨੂੰ।
 ਅਸੀਂ ਸੜ ਗਏ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਅੱਗ ਅੰਦਰ,
 ਲਾਗੇ ਵਸਦਿਆਂ ਆਇਆ ਨਾ ਸੇਕ ਤੈਨੂੰ 14।

ਕਿਸੇ ਛੰਨਾ ਬਣਾਇਆ ਜੇ ਖੋਪਰੀ ਦਾ,
 ਤੂੰ ਬੁੱਲੀਆ ਨਾਲ ਛੁਹਾਈਆਂ ਨਾ।
 ਕਿਸੇ ਦਿਲ ਦਾ ਰਾਂਗਲਾ ਪਲੰਘ ਡਾਹਿਆ,
 ਤੇਰੇ ਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਨੀਂਦਰਾਂ ਆਈਆ ਨਾ।
 ਕਿਸੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸੀਤੀਆਂ ਚੰਮ ਦੀਆਂ,
 ਤੇਰੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨੇ ਪਾਈਆਂ ਨਾ।
 ਰਗੜ ਰਗੜ ਕੇ ਮੱਥੇ ਚਟਾਕ ਪੈ ਗਏ,
 ਅਜੇ ਰਹਿਮਤਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਛਾਈਆਂ ਨਾ।
 ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇਰਿਆਂ ਰੋਣਿਆਂ ਨੇ,
 ਫੁਕ ਸੁੱਟਿਆ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਤੇਰੀ।
 ਲੈ ਕੇ ਜਾਨ ਤੂੰ ਅਜੇ ਨਾ ਘੁੰਡ ਚਾਇਆ,
 ਖਬਰੇ ਹੋਰ ਕੀ ਏ ਮੂੰਹ ਵਿਖਾਈ ਤੇਰੀ 15।

ਜੇ ਤੂੰ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਹਟਾ ਦੇਵੇਂ,
 ਬਿਟ ਬਿਟ ਤਕਦਾ ਕੁਲ ਸੰਸਾਰ ਰਹਿ ਜਾਏ।
 ਰਹਿ ਜਾਏ ਭਾਈ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੰਖ ਫੜਿਆ,
 ਬਾਂਗ ਮੁੱਲਾ ਦੇ ਸੰਘ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿ ਜਾਏ।
 ਪੰਡਤ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਰਹਿ ਜਾਏ ਸੰਪੂਰ ਘੁਲਿਆ,
 ਜਾਮ ਸੂਫੀ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਿਆਰ ਰਹਿ ਜਾਏ।
 ਕਲਮ ਢਹਿ ਜਾਏ ਹੱਥੋਂ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਦੀ,
 ਮੁਨਕਿਰ ਤੱਕਦਾ ਤੇਰੀ ਨੁਹਾਰ ਰਹਿ ਜਾਏ।
 ਇਕ ਘੜੀ ਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਦੀਦਾਰ ਦੇਵੇਂ,
 ਸਾਡਾ ਨਿੱਤ ਦਾ ਰੇੜਕਾ ਚੁੱਕ ਜਾਵੇ।
 ਤੇਰੀ ਜੁਲਫ਼ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ,
 ਝਗੜਾ ਮੰਦਰ ਮਸੀਤ ਦਾ ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ 16। □

ਖੂਹ ਦੀ ਗਾਧੀ ਉੱਤੇ

ਇਹ ਗਾਧੀ ਬਣੀ ਨਵਾਰੀ,
ਅੱਗੇ ਵਗਦਾ ਬਲਦ ਹਜ਼ਾਰੀ,
ਕਰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰੀ,
ਭੁੱਲ ਜਾਵਣ ਦੋਵੇਂ ਜਗ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਇੱਥੇ ਘੱਮ ਘੱਮ ਵਗਣ ਹਵਾਵਾਂ,
ਅਤੇ ਘੁਮਰੀਆਂ ਘੁਮਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ,
ਨੀ ਮੈਂ ਅੱਗ ਸੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਾਵਾਂ,
ਜਦ ਪਏ ਇਖਾਈਂ ਲੱਭ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।
ਮੈਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਟੁੱਭੀ ਲਾਈ,
ਨਾ ਮੈਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਾਹੀ,
ਸ਼ਾਬਾ ਅਉਲੂ ਦੇ ਆਈ,
ਜਿਸ ਮੈਲ ਵੰਝਾਈ ਸਭ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਸੁਣ ਠੱਕ ਠੱਕ, ਰੀਂ ਰੀਂ, ਵਾਂ ਵਾਂ,
ਮੈਂ ਉਡ ਉਡ ਉੱਥੇ ਜਾਵਾਂ,
ਜਿੱਥੇ ਅਪੜੇ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ,
ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਜਾਵੇ ਲੱਗ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਜਦ ਮੋੜੇ ਦਿਹੂੰ ਮੁਹਾਰਾਂ;
ਕੁੜੀਆ, ਚਿੜੀਆਂ, ਮੁਟਿਆਰਾਂ,
ਬੰਨ ਬੰਨ ਕੇ ਆਵਣ ਡਾਰਾਂ,

ਜਿਉਂ ਕਰ ਮੂਨਾਂ ਦੇ ਵੱਗ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਉਹ ਟੋਕਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਆਵਣ,
ਕਦੀ ਗੁਟਕਣ ਤੇ ਕਦੀ ਗਾਵਣ,
ਪਏ ਨੱਕ ਵਿਚ ਲੋਂਗ ਸੁਹਾਵਣ,
ਤੇ ਝਿਲਮਿਲ ਕਰਦੇ ਨੱਗ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਥੱਲੇ ਖੇਨੂੰ ਜੜੇ ਸਤਾਰੇ,
ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਘੜੇ ਉਸਾਰੇ,
ਪਿਆ ਲੱਕ ਖਾਵੇ ਲਚਕਾਰੇ,
ਉਹ ਫ਼ਿਰ ਵੀ ਲਾਣ ਨਾ ਪੱਬ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਦਿਹੂੰ-ਲੱਥੇ ਖੇਲੁੰ ਢੱਗੇ,
ਚੜ ਪੈਣ ਸਤਾਰੇ ਬੱਗੇ,
ਨਾ ਹਿੰਗ ਫੁਟਕੜੀ ਲੱਗੇ,
ਖੁਦ ਦੀਵੇ ਪੈਂਦੇ ਜੱਗ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

ਮੈਂ ਪਧਰੇ ਮੰਜਾ ਡਾਹਵਾਂ-
ਕਰ ਨਿੱਸਲੀਆ ਪੈ ਜਾਵਾਂ,
ਝੁਲ ਪੈਣ ਪੁਰੇ ਦੀਆਂ ਵਾਵਾਂ,
ਤੇ ਅੱਖ ਜਾਏ ਫ਼ਿਰ ਲੱਗ ਨੀ,
ਸਾਡੇ ਖੂਹ ਤੇ ਵਸਦਾ ਰੱਬ ਨੀ।

□

ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ

ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ ਸੌਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ,
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ।

ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ ਸੌਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ!

ਦੇਖ ਲਿਆ ਨੀ ਤੇਰਾ ਗਿਰਾਂ,
ਪਰਖ ਲਿਆ ਨੀ ਤੇਰਾ ਗਿਰਾਂ,
ਜਿੱਥੇ ਵੀਰ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ,
ਸਿਰੋਂ ਮਾਰ ਧੁੱਪੇ ਸੱਟ ਜਾਂਦੇ,
ਜਿੱਥੇ ਲੱਖ ਮਣਾਂ ਦਾ ਲੋਹਿਆ
ਜੰਜੀਰਾਂ ਹੱਥਕੜੀਆਂ ਹੋਇਆ,
ਜਿੱਥੇ ਕੈਦ-ਖਾਨਿਆਂ ਜੇਹਲਾਂ
ਮੀਲਾਂ ਤੀਕ ਵਲਗਣਾਂ ਵਲੀਆਂ,
ਜਿੱਥੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਨਾ ਥੱਲੇ
ਦਰਿਆ ਕਈ ਖੂਨ ਦੇ ਚੱਲੇ,
ਜਿੱਥੇ ਵਤਨ ਪਰਸਤੀ ਤਾਈਂ
ਜੁਰਮ ਸਮਝਦੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ
ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਇਰ ਬੋਲ ਨਾ ਸੱਕਣ.
ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੋਲ੍ਹ ਨਾ ਸੱਕਣ,
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਐਸੀ ਥਾਂ-

ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ ਸੌਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ,
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ!

ਕੀ ਨਾ ਡਿੱਠਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ?
ਕੀ ਨਾ ਸੁਣਿਆ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ ?
ਸਭ ਕੁਝ ਡਿੱਠਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ,
ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ-
ਡੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਬੰਦੇ ਰੱਬ ਦੇ,
ਬੱਘੀਆ ਅੱਗੇ ਦੇਖੇ ਵਗਦੇ।
ਖੋਪਰੀਆਂ ਦੇ ਥੜ੍ਹੇ ਚਿਣੀਂਦੇ,
ਉੱਤੇ ਲੋਕ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹੀਂਦੇ,
ਲੱਖਾਂ ਨਫਰ ਜਾਗਦੇ ਜੀਂਦੇ,
ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਦਫ਼ਨੀਂਦੇ,
'ਈਸਾ' ਵਰਗੇ ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਦੇ,
'ਹਸਨ ਹੁਸੈਨ' ਪਿਆਸੇ ਮਰਦੇ,
'ਨਾਨਕ' ਵਰਗੇ ਚੱਕੀਆ ਪੀਂਹਦੇ
'ਰਾਮ' ਜਿਹੇ ਬਨਵਾਸੀ ਥੀਂਦੇ
ਹੋਰ ਨਾ ਹੁਣ ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਾਂ-

ਬਹਿ ਨਾ ਐਂਵੇ ਬਣ ਬਣ ਵਹੁਟੀ,
ਤੂੰ ਤਾਂ ਕੁੜੀਏ ਨਹੁੰ ਨਹੁੰ ਖੋਟੀ।
ਤੇਰੀਆ 'ਲੂਣਾਂ' ਵਰਗੀਆ ਅੱਖਾਂ
'ਪੂਰਨ ਭਗਤ' ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ,
ਠੰਡੀ ਦੇ ਖੂਹ ਅੰਦਰ ਪਾਏ,
ਨਾਲ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦੇ ਤੜਫਾਏ।
ਲਾ ਨਾ ਵਾਧੂ ਲੱਪੇ ਲਾਰੇ,
ਫੰਦ ਤੇਰੇ ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਸਾਰੇ।
ਲੈ ਫੜ ਆਪਣੀ ਸੁਹਰਤ ਫਾਨੀ,
ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੁਮਨਾਮੀ।
ਲੈ ਫੜ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਚੁਬਾਰੇ,
ਦੇ ਦੇ ਮੇਰੇ ਛੰਨਾਂ ਢਾਰੇ।
ਲੈ ਲੈ ਆਪਣੀ ਨੜੀ ਨਵਾਬੀ
ਦੇ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅਜ਼ਾਦੀ।
ਲੈ ਲੈ ਆਪਣੀ ਸਿਓ ਦੀ ਚੂਰੀ,
ਦੇ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਬੂਰੀ।
ਲੈ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕੂੜ ਅਮੀਰੀ,
ਦੇ ਦੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਫਕੀਰੀ।
ਤੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਚੀਚੀ ਉੱਤੇ,
ਨਾਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੀ ਮੈਂ ਨੱਚੇ।
ਹੋਰ ਨਾ ਮੈਂ ਹੁਣ ਨੱਚ ਸਕਾਂ-
ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ ਸੌਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
ਛੱਡ ਦੇ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ!

ਹੁਣ ਤੇ ਨੀ ਮੈਂ ਈਹੋ ਚਾਹਾਂ
ਇਸ ਸੁਹਰਤ ਦੀ ਦੰਦੀ ਉੱਤੇ
ਮਾਰ ਦਿਆਂ ਮੈਂ ਛਾਲ ਹਿਠਾਂ,
ਗੁਮਨਾਮੀ ਦੀ ਵਾਦੀ ਅੰਦਰ
ਥੱਲੇ ਹੀ ਥੱਲੇ ਰੁੜ੍ਹਦਾ ਜਾਂ-
ਹੋਰ ਹਿਠਾਂ-ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ... ਹੋਰ ਪਰ੍ਹਾਂ...
ਮੁੱਕ ਜਾਵਣ ਜਿੱਥੇ ਪਗਡੰਡੀਆਂ,
ਰਹਿਣ ਨਾ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ,
ਦਿਸਣ ਨਾ ਜਿੱਥੇ ਹੱਦਾਂ ਪਾੜੇ,

ਮੇਰ ਤੇਰ ਤੇ ਖਾਖੋਵਾੜੇ
 ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਸਕਣ ਜਿੱਥੇ ਚਾਂਘਾਂ
 ਬਾਂਗ ਟੱਲਾਂ ਤੇ ਸੰਖਾਂ ਦੀਆਂ।
 ਚਾਰ ਤਰਫ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੋਵੇ,
 ਮੂਲ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਥਾਜੀ ਹੋਵੇ,
 ਜੋ ਦਿਲ ਆਵੇ ਪੰਛੀ ਗਾਵਣ,
 ਚੁਮੱਣ ਤਿਤਲੀਆਂ ਜੋ ਫੁਲ ਚਾਹਵਣ
 ਚਾਹਣ ਜਿਧਰ ਮੁਸਕਾਵਣ ਕਲੀਆਂ,
 ਚਾਹਣ ਜਿਧਰ ਮੁੜ ਜਾਵਣ ਨਦੀਆਂ,
 ਚਾਹਣ ਜਿਧਰ ਉਗ ਆਵਣ ਚੀਲਾਂ,
 ਚਾਹਣ ਜਿਧਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵਣ ਵੇਲਾਂ,
 ਇਸ ਆਜ਼ਾਦ ਫਿਜ਼ਾ ਦੇ ਅੰਦਰ
 ਮੈਂ ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਵਸਾਂ -
 ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁਤੀਏ!
 ਛੱਡ ਦੇ ਸੰਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
 ਛੱਡ ਦੇ ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ!

ਰਾਤ ਦੁਪਹਰੇ ਸੰਝ ਸਵੇਰੇ
 ਮਹਿਕਣ ਫੁੱਲ ਚੁਗਿਰਦੇ ਮੇਰੇ
 ਭੋਲੇ ਭੋਲੇ, ਪਿਆਰੇ ਪਿਆਰੇ,
 ਨਿਆਣੇ ਨਿਆਣੇ, ਕੁਆਰੇ ਕੁਆਰੇ
 ਪਿਆਰ ਕਰਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਸਣ,
 ਵੈਰ ਕਰਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਸਣ,
 ਤੋੜ ਲਵਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹੱਸਣ
 ਦੁਨੀਆ ਵਾਂਗ ਨਾ ਰੋਵਣ ਰੁੱਸਣ।
 ਬਿਨਾਂ ਖੌਫ਼ ਦੇ ਪੰਛੀ ਸਾਰੇ
 ਲੈਣ ਝਾਂਟੀਆ ਮੇਰੇ ਕਨ੍ਹਾੜੇ।
 ਪਿੰਡੇ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫਿਰਵਾ ਕੇ
 ਖੇਡਣ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਘੇਲੇ।
 ਦੌੜ ਦੌੜ ਹਰਨੋਟੇ ਆਵਣ,
 ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਬੂਥੀ ਨੈਣ ਚੁੰਨਾਵਣ।

ਭੋਰ ਤਿਤਲੀਆਂ ਕੋਇਲਾਂ ਘੁੰਗੀਆਂ,
 ਹਿੱਕ ਮੇਰੀ ਤੇ ਪਾਵਣ ਝੁੰਗੀਆਂ।
 ਫੜ ਫੜ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਨਦਾਨ,
 ਮਸਤ ਬੁਲਬੁਲਾਂ ਪੀਂਘਾਂ ਪਾਣ,
 ਨਾਲੇ ਝੂਟਣ ਨਾਲੇ ਗਾਣ।
 ਯਾ ਮੈਂ ਹੋਵਾਂ ਯਾ ਇਹ ਹੋਵਣ,
 ਯਾ ਫਿਰ ਹੋਵੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ-
 ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁਤੀਏ!
 ਛੱਡ ਦੇ ਸੰਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
 ਛੱਡ ਦੇ, ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ!

ਏਦਾਂ ਹੀ ਗੁਮਨਾਮੀ ਅੰਦਰ,
 ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਂ।
 ਨਾ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾਵੇ,
 ਨਾ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਬਣਾਵੇ,
 ਨਾ ਕੋਈ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਵੇ,
 ਨਾ ਕੋਈ ਉੱਤੇ ਦੀਆ ਜਗਾਵੇ,
 ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਰੋਹਣ ਵਾਲਾ,
 ਵੈਣ ਗਮਾਂ ਦੇ ਛੋਹਣ ਵਾਲਾ
 ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਫੂਹੜੀ ਉੱਤੇ,
 ਜਾਣ ਦੁਹਰਾਏ ਮੇਰੇ ਕਿੱਸੇ,
 ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਜਾਇਜਾਦ ਤੇ,
 ਲਿਸ਼ਕਣ ਛਵੀਆਂ, ਖੜਕਣ ਸੋਟੇ,
 ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਂ,
 ਕੋਈ ਨਾ ਜਾਣੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ,
 ਮੇਰਾ ਗਰਾਂ, ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਂ-
 ਛੱਡ ਦੇ ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਕੁਤੀਏ!
 ਛੱਡ ਦੇ ਸੰਨੇ ਲੱਦੀਏ ਪਰੀਏ!
 ਛੱਡ ਦੇ ਛੱਡ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬਾਂਹ
 ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤੇਰੇ ਗਿਰਾਂ!

□

ਛੱਤੋ ਦੀ ਬੇਰੀ

ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਗਏ ਦਿਹਾੜੇ?
ਜਦ ਛੱਤੋ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ,
ਸਾਂ ਬੇਰ ਛੱਤੋ ਦੇ ਢਾਂਹਦੇ,
ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾਂਦੇ।

ਕਰ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਸਿਰੀਆਂ,
ਉਹ ਬੇਰੀ ਥੱਲੇ ਬਹਿਣਾ।
ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਘੁਰ ਘੁਰ ਮਗਰੋਂ
ਫਿਰ ਜਾ ਛੱਤੋ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ।
'ਛੇਤੀਂ ਕਰ ਬੇਬੇ ਛੱਤੋ!
ਤੈਨੂੰ ਸਦਦੀ ਭੂਆ ਸੱਤੋ'
ਉਸ ਜਾਣਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ,
ਅਸਾਂ ਕਰਕੇ ਫੁਰਤੀ ਫੁਹਲੀ,
ਗਾਲ੍ਹੜ ਵਾਂਗੂ ਚੜ ਜਾਣਾ,
ਬੇਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਣਾ।
ਆਪੀਂ ਤਾਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਖਾਣੇ
ਫੁਹਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਬਕੇ ਲਾਣੇ।
ਬੱਚੂ ਹਰਨਾਮਿਆਂ ਖਾ ਲੈ।
ਸੰਤੂ ਡੱਬਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲੈ
ਖਾ ਖੂ ਕੇ ਥੱਲੇ ਲਹਿਣਾ,
ਫਿਰ ਬਣ ਵਰਤਾਵੇ ਬਹਿਣਾ।

ਕੁੱਝ ਵੰਡ-ਕਰਾਈ ਲੈਣੀ,
ਕੁੱਝ ਕੰਡੇ-ਚੁਭਾਈ ਲੈਣੀ।
ਫਿਰ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਪਾਣਾ,
ਉੱਤੋਂ ਛੱਤੋ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ।
ਉਸ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਕੁਟਣਾ,
ਅਸਾਂ ਝੂਠੀ ਮੂਠੀ ਰੋਣਾ।

ਉਸ ਧੋਣ ਅਸਾਡੀ ਛੱਡਣੀ,
ਅਸੀਂ ਟੱਪ ਕੇ ਪਰੇ ਖਲੋਣਾ।
ਉਸ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੇਣੀਆ ਖੁੱਲ ਕੇ,
ਅਸਾਂ ਗਾਉਣਾ ਅੱਗੋਂ ਰਲ ਕੇ।
ਛੱਤੋ ਮਾਈ ਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ,
ਹਨ ਦੁੱਧ ਤੇ ਘਿਉ ਦੀਆਂ ਨਾਲਾਂ।

ਅੱਜ ਓਏ ਜੇ ਕੋਈ ਆਖੇ,
ਅਸੀਂ ਹੋਈਏ ਲੋਹੇ ਲਾਖੇ।
ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਜੇ ਘੂਰੇ,
ਅਸੀਂ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਪਈਏ ਹੂਰੇ।
ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਰਹੀਆ ਇਕ ਪਾਸੇ,
ਅਸੀਂ ਝਲ ਨਾ ਸਕੀਏ ਹਾਸੇ।
ਗਲ ਗਲ ਤੇ ਭੱਜੀਏ ਥਾਣੇ,
ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ 'ਉਹ ਜਾਣੇ।'
ਉਹ ਕਿੱਧਰ ਗਏ ਦਿਹਾੜੇ,
ਝਦ ਛੱਤੋ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ,
ਸਾਂ ਬੇਰ ਛੱਤੋ ਦੇ ਢਾਂਹਦੇ,
ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਖਾਂਦੇ।

ਚੁੱਪ

ਫੁੱਲ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਬੁਲਬੁਲ ਪੁੱਛੇ
“ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਆਈ,
ਤੂੰ ਕਿੰਜ ਬਣਦਾ ਹਾਰ ਗਲੇ ਦਾ?
ਮੈਂ ਕਿੰਜ ਫਸਾਂ ਫਾਹੀ?”
ਫੁੱਲ ਬੋਲਿਆ, ਜੀਭ ਇਕੱਲੜੀ
ਤੈਥੋਂ ਰੁੱਕ ਨਾ ਸਕੇ,
ਸੌ ਜੀਭਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪਰ ਮੈਂ,
ਰਖਦਾ ਭੇਦ ਫੁਪਾਈ।

ਅੰਬੀ ਦੇ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ

ਇਕ ਬੂਟਾ ਅੰਬੀ ਦਾ,
ਘਰ ਸਾਡੇ ਲੱਗਾ ਨੀ,
ਜਿਸ ਥੱਲੇ ਬਹਿਣਾ ਨੀ,
ਸੁਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਨੀ,
ਕੀ ਉਸਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨੀ,
ਵੇਹੜੇ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਨੀ,

ਪਰ ਮਾਹੀ ਬਾਝੋਂ ਨੀ,
ਪਰਦੇਸੀ ਬਾਝੋਂ ਨੀ,
ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਵੱਢਦਾ ਏ
ਤੇ ਖੱਟਾ ਲਗਦਾ ਏ।

ਇਸ ਬੂਟੇ ਥੱਲੇ ਜੇ,
ਮੈਂ ਚਰਖੀ ਡਾਹਨੀ ਆਂ,
ਤੇ ਜੀ ਪਰਚਾਵਣ ਨੂੰ,
ਦੋ ਤੰਦਾ ਪਾਨੀ ਆਂ,
ਕੋਇਲ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ ਨੀ,
ਮਾਰਨ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨੀ,
ਪੀਹੜੇ ਨੂੰ ਭੰਨਾ ਮੈਂ,
ਚਰਖੀ ਨੂੰ ਫੂਕਾਂ ਨੀ।

ਫਿਰ ਡਰਦੀ ਭਾਬੇ ਤੋਂ,
ਲੈ ਬਹਾਂ ਕਸੀਦਾ ਜੇ-
ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਦਾ
ਦਿਲ ਕਿਧਰੇ ਜੁੜ ਜਾਵੇ,
ਤੇ ਸੁਈ ਕਸੀਦੇ ਦੀ,
ਪੋਟੇ ਵਿਚ ਪੁੜ ਜਾਵੇ।
ਫਿਰ ਉਠ ਕੇ ਪੀਹੜੇ ਤੋਂ
ਮੈਂ ਭੁੰਜੇ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂ,
ਚੀਚੀ ਧਰ ਠੋਡੀ ਤੇ
ਵਹਿਣਾਂ ਵਿਚ ਵਹਿ ਜਾਵਾਂ-

ਸੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੀ,
ਮੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨੀ,
ਖੀਰਾਂ ਤੇ ਪੂੜੇ ਨੀ,
ਸਾਵਣ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਨੀ,
ਸੁਹਣੇ ਦੇ ਤਰਲੇ ਨੀ,
ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੜੀਆਂ ਨੀ,
ਜਾਂ ਚੇਤੇ ਆ ਜਾਵਣ,
ਲੋਹੜਾ ਹੀ ਪਾ ਜਾਵਣ।

ਉਹ ਕਿਹਾ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ?
ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ।
ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ,
ਜਿਸ ਸੁਭ ਦਿਹਾੜੇ ਨੀ
ਘਰ ਮੇਰਾ ਲਾੜਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨ੍ਹਾਤੀ ਧੋਤੀ ਨੀ,
ਮੈਂ ਵਾਲ ਵਧਾਏ ਨੀ,
ਮੈਂ ਕਜਲਾ ਪਾਇਆ ਨੀ,
ਮੈਂ ਗਹਿਣੇ ਲਾਏ ਨੀ,
ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਖੋੜੀ ਮੈਂ
ਹੀਰੇ ਲਿਸ਼ਕਾਏ ਨੀ,
ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਬਿੰਦੀਆਂ ਮੈਂ
ਕਈ ਫੰਧ ਬਣਾਏ ਨੀ।

ਜਾਂ ਹਾਰ ਸਿੰਗਾਰਾਂ ਤੋਂ,
ਮੈਂ ਵਿਹਲੀ ਹੋਈ ਨੀ,
ਆ ਅੰਬੀ ਥੱਲੇ ਮੈਂ,
ਫਿਰ ਪੂਣੀ ਛੋਹੀ ਨੀ।

ਉਹ ਚੰਦ ਪਿਆਰਾ ਵੀ,
ਆ ਬੈਠਾ ਸਾਹਵੇਂ ਨੀ,
ਅੰਬੀ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਨੀ,
ਅੁਹ ਮੇਰੀਆ ਪ੍ਰੀਤਾਂ ਦਾ,
ਸੋਹਣਾ ਵਣਜਾਰਾ ਨੀ।

ਕਿੱਸੇ ਪਰਦੇਸਾਂ ਦੇ,
ਲਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੀ
ਘੁਮਕਾਰ ਜਹਾਜਾਂ ਦੀ,
ਸਾਗਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਨੀ,
ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨੀ,
ਸੋਹਣੇ ਦੀਆਂ ਠੱਲਾਂ ਨੀ,
ਉਹ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ ਤੇ,
ਮੈਂ ਭਰਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਨੀ।

ਉਸ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੂੰ-
ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਖੜਖੜ ਨੇ,
ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ੂਕਰ ਨੇ,
ਵੰਗਾਂ ਦੀ ਛਣ ਛਣ ਨੇ,

ਚਰਖੀ ਦੀ ਘੂਕਰ ਨੇ,
ਟੱਪਿਆਂ ਦੀ ਲੋਰੀ ਨੇ,
ਕੋਇਲ ਦੀ ਕੂਕਰ ਨੇ,
ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ
ਤੇ ਘੂਕ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ।

ਤਕ ਸੁੱਤਾ ਮਾਹੀ ਨੀ,
ਚਰਖੀ ਦੀ ਚਰਮਖ ਤੋਂ
ਮੈਂ ਕਾਲਖ ਲਾਹੀ ਨੀ,
ਜਾ ਸੁੱਤੇ ਸੁਹਣੇ ਦੇ
ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਾਈ ਨੀ,
ਮੈਂ ਖੁੱਲ ਕੇ ਹੱਸੀ ਨੀ,
ਮੈਂ ਤਾੜੀ ਲਾਈ ਨੀ,
ਮੈਂ ਦੁਹਰੀ ਹੋ ਗਈ ਨੀ,
ਮੈਂ ਚੁਹਰੀ ਹੋ ਗਈ ਨੀ,
ਉਹ ਉੱਠ ਖਲੋਇਆ ਨੀ,
ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨੀ,
ਉਹ ਬਿਟ ਬਿਟ ਤੱਕੇ ਨੀ,
ਮੈਂ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸਾਂ ਨੀ,
ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪੁੱਛੇ ਨੀ,
ਮੈਂ ਗੱਲ ਨਾ ਦੱਸਾਂ ਨੀ।

ਤੱਕ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚਰਖੀ ਦਾ,
ਉਸ ਘੂਰੀ ਪਾਈ ਨੀ,
ਮੈਂ ਚੁੰਗੀ ਲਾਈ ਨੀ,
ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਾ ਨੀ,
ਮੈਂ ਦਿਆਂ ਨਾ ਡਾਹੀ ਨੀ,
ਉਸ ਮਾਣ ਜਵਾਨੀ ਦਾ,
ਮੈਂ ਹੱਠ ਜਨਾਨੀ ਦਾ,
ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਨੀ,

ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਨੀ,
ਮੰਜੀ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਨੀ,
ਨਸਦੇ ਵੀ ਜਾਈਏ ਨੀ,
ਅੰਬੀ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਨੀ,
ਹਸਦੇ ਵੀ ਜਾਈਏ ਨੀ,
ਉਹਦੀ ਚਾਦਰ ਖੜਕੇ ਨੀ,
ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਧੜਕੇ ਨੀ,
ਉਹਦੀ ਜੁੱਤੀ ਚੀਕੇ ਨੀ,
ਮੇਰੀ ਝਾਂਜਰ ਛਣਕੇ ਨੀ,

ਉਹਦੀ ਪਗੜੀ ਢਹਿ ਗਈ ਨੀ,
ਮੇਰੀ ਚੁੰਨੀ ਲਹਿ ਗਈ ਨੀ,
ਜਾ ਹਫ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਨੀ,
ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬਹਿ ਗਏ ਨੀ,
ਉਹ ਕਿਹਾ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ,
ਉਹ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ,
ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ,
ਜਿਸ ਸੁਭ ਦਿਹਾੜੇ ਨੀ,
ਘਰ ਮੇਰਾ ਲਾੜਾ ਸੀ।

ਅੱਜ ਖਾਣ ਹਵਾਵਾਂ ਨੀ,
ਅੱਜ ਸਾੜਨ ਛਾਂਵਾਂ ਨੀ,
ਤਰਖਾਣ ਸਦਾਵਾਂ ਨੀ,
ਅੰਬੀ ਕਟਵਾਂਵਾ ਨੀ,
ਤੋਬਾ ਮੈਂ ਭੁੱਲੀ ਨੀ,
ਹਾੜਾ ਮੈਂ ਭੁੱਲੀ ਨੀ,
ਜੇ ਅੰਬੀ ਕੱਟਾਂਗੀ
ਚੜ ਕਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਰਾਹ
ਢੋਲੇ ਦਾ ਤੱਕਾਂਗੀ!

ਸੁਹਾਂ ਦੀ ਕੰਧੀ

ਬੈਠ ਸੁਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਕੰਧੀ
ਹੋਸ਼ ਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਸੰਦੀ,
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰੁਮਕੇ ਹਵਾ ਪੁਰੇ ਦੀ,
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਵਣ ਪਿਆਰੀ
ਯਾਦਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।

ਤਕ ਸੁਹੇ ਦੇ ਵਿੰਗ ਵਲਾਵੇਂ,
ਦੇਖ ਦੇਖ ਢਲਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ,
ਗੋੜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਵਣ ਸਾਹਵੇਂ,
ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਫਿਰ ਆਪੇ,
ਚੀਕਾਂ ਮੇਰੀਆਂ।

ਤਕ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਵਾਨੀ,
ਆਵੇ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਜਵਾਨੀ,
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੈਂਦੀ ਘੁੱਮਣ ਵਾਣੀ,
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਵਣ ਚੇਤੇ,
ਵੰਗਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।

ਦੇਖ ਦੇਖ ਸੂਰਜ ਦਾ ਘੇਰਾ,
ਚੇਤੇ ਆਵੇ ਖੇਹ ਨੂੰ ਤੇਰਾ
ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪੈਂਦਾ ਜਾਏ ਹਨੇਰਾ
ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਨੇਰ ਮਚਾਵਣ,
ਜੁਲਫਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।

ਦੁੱਖ ਤੇ ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣਾ ਤੇਰਾ,
ਮੇਰੇ ਐਬ ਛੁਪਾਉਣਾ ਤੇਰਾ,
ਖਾ ਕੇ ਝਿੜਕ ਮਨਾਉਣਾ ਤੇਰਾ,
ਕਰ ਕਰ ਚੇਤੇ ਜਿੰਦਗੀ,
ਖਾਵੇ ਘੇਰੀਆਂ।

ਜੇ ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਠੰਡਾ ਕੋਸਾ,
ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉੱਕਾ ਰੋਸਾ,

ਮੰਨਿਆ ਮੈਨੂੰ ਸਗੋਂ ਬੇਦੋਸਾ,
ਕਿੱਦਾਂ ਭੁਲੱਣ ਪਿਆਰੀ
ਛੋਟਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।

ਡੁੱਬਾ ਸੂਰਜ ਪਿਆ ਹਨੇਰਾ,
ਐਸਾ ਡੁੱਬਿਆ ਸੂਰਜ ਮੇਰਾ
ਫੇਰ ਨ ਜਿਸ ਨੇ ਪਾਈਆਂ
ਮੁੜ ਕੇ ਫੇਰੀਆਂ।

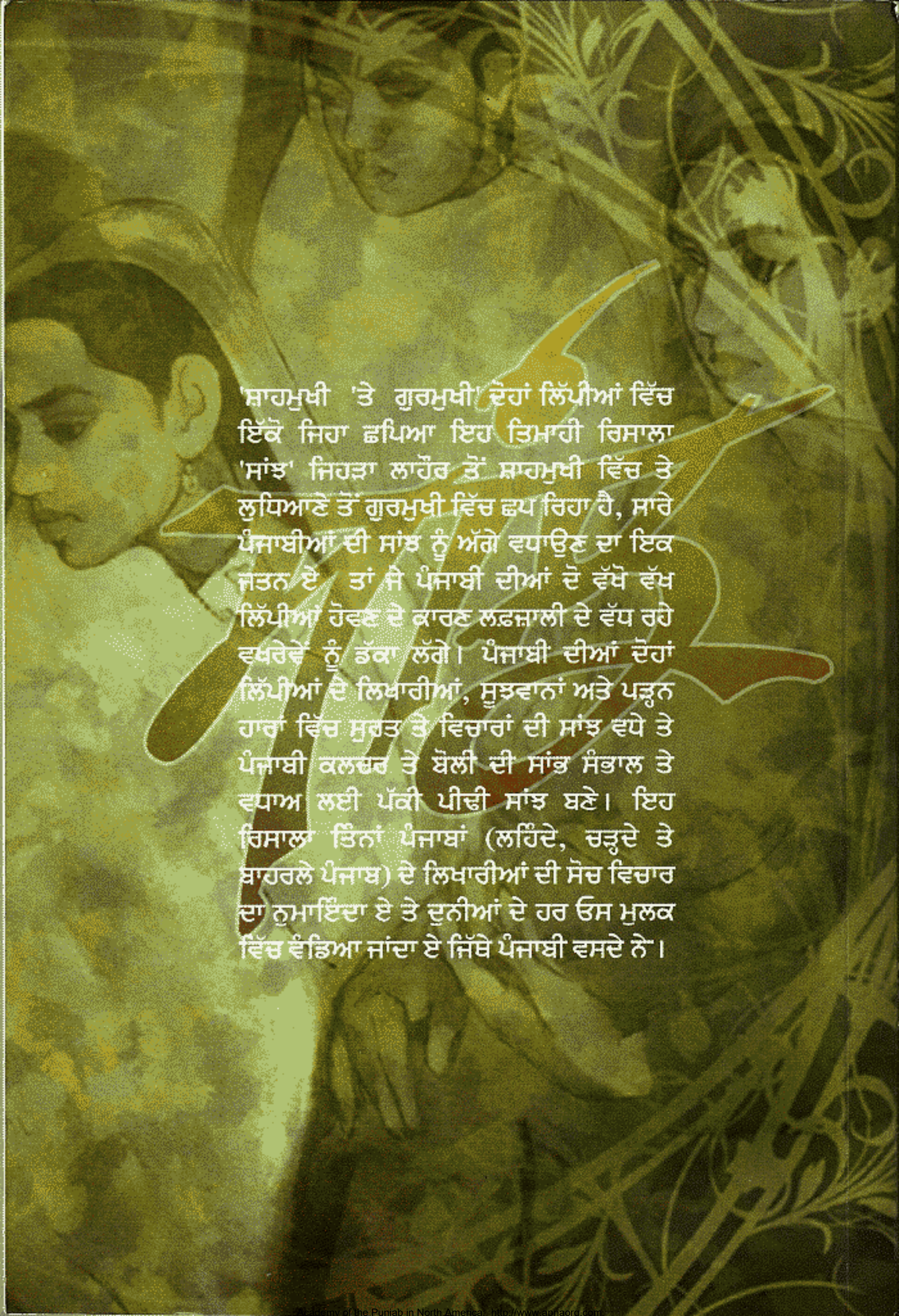
ਚਲੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਛੀ ਸਾਰੇ,
ਦਿਲ ਦਾ ਪੰਛੀ ਪਿਆ ਪੁਕਾਰੇ,
ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਟਕੇ, ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰੇ,
ਹਾਏ ! ਕਿੱਥੇ ਕਟਸੀ
ਰਾਤਾਂ ਨੇਰੀਆਂ।

ਆਣ ਟਟਹਿਣੇ ਜੋਤ ਜਗਾਈ,
ਕਿਉਂ ਚਮਕੇਂ ਤੂੰ ਐਵੇਂ ਭਾਈ ?
ਮੋਹਨ ਐਸੀ ਚੀਜ਼ ਗੰਵਾਈ,
ਲੱਭ ਨਾ ਸੱਕਣ ਜਿਸ ਨੂੰ
ਚਮਕਾਂ ਤੇਰੀਆਂ।

ਝਨਾਂ

ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੇ।
ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਰ ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਸੁਹਾਵੇਂ,
ਕਦਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ਼ਕ ਪਾਵੇ
ਗੰਗਾ ਬਾਹਮਣੀ ਕੀ ਜਾਣੇ,
ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੇ।

ਰੂਹਾਂ ਹੀਰ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਦੀਆਂ,
ਫਿਰਨ ਝਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਈਆਂ,
ਪੈਰਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਾਹਣੇ,
ਮੇਰੇ ਫੁੱਲ ਝਨਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੇ।

'ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ' 'ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ' ਦੋਹਾਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਛਪਿਆ ਇਹ ਤਿਮਾਹੀ ਰਿਸਾਲਾ 'ਸਾਂਝ' ਜਿਹੜਾ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਛਪ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਜਤਨ ਏ ਤਾਂ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਲਿੱਪੀਆਂ ਹੋਵਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲਫਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਡੱਕਾ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਧੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਵਧਾਅ ਲਈ ਪੱਕੀ ਪੀਢੀ ਸਾਂਝ ਬਣੇ। ਇਹ ਰਿਸਾਲਾ ਤਿੰਨਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ (ਲਹਿੰਦੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਏ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਓਸ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਸਦੇ ਨੇ।